tarih toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / NİSAN 1987 / 750 LİRA (KDV DAHİL) SAYI 40

40

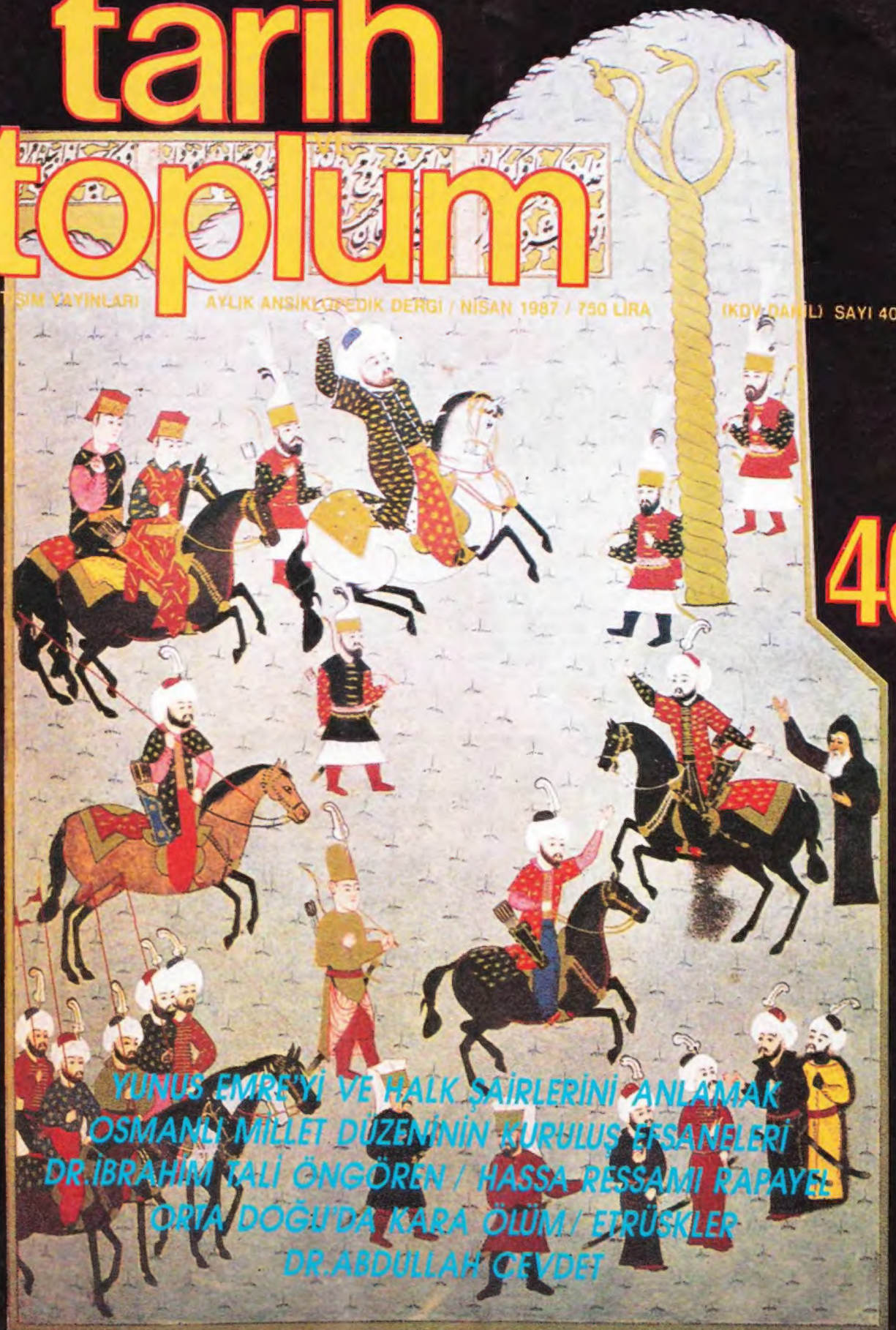

YUNUS EMRE'Yİ VE HALK ŞAİRLERİNİ ANLAMAK

OSMANLI MİLLET DÜZENİNİN KURULUŞ EFSANELERİ
DR.İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN

HASSA RESSAMI RAPAYEL

ORTA DOĞU'DA KARA ÖLÜM

ETRÜSKLER
DR.ABDULLAH CEVDET

tarih VE toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Teknik Sekreter
İbrahim M.KARAKAŞ

Danışma Kurulu
Fahri ARAL, Çağlar KEYDER
Uygur KOCABAŞOĞLU
Şevket PAMUK, Zafer TOPRAK
Aydın UĞUR

Düzelti
Şadi ARABACI, Abdullah ONAY

•

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi: 8.000 TL/yıl
Avrupa/Ortadoğu: 20 $/yıl
ABD/Latin Amerika: 30 $/yıl
Avustralya: 35 $/yıl
Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir.

Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin "Yatıranın hesap sahibine notu" bölümüne "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

Yurtdışından abone olmak için, abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. DTH 865277 PAMUKBANK Türbe Şubesi-İstanbul** hesabına gönderilmesi ve banka dekontuna "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 1000 Lira

•

Ofset Hazırlık
Perka A.Ş.

•

Renk Ayrımı
Üçel Ofset

•

Baskı
Ayhan Matbaacılık

•

Genel Dağıtım
GAMEDA

6
Atatürk Sayfası:
Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözü İle Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı

8
Türk Aşuresi, Ermeni Anuş-Aburu, Rum Kolivası - Yaş mı, Kuru mu?
Marie-Helene Sauner Leroy

10
Yunus Emre'yi ve Halk Şairlerini Anlamak
Orhan Şaik Gökyay

16
Ajans'tan Hatıralar (1923-1938) II
A.İhsan Barlas

20
Türkiye'de Solun Tarihinden: M.Suphi'nin Örgütünde Bir Ajan

21
"Kadın" Sözcüğünün Kökeni
Hüseyin Kılıç

22
Belge ve Resimlerle Dr. İbrahim Tali Öngören
Dündar Akünal

26
Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay
Ayşe Şen

28
Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri
Kevork Pamukciyan

34
Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri -I-
Benjamun Braude

41
Kara Ölüm Orta Doğu'da
Şevket Pamuk

42
Veba Sırasında Sehirli Halkın Tavrı
Michael W.Dols

49
Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları -III-
Doç. Dr. Mahmut Şakiroğlu

54
Kitabiyat:
Etrüskler "Etrüsk" idiler...
Prof.Dr.Talât Tekin/54
Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları
Cemil Koçak/57
Abdullah Cevdet
Ali Birinci/58
Kitabı Eleştirilen Şükrü Hanioğlu'nun Açıklaması/63

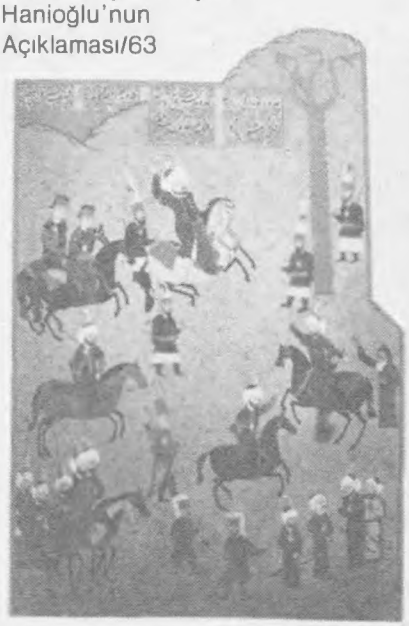

Kapak resmi:
Hünername'den (16. yüzyıl) bir minyatür. Padişah Burmalı Sütuna mızrak atarken tezahürat yapan Ermeni rahibinin İstanbul patriği Yovakim olduğu söylenir.

OKUYUCU MEKTUPLARI

YASAK YAYINLAR

Alpay Kabacalı'nın geçen (39.) sayımızda çıkan Bakanlar Kurulu Sansürü hakkındaki yazısında, PTT İşletme Genel Müdürlüğü'nün, 1965 yılında İzmir'de Demiryolları Matbaası'nda bastırıp, tebliğ edilecek yeni yasaklama kararları da işlenmek üzere, dış posta alıp verme merkezlerine dağıttığı 417 sayfalık büyük boy (28 × 20 cm.) bir kitaba atıf yapılmaktaydı: *Yurda Sokulması ve Elden Ele Geçmesi Yasak Yayınlar*. Bu kitapta yeralan her yayının karşısında, yalnızca, PTT Genel Müdürlüğü'nce çıkarılan yasaklama tebliğlerinin tarih ve numaraları verilmektedir. Oysa, Ankaralı bir okuyucumuz bize, ondan 19 yıl sonra basılan bir başka resmî kitap gönderdi. Bunda, gerek mahkemelerce gerekse Bakanlar Kurulu'nca yasaklanan yayınlar, 100 sayfa tutan ayrı listeler halinde sıralanıyor. Bu ilginç kitabın kapağını, başındaki açıklamayı ve iki örnek sayfasını küçülterek yayımlıyoruz.

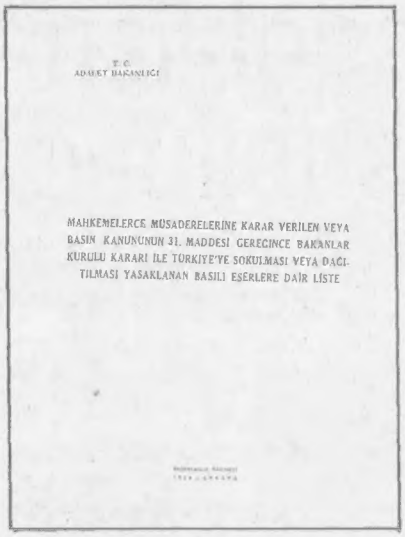

T.C.
ADALET BAKANLIĞI

MAHKEMELERCE MÜSADERELERİNE KARAR VERİLEN VEYA BASIN KANUNUNUN 31. MADDESİ GEREĞİNCE BAKANLAR KURULU KARARI İLE TÜRKİYE'YE SOKULMASI VEYA DAĞITILMASI YASAKLANAN BASILI ESERLERE DAİR LİSTE

AÇIKLAMA :

Zararlı yayınların yurt içine girişini önlemek amacıyla ilgili Bakanlık ve kurum-larca yapılan çalışmalarda,

15/5/1974 tarihli ve 1803 sayılı «Cumhuriyetin 50. yılı nedeniyle bazı suç ve cezaların affı hakkında Kanun»un yürürlü dışında kalan ve 7/2/1974 tarihinden sonra işlenen suçlara münhasır olmak üzere,

Müdafaasının ve genel yasının Kanunlarınızda yazılı suçları oluşturması nedeniyle mahkemelerce Türk Ceza Kanununun 36,427 ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanununun 392. maddeleri uyarınca kesin olarak müsadresine karar verilen basılı yayınlar ile,

5680 sayılı Basın Kanunun 31. maddesi uyarınca, yabancı memleketlerde çıkıpta Türkiye'ye sokulması veya dağıtılması Bakanlar Kurulunca men olunan basılı yayınların,

Derlenerek bir listeye derci suretiyle yayınlanması gerekli görülmüş,

Ve bu doğrultuda;

1. bölümde Cumhuriyet Savcılıklarından derlenen bilgilere göre, mahkemelerce müsaderesine karar verilen basılı yayınların,

2. bölümde 5680 sayılı Basın Kanununun 31. maddesi uyarınca yurda sokulması veya dağıtılması Bakanlar Kurulu Kararıyla men edilen basılı yayınların,

Listesine yer verilmiştir.

Bu kitabın basımına kadarki, yukarıda izahı yapıldığı şekilde müsaderesine karar verilen veya yurda sokulması ve dağıtılması men edilen basılı eserlere dair düzenlenecek listeler ayrı şekilde neşrolunacaktır.

Sıra No.	Yayının Adı	Nev'i	Yazarı	Yayıncısı	Yayın Tarihi	Yayın Yeri	Müsadere Kararı Veren Mahkeme ile Kararın Tarih ve Sayısı
1.	Belasına Sevdalandığım Bebek	Kitap	Sinan Sabri	Komal	Nisan 1976	İstanbul	İstanbul 4. Sulh Ceza Mahkemesinin, 24/11/1982 gün ve 982/110 Müt. sayılı kararı.
2.	Emperyalizm Tekelci Kapital ve Türkiye	Kitap	Sedat Özkol	Ant Yayınları	Kasım 1970	İstanbul	İstanbul 3. Sulh Ceza Mahkemesinin, 3/3/1983 gün ve 983/46 Müt. sayılı kararı.
3.	Emperyalizmin Zayıf Halkası Türkiye	Kitap	—	İşçinin Sesi Yayınları	—	İstanbul	İstanbul 3. Sulh Ceza Mahkemesinin 24/11/1982 gün ve 982/148 Müt. sayılı kararı.
4.	İslam Sosyolojisi Üzerine	Kitap	Ali Şeriati	Düşünce Yayınevi	Şubat 1980	İstanbul	İstanbul 1. Sulh Ceza Mahkemesinin 4/3/1983 gün ve 982/39 Müt. sayılı kararı.
5.	Lenin Gençlik ve Günümüz Dünyası	Kitap	—	Konuk Yayınları	Ekim 1975	İstanbul	İstanbul 1. Sulh Ceza Mahkemesinin 4/2/1983 gün ve 983/27 Müt. sayılı kararı.
6.	Mao Zedung Seçme Makaleler	Kitap	—	Eylem Yayınları	Mayıs 1978	İstanbul	İstanbul 3. Sulh Ceza Mahkemesinin 11/2/1983 gün ve 1983/34 Müt. sayılı kararı.
7.	Partizan	Dergi	—	İrfan Aşık	Temmuz 1978 1. Sayı	İstanbul	İstanbul 1. Sulh Ceza Mahkemesinin 20/1/1983 gün ve 983/8 Müt. sayılı kararı.
8.	Pazar Yıllığı	Mecmua	—	Yaşar Kılıç	Nisan 1982	İstanbul	İstanbul 4. Sulh Ceza Mahkemesinin 28/2/1983 gün ve 983/30 Müt. sayılı kararı.
9.	Proleter Devrimin Teorisi	Kitap	—	Yıldız Yayınevi	Ağustos 1979	İstanbul	İstanbul 1. Sulh Ceza Mahkemesinin 24/11/1982 gün ve 982/154 Müt. sayılı kararı.

BAKANLAR KURULU KARARIYLA YASAKLANAN MATBUATIN ALFABETİK LİSTESİNE EK LİSTEDİR

Sıra No.	Yayının Adı	T ü r ü	Basım Yeri	Bakanlar Kurulu Kararı Tarih ve Sayı
1.	Ayetullah Muntazirin'in Mesajı	Bildiri	İran	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
2.	Askeri Faşist Diktatörlüğe Karşı Yürüyüş ve Mitinge Çağrı	Bildiri	Almanya	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
3.	Avrupa'da Dev-Genç Türkiyeli Devrimci - İşçi Gençliğin Sesi	Dergi	Almanya	31.8.1983 gün ve 83/7015 sayılı kararı
4.	Al Jamahiriyya -Cemahiriyye-	Albüm	Libya	10.10.1983 gün ve 83/7203 sayılı kararı
5.	Belief Or Unbelief	Kitap	Amerika	31.8.1983 gün ve 83/7015 sayılı kararı
6.	Bayramların Öz Anlamı	Bant	Almanya	31.8.1983 gün ve 83/7015 sayılı kararı
7.	Collection D'Historiens Arıneniens - Ermeni Tarih Yazıları Koleksiyonu	Kitap	Hollanda	31.8.1983 gün ve 83/7015 sayılı kararı
8.	Diyarbakır'da İşkence	Kitap	Almanya	14.12.1982 gün ve 6/5846 sayılı kararı
9.	Dıratzan - Gökkuşağı	Dergi	İran	19.1.1983 gün ve 83/5977 sayılı kararı
10.	Dayanışma	Dergi	Dinslaken	22.3.1983 gün ve 83/6204 sayılı kararı
11.	Devrimciler Niçin Savaşıyor?	Kitap	—	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
12.	Dürus Fi Tefciris Sevratil İslami	Kitap	İran	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
13.	Dag Yumacındaki Toplantı	Kitap	Almanya	31.8.1983 gün ve 83/7015 sayılı kararı
14.	Devrimci Çizgi	Dergi	Almanya	31.8.1983 gün ve 83/7015 sayılı kararı
15.	Es-Şahsiyettül İslamiye	Kitap	İran	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
16.	El Islah	Dergi	B. Arap Emirl.	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
17.	El Ahbar	Dergi	İspanya	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
18.	El Mucahit	Dergi	İran	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
19.	En Mesretül Arabiyye	Dergi	İran	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
20.	Faşizme Karşı Birleşik Direniş Cephesi	Bülten	Almanya	9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı
21.	Faşist Cuntaya Karşı Halkımızın Demokratik Halk Devrimi Mücadelesiyle Dayanışma Gecelerine Katılalım			9.5.1983 gün ve 83/6573 sayılı kararı

DENİZ ALBAYI SAFİYETTİN DAĞADA

Tarih ve Toplum'un Ocak ayında 37. sayısında, Sayın Sinan Kuneralp, İspanyol İç Savaşı ve Türkiye hakkındaki incelemesinin ikinci sayfasında "Bir Türk deniz albayının Cebelitarık Boğazı'nı denetleyecek İngiliz Queen Elisabeth zırhlısına müşahid alınması, Türkiye'de büyük bir memnunlukla karşılandı" diyor. Ben de size bu albayı tanıtmak istiyorum.

1936 yazında İspanya İç Savaşı patlak verince, solculara Rusya, sağcılara da Almanya ile İtalya yardım etmekteydi. Fransa tedirgindi, İngiltere'nin tutumu biraz belirsizdi. Ağustos ortasında, İngiltere ve Fransa Paris'te bir ka-

Okuyuculara Mektup

Bu, 40'ıncı sayımız ve ben, bir yıl için siz sevgili okuyucularımıza veda ediyorum. Hür Berlin Üniversitesi'nde misafir profesör olarak ders vereceğim. Vakit ve olanak bulabilirsem, bazı araştırmalar yapmaya da çalışacağım. Zaman zaman *Tarih ve Toplum*'a yazı gönderebileceğimi umuyorum. Dergimiz, benim yokluğumda da çıkmaya devam edecek. İletişim Yayınları'ndaki arkadaşlarımın yardımıyla, bu dergiyi kurmak ve yönetmek, galiba ömrümde yaptığım en önemli iş oldu. Şimdi de en büyük dileğim, *Tarih ve Toplum*'un başarılı içeriğiyle yaşamını sürdürmesi.

Bu sayımızdaki en değerli yazı, Orhan Şaik Gökyay'ın Yûnus Emre'yi ve Halk Şairlerini anlamak hakkındaki incelemesi. Hocamızın sağlam kişiliği ve bilimsel titizliği kadar, milliyetçiliği de müsellemdir; ama ben kendi payıma, yazısının sonunda Yünus'un hümanizmi hakkındaki yorumu, inşallah yanlıştır, diyorum. Aslında, Benjamin Braude'nin bu kere ilk yarısını sunduğumuz Osmanlı Millet Sistemi üstüne makalesi, etnik/dinsel ayrımcılıkta sanıldığından erken davranmış olduğumuzu ortaya koymakta. Ama gönül (hiç değilse, benim gönlüm) yine de, Yünus'u Osmanlı'dan ayrı görmek istiyor.

Geçen ay başladığımız Salgın Hastalıklar Tarihi konusunu, 14. yüzyılın ilk yarısında (yani bizim oraları almamızdan çok önce) Kahire'de Veba'yı anlatan bir bölümünün çevirisini verdiğimiz *Ort a Doğu'da Kara Ölüm*'le sürdürüyoruz. Mahmut Şakiroğlu, Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları başlıklı dizisini, Türk Tarih Kurumu'nu anlattığı bu üçüncü yazısıyla tamamlıyor. Geçen sayıdan kalan, A.İhsan Barlas merhumun Anadolu Ajansı'ndan Hatıraları da, bu ay sona eriyor.

Kevork Pamukciyan, bu kere, Osmanlı kültürüne değerli katkılarda bulunmuş Ermenilerden bir başkasının, Hassa Ressamı Rapayel veya Reafil'in yaşamına ışık tutmakta. Genç bir Fransız bayan araştırıcı tarafından kaleme alınmış, aşure üstüne karşılaştırmalı ve yapısalcı çözümlemeyi ilgiyle okuyacağınıza eminiz.

Sayın Dündar Akünal'ın verdiği belge, resim ve notlarla, bu sayıda size Yakın Tarihimizden bir portre hazırladık ve merhum Dr. İbrahim Tali Öngören'i tanıtmaya çalıştık.

Yüz Yıl Önce Bu Ay'ın Osmanlı Basınından seçmeler dışında, öteki sürekli köşelerimizden Atatürk sayfamızda Alman Sefirinin Şapka İnkılâbı hakkında kendi bakanlığına yazdığı raporun çevirisi (Kitabiyat sayfalarımızda da aynı sefirin anılarının tanıtımı) var. Türkiye'de Solun Tarihinden bölümümüzde, bu kere, sureti nedense Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan, Kâzım Karabekir'in bir mektubu yeralıyor. Koleksiyoncunun Dağarcığından köşemizde ise, Murat Belge'nin annesi ve dedesiyle ilgili 1920 yılına ait acıklı bir Seyahat Varakası var - acıklı, çünkü belgeyi İtalyan ve Yunan işgal kuvvetleri vize etmiş. Hazır adı geçmişken, giderayak Murat'a biraz takılayım: Mart sayımız için İstanbul'un Havası diye bir yazı yazdı, hava allak bullak oldu; İstanbul'da kış kıyamet, dergimizin çıkması on gün gecikti. Sıra İstanbul'un ateşine gelince ortalığı yangınlar saracak, toprağını anlatınca hareket-i arzlar (deprem) olacak, sulardan söz ederken seller basacak diye korkuyorum, artık. Hem siz Sadık Özben'in *YeniGündem*'de (Yıl 3, Sayı 53, 8-14 Mart 1987) Atalar'dan alınma kırtipil yağmurluğundan söz etmesine bakmayın, Murat Belge Burberry pardesü giyer. Tabii, kış günü kar yağarken değil; o zaman koyu renk paltosu vardır üstünde.

Kitabiyat sayfalarımızda, sefirin anılarından başka, üç ilginç yazı yeralmakta. Talât Tekin, Etrüskler Etrüsk İdiler diyor. Ama bunu öyle müthiş bir biçimde söylüyor ki, gülünç amatörlüklerin herhalde bir süre hevesi kırılacaktır. Diğer iki yazı, Dr. Abdullah Cevdet çevresinde. Ali Birinci, Şükrü Hanioğlu'nun bir süre önce yayımladığı biyografi çalışmasını eleştiriyor. Hanioğlu da kendisini savunuyor. Gelecek sayılarımızda, Ali Birinci'nin Hürriyet ve İtilâf Fırkasıyla ilgili değerli araştırmalarından örnekler sunacağımızı şimdiden müjdeleyeyim.

Tarih ve Toplum'a gösterdiğiniz içtenlikli ilginin devam edeceğini umuyorum. Sağlık ve mutluluk dileklerimle, hoşçakalın.

Mete Tunçay

rışmazlık (non-intervention) demeci yayımladılar. Eylül başlarında da, Türkiye dahil 28 Avrupa devleti, Londra'da ilk toplantılarını yaptılar. Biz Paris demeci'ni hemen kabul etmiş ve aldığımız önlemleri bile yürürlüğe koymuştuk. İtalya'nın tutumunu ve Antalya hakkındaki söylentileri hoş karşılamıyorduk. Montreux Sözleşmesi yeni imzalanmış, İngiltere ve Fransa ile aramızda bir yakınlaşma olmuştu.

Denizaltılar, su-üstü gemileri ve uçaklar hakkında yapılan Nyon ve Cenevre Antlaşmaları, İspanya'nın içişlerine karışılmaması için, ortaklaşa ola-

Captain Dagada

The Governor & Lady Harington

At Home

Thursday, June 9th, 1938.

Garden Party
4 - 6.30 o'clock
Plain Clothes

An answer is requested addressed to the Aide de Camp in waiting.

General Harington'un, Safiyettin Dağada'ya gönderdiği bir davetiye.

rak deniz güvenliğinin sağlanmasını öngörmekteydi. Kurulan non-intervention veya o zamanki deyimiyle Adem-i Müdahele Komitesi'nin görevi, İspanya kıyılarını kontrol etmek, savaşan taraflara her türlü silâh, cephane ve savaş aracı gönderilmesini önlemekti. İspanya kıyıları bölgelere ayrılmıştı. Her bir bölge Fransa, İngiltere, Almanya ve İtalya gibi büyük devletlerin sorumluluğuna bırakılmıştı. Fakat bölge komitelerinin içinde Türkiye'nin de dahil olduğu bütün Akdeniz devletlerinin üyeleri temsil edilecekti. Bu görev için Türk Genel Kurmayı bir karacı albayla bir deniz yarbayı seçti. Deniz Yarbayı Safiyettin Dağada, o günlerde Yavuz zırhlısının ikinci komutanı bulunuyordu. Bu iki subay, 1936 Ekiminde Londra Büyükelçimiz Fethi Okyar'ın huzuruna çıktılar. (Hattâ Fethi Bey rahatsızlığı dolayısıyla onları pijamalı olarak kabul etmek zorunda kaldı!) Londra'daki kısa çalışmada Yarbay Safiyettin Dağada, hemen kendini gösterdi ve takdir topladı. Karacı albay ise, deniz sorunlarıyla ilgisi bulunmadığı için Türkiye'ye döndü.

Rahmetli Amiral Afif Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanması* (Deniz Basımevi, 1967) kitabının "Türk Denizcilerinin uluslararası görevde başarılı çalışmaları" bölümünde, Safiyettin Bey hakkında şunları yazıyor:

"...İngilizler, bu değerli deniz subayını Cebelitarık'taki kendi kontrol bölgelerine başkan yaptılar. Onun emrinde İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Yunan ve Yugoslav deniz kuvvetlerine mensup 90 kadar subay vardı. Karışmazlık komitelerine rağmen, çeşitli devletler arasında, o kadar çıkar çatışması vardı ki, komite üyelerini bir istikamete yöneltip çıkan sorunları çarelendirmek, gerçekten de zor bir işti. Nitekim, solcu uçakların Mayıs 1937'de bir Alman savaş gemisini batırmaları, Alman uçaklarının da misilleme olarak Ameria'yı bombalamaları sonucu, Almanya ve İtalya komitelerden çekileceklerdi. Albay Safiyettin Dağada, bu zor şartlarda başarı dolu iki yıl geçirdi ve Nisan 1939'da Türk Hükûmetine bildirilmek üzere Londra Büyükelçiliğimize takdirnameler yollandı."

Safiyettin Dağada, bir yıl yarbay bir yıl da albay olarak hizmet verdiği o görev sırasında Bristol Oteli'nde ikamet etmiş ve ailesine resmî kur üzerinden para göndermiştir. Dönüşünde, yanında eşya olarak sadece sandık dolusu kitapları vardı. İkinci Dünya Savaşı başladığı zaman Yavuz zırhlısı komutanıydı. Onun Cebelitarık'a dair ilginç anılarından biri de, Alman temsilcisinin Atatürk ile Hitler'i karşılaştırması üzerine, yaptığı ünlü konuşmadır. Bir gün, Cebelitarık Valisi General Harington, kendisine, Vahdettin'in iltica için yazdığı iki mektubun fotokopisini vermiştir. Safiyettin Bey de, yurda dönüşünde bunları Mareşal Fevzi Çakmak'a takdim etmiştir.

Dağada'nın çeyrek asır önce ölümü, bahriyede büyük üzüntü yarattı. Amiral Fahri Çoker'in, vaktiyle yayına hazırladığı, rahmetli hocamız Halûk Şehsuvaroğlu'nun makalelerinden (Deniz Tarihimize ait Makaleler) birinden bazı cümleler aktararak bitiriyorum yazımı:

"Babası Çerkez, annesi İngilizdi. Fakat kendisi, Türklüğün bütün hasletlerine sahipti. Hayatı, baştanbaşa bir faziletti. Görevine onun kadar bağlı, görevi her şeyin üstünde tutan az insan tanıdım. Ben, donanma hakimi bulunduğum yıllarda, o da İspanya'daki "Adem-i Müdahale Komitesi Reisliği" görevinden Yavuz Komutanlığı'na dönmüştü. Her akşam onun etrafında toplanırdık. Öyle cazip ve tatlı bir anlatışı vardı ki.. Çok derin bir kültür sahibiydi... Şimdi düşünüyorum: Hayatımda, onun sohbetlerinden aldığım lezzeti hiçbir sohbette bulamadım... Demokrasiye çok bağlıydı. Kusurlarından biri, aşırı hür mizacı olmuştur. Bütün tehlikeleri göze alıp, fikirlerini söylemekten çekinemezdi... Tanıdıklarının portrelerini pek canlı çizerdi. Bir iki cümle içinde, o insanları, karşısında buluverirdiniz.

Öldüğü zaman, bu hoca ve komutana, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı büyük bir kadirşinaslık gösterdi. Eşinin huzurunda törenle okulun fizik dershanesine onun adını verdi; biyografisini ve resmini astılar..."

İbrahim AKKAYA, Ankara

1876 YAZINDA KOLERA

Salgın Hastalıklar Tarihi ile ilgili yayınlarımıza bir katkı olarak, size *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çıkmış üç havadis sunuyorum:

Madde-i Resmiye

Çend gündenberu gûyâ Beyoğlu'nda ve Ortaköy'de kolera hastalığı vuku bulduğu şurada burada söylenmekte ise de, sâye-i muvafakat-vâye-i hazret-i şâhânede Sıhhiyece tahkikat-ı kâmile-i mütevaliye icra olunmuş ve olunmakta bulunmuş olduğundan, buna dair bir his bile vukua gelmemesi, rivayet-i mezkûreyi tekzip ideceği gibi İskenderiye'de bu hastalığın vukuu haber alındığı anda tedabir-i sıhhiyeye teşebbüs olunarak icraata bed' olunmak üzere icab iden bilcümle karantinahanelere dahi tebligat ve tekidat-ı mukteziye icra olunduğu ve hamd olsun şimdiye değin

mezkûr hastalık diğer mahalle sirayet etmeyüp bunun külliyen izalesi dahi eltaf-ı ilahîden müstedâ bulunduğu cihetle cümlenin malûmu olmak ve rivayet-i mezkûra sahih nazarıyla bakılmamak için tebşir-i keyfiyete ibtidar olundu. 5 Sefer, 17 Haziran 1283, No.311.

Zabtiye Müşiriyet-i celilesi tarafından neşrolunmak üzere vürud eden varakanın suretidir: Bilcümle zabıtalarda bulunan asakir-i zabtiye zabitan ve neferatına makam-ı müşiriyeden tasdir kılınan tebşirnamenin suretidir.

Hazret-i hekim-i mutlak her illet için bir sebep ve ilâç halk etmiştir. Kolera illetinin dahi ilâcı cem-i hususda temizlik maddesi olduğundan Dersaadet'in bazı taraflarında illet-i mezkûrenin alâmetleri zuhur eyledikte, sokakların ve herbir yerlerin temizliği için verilmiş olan tenbihnamenin serian icrasında ve hastalığa duçar olanlara muavenet hususunda asakir-i zabtiye zabitan ve neferatı tarafından gösterilen gayret ve hamiyet takdir ve tahsine şayan olduğu memnuniyet-i aliyyeyi mucip olmuş idüğü cihetle cümlenize tebliğ-i muhzuziyet kılınması taraf-ı eşref-i hazret-i sedaretpenahîden emir ve irade buyurulmuş ve her sınıf askerin iftihar eylediği şey bir güzel nam kazanmak ve şayan-ı iltifat-ı âli olmak maddesi olup hususuyla kâffenin selameti için edilen hizmet dünya ve ahrette mucib-i mükâfat bulunmakla, bundan böyle dahi gerek her tarafın temizliğine ve gerek Cenabıhak hıfz eylesün hasta olanlara muavenet icrasına evvelkinden ziyade ikdam ve gayret ve ibraz-ı âsâr-ı hamiyet eylemleri zımnında tebşirname-i mahles terkim kılınmıştır. Mahlesleri dahi cümlenize başka başka teşekkürler ederim. 10 Rebiyülevvel, 22 Temmuz 1283, No.320.

Eyalât

Kolera hastalığı Birü'ş-Şam'ın ekser cihetlerinde zuhur eylediği gibi İzmir'den Konya'ya dahi sirayet eylediği rivayet olunuyor.

Selânik'ten telgrafname fî 6 Ağustos frengî

Selânik karantinahanesinde kolera şiddetle devam ediyor. Vefiyyat külliyetlidir.

Bu tarafa muhaceret etmek isteyenlere haber verilsin. 15 Rebiyülevvel, 27 Temmuz 1293, No.321.

Dr.Nuran YILDIRIM,
İstanbul

16 TÜRK DEVLETİ

Tarih ve Toplum derginizin Ocak 1987 tarihli 38. sayısında Sayın Prof. Dr. Coşkun Üçok'un büyük bir vukufla(!) kaleme aldığı "Onaltı Türk Devleti" başlığı ile çıkan makalesi bu konuda bir boşluğu doldurmaktadır.

Sayın yazar, medreselerde, daha önce yaşamış olanların saptadıkları bilgilerin "filan demiştir ki" yöntemiyle gençlere ezberletildiğini, bu yöntem yerine "ben diyorum ki" yöntemini yerleştirelim demektedir.

Ermeniler tarihlerini, Hz.Nuh'a bağlıyorlar, "dedi ki, demiş ki" ile cedlerini Ağrı Dağı'na oturtuyorlar.. Derginizin bu safsatalara nedir? dediğini hiç görmedim. Eski Yunan, mitolojiye dayalı bir Tarih yaratmış, Zeuslar, Apollonlar konuşmuş! Bugün Batı kültürü doğmuş, neden Türk aydını suspus oturuyor?

752'de Uygur Hakanı Moyun-Çor, Türkler'i yendim demiş. O halde Uygurlar Türk değilmiş! Peki bugün Doğu Türkistan'daki Özerk Cumhuriyet Uygurları, Çinliler mi Türkleştirmiş?

Sayın Coşkun Üçok milliyetçilik fikrinin ne zaman ve nasıl doğduğunu bilmiyor mu? Türk devletlerinin hepsini Araplar, Çinliler, Ruslar mı yıktı? Yoksa birbirleriyle savaşarak mı zeval buldular. Hattâ Osmanlı İmparatorluğu'nda, hattâ Kurtuluş Savaşı'nda!

Almanya'da zamanında 350 devletçik varmış, 35'e inmiş! Bugünkü Avrupa coğrafyasına bile 350 devletçik sığmaz! Beyliklere, prensliklere devlet demek cahillik olacağına göre, her halde bir kasıt var. Nitekim, tarihteki Ermeni prensliklerini devlet olarak göstermenin veya Lâtin devletleri gibi iddiaların da ne anlama geldiği belli değil.

16 Türk devletinde hata olabilir. Fakat bu, Türklüğü küçültmek için sebep yapılırsa, yazarından şüphe edilir.

Bayraklara gelince; hangi devletin tarih öncelerine ve sonralarına ait bayrağının tam şekli vardır? Bayrak semboldür. Sembolün görevi ise bu fikri, varlığı vb. hatırlatması, sembolize etmesidir. Eski semboller zamanla yeni manalar alacağı gibi, yeni semboller de zamanla eskiye ait manalar kazanabilirler.

Yeter ki niyet; samimi, millî ve ilmî olsun.

Mektubumun okuyucular sütununda yayınlanması dileğiyle saygılarımı sunarım.

Salim YÜCE, İstanbul

□ Dergimizin seçkin okuyucuları arasında bile, az da olsa, okuduğunu anlayamayan kişilerin bulunduğunu görmek, bizi üzdü. Hocamız Coşkun Üçok'un yazısına, Türklüğü küçültmek gibi bir artniyet yakıştırmak, kesinlikle yanlış olur. Bizi asıl küçültenlerin, Türklüğe uydurma övgüler düzenler olduğu kanısındayız. Türk tarihinin şişirilmeye hiç ihtiyacı yoktur. Her ulusun geçmişinde olduğu gibi, bizimkinde de, üzücü anıların yanısıra, onur verici birçok başarı yer almaktadır. Bütün insanlık deneyimi, kendi tarihlerine böyle duygusallıkla bakanların sonlarının hüsran olduğunu gösteriyor.

Tarih ve Toplum

FOLKLOR ve SANAT
YAYIN-ARAŞTIRMA ve ARŞİV MERKEZİ

FOLKLORE & ART
CENTER OF PUBLICATIONS-RESEARCH ARCHIVES

Türkiye'de ilk kez bir 'ihtisas kitaplığı' 1. yılını doldurdu. Bu sürı içerisinde: Folklor alanında sürdürdüğümüz aylık **Türk Folkloru Dergisi, Folklor ve Etnografya Araştırmaları** 1984 ve 1985 yıllıklarından sonra bunlara bir yenisi daha eklendi: **Türk Folkloru Belleten 1986/1.** Yılda iki kitap olacağını ilan ettiğimiz Belleten'in ikincisi yakında yayımlanacaktır.

Ayrıca Bir Başka Hizmet

Yurt içi ve dışındaki bilim adamlarının, Üniversitelerin, Araştırma Enstitülerinin kitap ve süreli yayın ihtiyaçları karşılandı, halen de karşılanmaktadır. Folklor, Etnoloji, Antropoloji, Tarih, Dil, Sözlük ve Bibliyografik yayınlar adreslere düzenli olarak gönderilmektedir. Döviz alış-verişinin güç olduğu kimi kurumlarla da yayınlar, "Exchange" ile karşılıklı olarak sağlanmaktadır.

Bir Not!

1949-1980 yılları arasında yayımlanan,dağıtımını yaptığımız **Türk Folklor Araştırmaları** Dergisinin 366sayıdan oluşan tüm koleksiyonunun mevcudu gittikçe azalmaktadır. Bu koleksiyonu edinmek isteyenler lütfen mektup yazıp, teslim süresini belirtir mektubumuzu beklesinler. En kısa zamanda cevap verilecektir.

Adres: Divanyolu, Boyacıahmet Sk., No: 3
34400 Türbe-ISTANBUL/TURKEY
☎ : 527 69 84

Her konuda daha fazla bilgi edinmek için
katalogumuzu isteyiniz.

ATATÜRK SAYFASI

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin gözü ile Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı*

Alman Büyükelçiliği
A 1477
İçeriği: Türkiye'nin Avrupalılaşması
- 3 Kopya -

Tarabya, 6 Ağustos 1925
Dışişleri Bakanlığı
III 0 2138
Geliş Tarihi: 12.12.1925

Türk devrim hareketi, bilindiği gibi diğer hedeflerinin yanısıra, eski ve tamamiyle İslâm dinine dayalı Türk kültür ve devlet anlayışını yıkmayı da kendisine görev edinmiştir. Devrim hareketi, bunu, göze batan İslâm-Doğu âdetlerini ortadan kaldırmak suretiyle görünüşte de vurgulamak ve Türkiye'nin bu açıdan da Avrupalı olduğunu anlatmak çabasındadır.

İslâm dünyasına mensup -ister Arap, ister Türk, isterse İranlı olsun- Doğuluların en göze çarpan özelliklerinden biri, serpuştur. Serpuş, camilerde ve dinî merasimler sırasında muhafaza edilebilmesi amacıyla sipersiz şekilde olmalıdır. Hıristiyan dahi olsa, bir Türk vatandaşı ülke içinde Avrupaî bir serpuş takmayı tercih etme cesaretinde bulunduğunda, halk arasında bir dinî suç işlemiş, eski Osmanlı geleneğine göre ise, ulusal duyguları rencide etmiş sayılırdı. Daha uzun sayılamayacak bir süre önce, Türk olarak tanınan ve sokakta şapka ile görünen insanlar tutuklanıp cezalandırılıyorlardı.

Çok kısa bir zamanda fesin kullanımdan kaldırılması ve yerini Avrupaî tip şapkanın alması yolunda çok güçlü bir hareketin başlaması, ülkenin Avrupalılaşması için çabalayan hükûmetin yanı sıra, halkın da bir bölümünün -özellikle aydınların- aynı yöndeki şevkini göstermek bakımından önemli bir göstergedir. Kasket siperi ya da şapka kenarı yokken gözlerine gelen güneşi ansızın fazla göz kamaştırıcı bulmaya başlayan insanlar, kendilerini çeşit çeşit örtünme yollarıyla korumaya çalışıyorlar. Yine aynı insanlar, fesin gerçekte Yunan kaynaklı bir serpuş olduğunu ansızın hatırlı-

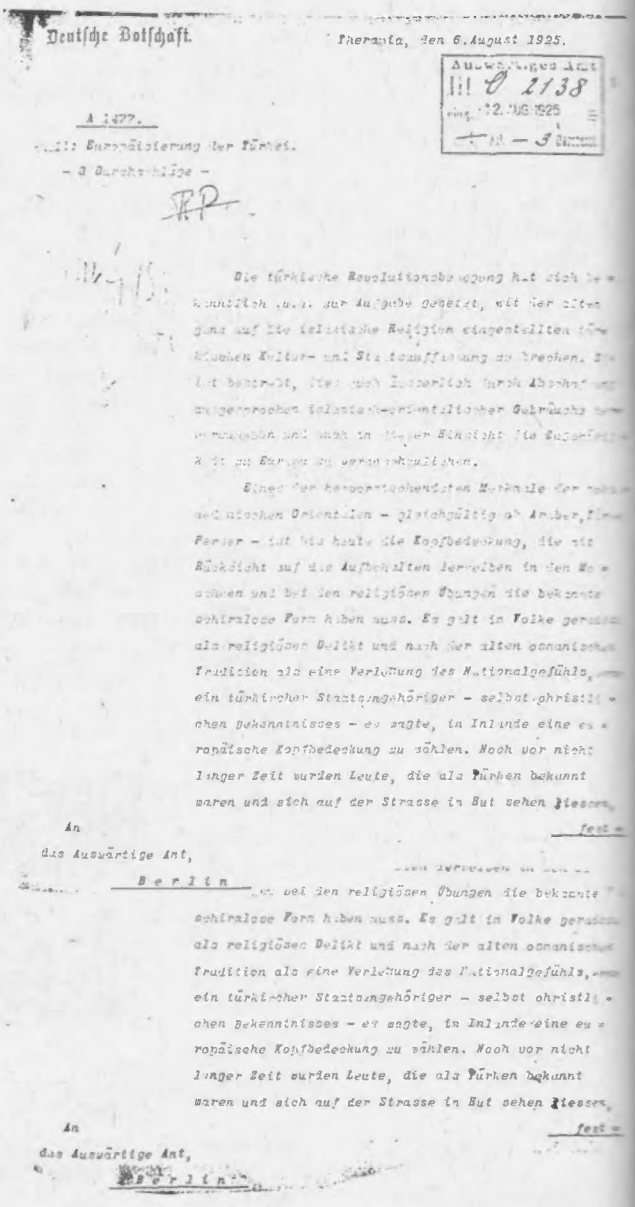
Deutsche Botschaft. Therapia, den 6. August 1925.

Auswärtiges Amt
III 0 2138
12. AUG. 1925

A 1477.

Inhalt: Europäisierung der Türkei.
- 3 Durchschläge -

Die türkische Revolutionsbewegung hat sich bekanntlich u.a. zur Aufgabe gesetzt, mit der alten ganz auf die islamische Religion eingestellten türkischen Kultur- und Staatsauffassung zu brechen. Sie ist bestrebt, dies auch äusserlich durch Abschaffung ausgesprochen islamisch-orientalischer Gebräuche zu verwirklichen und auch in dieser Hinsicht die Zugehörigkeit zu Europa zu verwirklichen.

Eines der hervorstechendsten Merkmale der mohammedanischen Orientalen - gleichgültig ob Araber, Türken, Perser - ist bis heute die Kopfbedeckung, die mit Rücksicht auf die Aufbehalten derselben in den Moscheen und bei den religiösen Übungen die bekannte schiralose Form haben muss. Es galt im Volke geradezu als religiöses Delikt und nach der alten osmanischen Tradition als eine Verletzung des Nationalgefühls, wenn ein türkischer Staatsangehöriger - selbst christlichen Bekenntnisses - es wagte, im Inlande eine europäische Kopfbedeckung zu wählen. Noch vor nicht langer Zeit wurden Leute, die als Türken bekannt waren und sich auf der Strasse in Hut sehen liessen,

An
das Auswärtige Amt,
Berlin

... bei den religiösen Übungen die bekannte schiralose Form haben muss. Es galt im Volke geradezu als religiöses Delikt und nach der alten osmanischen Tradition als eine Verletzung des Nationalgefühls, wenn ein türkischer Staatsangehöriger - selbst christlichen Bekenntnisses - es wagte, im Inlande eine europäische Kopfbedeckung zu wählen. Noch vor nicht langer Zeit wurden Leute, die als Türken bekannt waren und sich auf der Strasse in Hut sehen liessen,

An
das Auswärtige Amt,
Berlin

(*)Auswaertiges Amt (AA-Alman Dışişleri Bakanlığı, Bonn), Abteilung III, Po 5, Türkei, Bd. 2.

yorlar. Kısacası, fese ve sipersiz benzeri serpuşlara karşı, yukarıdan teşvik edilen ya da daha ziyade emredilen, bir mücadele ("Haçlı Seferi") başlamış durumda.

Fakat bu arada, muhafazakâr zihniyetlilerden, özellikle de kırsal kesimlerden çok fazla tepki ile karşılaşmamak için, aralarında Yargıtay Başkanının da bulunduğu bazı yüksek makam sahibi kişilerin görüşlerine başvurulmuş, başın örtülüş şeklinin dinle ilişkili olmadığı konusundaki görüş bu kişilere onaylattırılmış ve bu düşünceler basında da yayınlanmıştır.

Bizzat Gazi, kendi muhafız kıtasında İtalyan ordusununkine benzer bir kasket takma uygulamasını başlatarak, bu işin açılışını yaptı. Bu uygulamayı, Donanma için Alman başlık tipini uygulamaya koyan Bahriye Vekâleti izledi. Bugünlerde ordu için alınan karara göre de, sadece, aşağı yukarı İngiliz ya da Çekoslovak örneğine uygun, Avrupaî serpuş (siperli kasket) takılmakla kalmadı; ayrıca Batılı tarzda selâm verme ve resmî saygı, yani -eskiden ayıp sayılan- kapalı bir yere girerek serpuşu çıkarma âdeti de uygulamaya konuldu. Bu örnekleri ise, geriye kalan bütün kurumlar, şimdi peşpeşe üniformalı personellerine uygulatıyorlar: Demiryolları çalışanları, belediye memurları, bekçiler vs. Bugünlerde mahkemelerde görevli personel de, Avrupalı yargıçlara andıran cübbelere bürünecek.

Sivil yaşamda da şapka yerleşmeye başlıyor. Hariciye Vekilinin de memurlarına şapka giymeyi emretmek niyetinde olduğu söyleniyor; kendisi, burada milliyetçilerin tipik başlığı olan, siyah kuzu tüyünden yapılma kalpağını, beyaz bir panama şapka ile değiştirmiştir. Bu bize göre -şimdiki yaz sıcağında zaten hangi açıdan bakılırsa bakılsın- en makul çözümdür. Sokakta da insan gitgide daha çok, Avrupa tipi yumuşak fötr veya hasır şapka giymiş tanıdık Türklerle karşılaşıyor; muhtemelen bunları sonbaharda dik melon ve silindir şapkalar izleyecektir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, genel olarak bakıldığında, sanki kadınların işgalden beri çarşaftan vazgeçmeleri çok hızla yaygınlaşmıştı; buna karşılık şapkanın erkek modası olarak kabul edilmesi, İstanbul'da dahi, daha çok zaman alıyor gibi bir görünüme sahip. Masraftan kaçınma düşüncelerinin yanısıra, muhakkak ki, toplumda belli bir muhafazakâr tereddüt de hissediliyor. Aynı durum gayrımüslimlerde de gözleniyor. Besbelli ki, onlar eski ulusal serpuştan sıyrılıp kurtulma sürecine öncülük ettikleri kuşkusuna maruz kalmak istemiyorlar. Herhalü kârda, Avrupalılaşma çabası bu örnekte özel olarak göze çarpıyor.**

Çeviren: Gülayşe KOÇAK

** Rudolf Nadolny'nin raporunun tarihine dikkat çekmek isterim. Atatürk, bu raporun yazılışından tam onyedi gün sonra, "şapka inkılâbı"nı yapmak üzere Kastamonu seyahatine çıkacaktır (23 Ağustos-31 Ağustos 1925). [G.K.]

Türk Aşuresi, Ermeni Anuş-Aburu, Rum Kolivası

-Yaş mı, Kuru mu?-

MARIE-HELENE
SAUNER LEROY

Birkaç yıldan beri, mutfak üzerine de etnolojik ve tarihsel araştırmalar kendilerini gösterdi.

Kimileri C.Levi-Strauss'un[2] geliştirdiği, yapısalcı diye adlandırılan yöntemi kullanmakta ve "boğaz üçgeni" *triangle culinaire* modelini uygulamaya çalışmaktadırlar. Ama görüldüğü kadarıyla, bu yöntem beklenen sonuçları *henüz* vermemiştir. Her halükârda, böylelikle, mutfağa olan ilgi kendini göstermiştir. Çalışmalar, teknolojik araştırmalar[3] alanına veya *sosyal beslenme*[4] alanına yönelmiştir. Fakat, "her özel durumda, her toplumun mutfağının, yapısını bilmeden ele verdiği bir dil olduğunu keşfetmek.."[5] çok karmaşık bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Kimileriyse F.Braudel'in çizgisinde "Ecole de Annales"den etkilenerek, genellikle toplumsal tarih üzerine araştırmalar yapmaktadırlar[6].

Bununla birlikte, mutfak, yani yemek amacıyla gıda malzemelerinin hazırlanması, evrensel ve aynı zamanda çok-biçimlidir. Bu da coğrafî çeşitlilikler gözönüne alındığında, "kültürel ürün" karakterini onaylamaktadır.

Bu çalışmada, yalnızca tören ve şenlik mutfaklarını, yani olağan-dışı durumlar için hazırlanan mutfakları ele aldık. Tekrarı ve olaylar üzerinde varsayılan etkinliği ile tören ve olağan-dışı bir anda tuttuğu yeri ile şenlik mutfakları ilgi alanımızı oluşturdu. Çünkü bizi ilgilendiren, dinsel kimlikleri ve dinlerle toplum arasındaki etkileşimleri ortaya çıkarmaktı. Birçok dinin birarada yaşadığı ve bunun yanında mutfakların birçok noktada benzeştiği Anadolu, araştırmamız için en elverişli mekânı oluşturdu. Bundan dolayı, karşılaştırmalı bir araştırmanın, ayrılık noktalarını ortaya çıkaracağından dolayı, burada daha derin incelemelere imkân vereceğini sanıyoruz.

Konumuzu daha net kılmak için, üç toplulukta da varolan bir tatlıyı örnek alacağız: Türk aşuresi, Ermeni anuş-aburu ve Rum kolivası.

Aşure Muharrem ayının onuncu günü, kimilerine göre onundan evvel, kimilerine göreyse Muharrem ayının herhangi bir gününde hazırlanır. Muharremin 9, 10 ve 11'inde oruç tutulur. Fakat Hz. Muhammed oruç günlerini Ramazan ayına naklettiği için bu farz değildir. Bu tarih, Yahudiler için de Kızıldeniz'in geçilişini simgeliyordu.

Aşure, birçok (7, 10, 12 vaya daha fazla) malzemenin karışımıyla yapılır. Bu tatlının kökeni olarak, Nuh'un gemisinde yiyecek bir şey kalmadığından hayvanları kesmemek için bütün gıda artıklarının karışımıyla yaptığı yemek gösterilir. Şiîler için, aşure Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da yoldaşlarının getirdiği yiyeceklerin karışımıyla yaptığı yemektir. Her ne şekilde yapılırsa yapılsın aşure *mantık-dışı* bir karışımdır ("evde ne varsa konur"). Tadı çok önemli değildir, önemli olan besin değeri ve bir peygamberin buluşu olmasıdır.

Anur-abur (kelimesi kelimesine çevrilirse, tatlı çorba) kışın ortasında (kara kış) 25 Aralık-6 Ocak arasında hazırlanır. Salonun bir köşesindeki bir sofraya konur. Yanında birçok "kuru" yiyecek bulunur (41 tane): üzüm, pestil, fındık, fıstık, ceviz, badem, pastırma, salam, ançuez, vb..

Noel Ermenilerde 6 Ocak'ta kutlandığından dolayı, aynı dönem oruç zamanıdır. Misafirlere ikram edilir, fakat yemekten sonra tatlı olarak da yenir.

Ermenilerin de Nuh peygamberle açıkladıkları bu tatlı, onlar için de *mantık-dışı* bir yiyecek karışımıdır ("kileri temizlemek demektir") ve aşureyle aynıdır. Uğurlu bir karakteri vardır: "Tanrı eve bereket versin diye"[7] hazırlanır.

Koliva bir veya birkaç ölümün üçüncü, dokuzuncu ve kırkıncı günleri ve her yıldönümü töreninde hazırlanır. Evde yapılır, kilisede kutsanır ve dağıtılır. Ölünün ruhuna yardım etmeye ve onu Tanrı katında rahatlatmaya yarar (İslâm'da şefaat): "Bir maddeyi öbür dünyaya ulaştırmanın tek yolu, onu yiyerek yok etmek olduğundan dolayı..."[8]

Aşure ve anuş-abur (Ermeniler her iki terimi de kullanırlar) karışımlarıyla birbirlerine benzerler. Buğday (Erme-

nce'de *gorgod*) suda ıslatılır ve haşlanır. Bunun yanında, diğer malzemeler (nohut, kayısı kurusu, kuru üzüm, pirinç -Karadeniz'de-, kuru fasulye, kuru incir, kuru bakla, vb...[9] aynı şekilde hazırlanır. Hepsi piştikten sonra suyu koyulaşmaya başlayan buğdaya katılır, şeker ve biraz tuz atılır. Birlikte yeniden kaynatılır ve soğumaya bırakılır. Elde edilen karışım jöle kıvamındadır. Üstüne fındık, şamfıstık, ceviz ve nar taneleri serpilir. Gülsuyu gezdirilip tarçın ekildiği de olur.

Koliva'yı anti-aşure olarak adlandırabiliriz (ya da susuz-aşure diye). Bütün ıslatma işlemleri, burada tersine çevrilmiştir. Kolivada malzemeler sünekli kurutulur ve kavrulur. Buğday (Rumcada *sitari*) ıslatılır. Ama kaynadığında ("taneler patlamaya başladığında") suyu atılır[10] ve elekte süzülür (yaklaşık on kere, "yapışmasın diye"). Taneler salt bu iş için kullanılan beyaz bir çarşafın üstüne serilir ve kurutulur. Buğday ve/veya nohut unu kavrulur, dövülmüş ceviz, çam fıstığı, kuru üzüm ve tarçınla birlikte buğdaya karıştırılır. Sonunda un ve pudra şekeri dökülür, salt süslemek için de dövülmüş kahve, nar taneleri (mevsim müsait ise) ve "gümüş rengi şekerler" (*saltanat*) konur.

Koliva'nın, ölüme ve ölünün beslenmesine bağlı olmasına karşın, aşure anuş-abur, gerçek oruca (oruç zamanı) ve mitik oruca (Nuh'un da Hüseyin'in de hayvan öldürmemiş olmalarından dolayı, koşullar tarafından dayatılan oruca) bağlıdır. Bununla birlikte, her açıdan da bereketle bir bağlantı vardır.

Anuş-abur ve aşure'de, zenginliği ve bereketi simgeleyen malzemeler (tereyağ, bal vb.) olmamasına karşın, hareketi geri getirme dileği ortaktır. Kullanılan malzemelerin çoğunun "hayat taşıyıcı" dişi bir karakteri vardır: dolu, dışı kuru içi yaş (nar, incir, üzüm kayısı) ve şişen (bakla, buğday, nohut, pirinç, kuru fasulye) malzemeler.

Koliva'nın içindeki her şey kurudur, ama yine de özünde hayat taşıyıcıdır. Zaten koliva (*hedik*) çocuğun ilk dişi çıktığında, memeden kesilmenin, dişlenme ve yılların çoğalmasının, hayatın ilk vaadi olarak da yenilir.

Bu noktadan itibaren, aşure ve anuş-abur koliva'ya zıt düşerler. Aşure ve anuş-abur'da malzemeler nerede ise yeniden hayata dönerler: ıslatılır, kaynatılır ve sonunda taze (Ermenice'de *tarm*) gibi görünürler. Böylelikle doğanın devrini yeniden üretirler. Bundan dolayı "her şeyi' ihtiva ettikleri yani tüm bitkilerin devrini özetledikleri varsayılır.

Tohumlanma-ekilme	Kuru meyve, tahıl ve baklagiller
Filizlenme zamanı/Çiçek açma	Suda ıslatma, ayrı ayrı haşlama
Yağmurun ve güneşin etkisiyle olgunlaşma	Yeniden birlikte haşlanma, suyun ve ateşin etkisiyle "tazeleşme"
Ürünün toplanması	Yemek

Rumlara göre, koliva aşure'ye benzemez. Çünkü, aşure'nin yapılışında bir biçimsizleşme ve çürümeye yakınlık vardır. Ve yine Rumlara göre, ölü çürük şeylerle beslenemez, böyle bir evre geçirmemelidir. [Gerçekten de Rumlar için çürük, Türkler ve Ermeniler'e göre çok daha farklıdır. Bunlarda çürümeye karşı kurutulmuş şey kendini göstermektedir. Kuru, suyu alınmış yiyecektir ki, çürümeyi yapan yiyeceğin suyudur (burada aşurenin suyu).] Bu farklılıkların ötesinde, aslında ölünün parçalara ayrılması inkâr edilmektedir, halbuki Türk ve Ermeniler'de bu dağılma onaylanmaktadır.

Dolayısıyla, bir tarafta kışın en sert dönemine, Nuh'un destanına (yaşanılabilir bir dünyaya geri dönüş belirsizliği) bağlı bir "geri dönüş beklentisi"[11] ve öbür tarafta ise ölüye, ölümden sonra yaşayacağı kesin olan hayatın risklerine karşı bir yardım görüyoruz ("şefaat").

İki tarafta da aynı maddeler ve "somutlaşması" istenen bir devrin (doğanın, yeniden hayata dönüşün devri) aynı yeniden üretim sürecinin kullanımının görülmesi, fakat bunun aynı olmayan bir yeniden doğuşa yol açması çarpıcıdır: soyun aracılığıyla tazeleme ve havanın aracılığıyla kurutma. Bu farklılığı, Türkler ve Ermeniler'in, ölünün anısına (irmik veya unla) ve lokmayla, koliva'yı karşılaştırarak (hepsi ölüler için hazırlandığından dolayı) bulabiliriz. Helva ve lokmalar kurudan suluya değil, aksine kurudan kabarana doğru hazırlanırlar (su vaya başka sıvılarla).

Yani Türk ve Ermenilere göre ölü dağıldıktan sonra, su, süt veya şurup aracılığıyla yeniden doğar, halbuki Rumlara göre "hayat soluğunu" veren kurutucu havadır.

Aynı maddeler bir yandan "sonsuz"a varan aynı süreklilik fikrini verirler. Fakat biri öbür dünyaya yönelirken öteki doğanın devrine yönelir. Bu, bizi iki ayrı "döngüsellik" fikriyle karşılaştırmaktadır. Fakat bu iki ayrı fikir, kuru aracılığıyla olsun, çürük aracılığıyla olsun, ölümün (kış'ın, gerçek ölüm'ün) yadsınmasında birleşmektedirler.

[1] Bu yazı, Paris X, Nanterre Üniversitesi'nde Georges Charachidze yönetiminde hazırlanıp savunulan, "Türk Müslümanlığı ile Ermeni ve Rum Hıristiyanlığı'nda törensel ve bayramlık Anadolu mutfağı" konusundaki master tezine dayanmaktadır.

[2] Aynı zamanda bakınız *C.Lévi-Strauss, Mythologiques III, L'Origine des manières de table* ve Le triangle culinaire, *l'Arc*, no: 26, 1967, 19-29.

[3] *H. Balfet ve C. Pelras* örnekleri, "Recherche d'une méthode d'analyse ethnolgique de la cuisine, *Technique et Culture*, Yeni seri, no: 1, Ocak-Haziran 1983, 35-48.

[4] Aynı zamanda bakınız Igor de Garine'in makaleleri, "Le comportement alimentaires dans les pays non-industrialisés" (Sanayileşmemiş ülkelerde beslenme alışkanlıkları), *Annales de la nutrition et de l'alimentation*, cilt 30, 1976, no: 2-3: veya "De la perception de la malnutrition dans les sociétes traditionnelles" (Geleneksel toplumlarda kötübeslenme mantığı), *Information sur les sciences sociales*, cilt 23, 1984, no. 415, 731-754.

[5] C.Levi- *Strauss, Le triangle culinaire*, op. cité, s.29.

[6] Bakınız J.L. Flandrin'in çalışmaları, Batı Avrupa mutfaklarında yağ kullanımı, *Annales*, 1983, no 2, 369-391; veya *Histoire* dergisinin özel sayısı, "La cuisine et la table, 5000 ans de gastronomie," no. 85, 1986, 135 s.

[7] İstanbullu bir Ermeni kadının söylediklerine göre.

[8] Georges *Charachidze, Le systeme religieux de la Géorgie paienne. Analyse structurale d'une civilisation* Paris, Maspero, 1968, 717 s.

[9] *Aşure* her zaman (nohut, fasulye, bakla gibi) bakliyat içermez.

[10] Bazı Rumlar, sadece *karem* zamanı, aşure yapmak için bunu saklarlar. Bu dönemin özelliği, zaten hafif ve lezzetten arındırılmış bir mutfaktır.

[11] Bakınız *A.Gökalp*, "Hızır, İlyas, Hıdrellez: les maitres du temps, les temps des hommes" (Paris, Société d'Ethnographie, 1980), *Tetes rouges et bouches noires*, 187-201.

Yunus Emre'yi ve Halk Şairlerini Anlamak

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Halk şairlerini anlamanın, bir bakıma, divan şairlerini anlamaktan güç olduğunu söyleyebiliriz. Gerçi divan şairlerimizi de anlamak kolay değildir. Hele her iki edebiyatın, sözlüklerin yardımıyla içine girebileceğimizi sanmıyorum. Çünkü her ikisinde de, Türk milletinin dünya görüşü, hayata bakışı, hayal âlemi, dini, mitolojisi, âdet ve gelenekleri, inançları, duyguları, atasözleri, deyimleri, mecazları, benzetmeleri, kelimeleri, kısacası onun yüzyıllar boyunca zenginleşip gelen bir kültür birikimi vardır. Şehir hayatı, halktan gittikçe uzaklaşarak sürdürdüğümüz öğrenim ve öğretim yolları, bugünkü dünya uygarlığının hergün sayısı artan sözcükleri ve terimleriyle dili kaplayışı, sözünü ettiğimiz güçlüğü bir kat daha artırmaktadır. Çünkü dile dışarıdan giren her yabancı kelime,anadilden bir öz varlığı koparıp götürmektedir; yabancı dillerden aldığımız her kelime, anadilden bir kayıp demektir.

Şairlerin yetiştiği çevreye ait özellikler, onların deyişlerinde yer alır. Onların bağlı oldukları mezhepler, tarikatlar, içinde yaşadıkları manevi dünya, hayatlarının özsuyu haline gelen kavramlar, meslekleri ve doğrudan yaşayışları ayrı bir özellik gösterir. Bektaşi-Alevi şairlerinde, türlü tarikat mensuplarının şiirlerinde; yeniçeri şairlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu günden çöktüğü güne değin yüzyılları kaplayan destanlarında, türkülerinde, ağıtlarında kendimizi bulmak için, bugün dilimizden, sözlüklerden düşüp gitmiş olan kelimeleri, deyimleri, onların hep bizim olduklarını tanıyıp ne dediklerini anlamak için ayrı bir savaş vermemiz, bu savaşı kazanmamız gerekmektedir. Destanlarda, ağıtlarda, taşlamalarda, türkülerde geçen yer ve kişi adlarını, bunların şairlerince söylendiği zamanı, dile getirdikleri olayları, bunların içinde ve başında olanları, kim olduklarını belirtmek de, edebiyat tarihçisine düşer. Cönklerde ve divanlarda yatıp gelen bu şiirleri şair, ömrünün hangi durağında söylemiştir? Bunu, hemen hemen hiç bilmiyoruz. Oysa, okuduğumuz şiirlerin kapısını açmak için, aradığımız anahtarlardan biri de budur.

Kaldı ki, bizim üzerinde durduğumuz bu dili yalnız şairler de konuşmuyor. Ben hiçbir abartmaya düşmek korkusuna kapılmadan şunu söyleyeceğim: Türk milleti bütünüyle şairdir, zariftir, incedir ve bunlar onda iğreti değildir. Kısacası Türkçe bir mecazlar dilidir; bu hepimizin gururudur.

Birkaç tanık vermek istiyorum. Tütün içmeyen bir halk adamına, bir sigara verdiğiniz zaman o, bunu benim gibi reddetmiyor. "Ben, o zıkkımı içmem" demiyor; 'içeni severim' diyor. Cimriliği herkesçe bilinen birini anlatmak için sözlüklerde sıralanan "nâkes, cimri, hasis, pinti, elisıkı" gibi hepimizin bildiği karşılıklardan hiçbirine iltifat etmiyor; o, "onun cebinde akrep vardır" diyor. Bu kavram için, halkın dilinde bunlardan başka bir deyim daha vardır, hem daha da kuvvetlidir, bir bakıma. Fakat ben onu söylemiyorum, şurada; halkın, ifadesinde gerekli saydığı karşılıkları, cinsiyete bakmadan, bir deyim olarak, yeri gelince kimseden kocunmadan yerli yerinde kullandığı deyimlerden biridir bu. Dileyen, kadın, erkek demeden, bir Kastamonu Uşağına bunu sorup öğrenebilir.

Galip Paşa'nın divanındaki manzumeleri, hemşehrilerinin diliyle alay edildiği şeklinde tefsir edecek yerde, onların birçok nesnelere ad koymaktaki teşhis gücüne bağlamak daha doğru olur, bence. Bu örnekleri, nerede ise bir sözlük dolusu çoğaltabiliriz. Bir tanıdığımızın ölüm haberini "...Bey ömrünü size bağışladı" deye vermek; bir ölüm acısı karşısında "Allah acını unutturmasın" deye dua etmek, Türk halkına vergi bir zarafettir, bir dil zenginliğidir.

Başka başka şairlerden tanıklar

A) Dil. Bu bölümde, halk şairlerinin, dili nasıl kullandıklarına, yeterince tanıklar vermek istiyorum. Hemen söyleyim ki bu tanıklar, doyumluk değil, tadımlıktır. Bu dili bulup öğrenmeğe merak sardıranlar, herhangi bir çönkten veya divandan işe başlayabilir. Ben aşağıda sıraladığım örneklerde, anlamı hepimizce değilse de, çoğumuzca açık olan sözcükleri açıklamaya kalkışmıyorum. Yalnız kimi sözlüklerde bile bulunmayan karşılıkları vermeye çalışacağız. (Ayraç içindeki rakamlar, şiirin numarasını gösterecektir).

Bizden selâm eylen ev külfetine[1]. *Külfet* kelimesini, sözlüklerde aradığımız zaman, onun buradaki karşılığını bulamayız. Orada bu sözcük 'zahmet, lüzümsuz sa'y ihtiyar etmek, resmiyet ve tekellüf' demektir (Lehçe-i Osmanî s.1298). Pir Sultan, bu kelimeyi 'hane halkı' anlamına kullanıyor. *Elâ gözlüm, zülfün keleb eylesin*[2]. *Keleb*, yassı kangal, çile. Kadınların iplik eğirdikten sonra, elemye'de el ile iplik eledikleri ve sardıkları ufak dolap, tayyar kelâbe; iği ipliğini elmeyeye elemek: Tura yapmak *(Lehçe-i Osmanî* keleb, s.695; elemye, s.76). Dizenin anlamı şu: Elâ gözlüm, saçlarını tura yapsın.

Burada hemen şunu söyleyim: Bu dizenin açıklamasında olduğu gibi, bundan sonra sırada yer alacak tanıklarda da şu görülecektir: Bir sözcüğün karşılığını verirken, onun tanımını yaparken. yer alan öteki kelimelerin açıklanması da gerekecektir. Buna kalkışıldığı zaman bu yazı, ister-istemez bir sözlük niteliği olacaktır; oysa, benim amacım bu değildir.

Kara toprak senden üstün olursam. Bu, ölmez de yaşarsam, yaşamağa yol bulursam, ölmez de, ya da öldürülmez de yaşarsam[3] demektir.

Horoz gibi çöplüklerde eşinir, Salyanacı gelmiş deyü düşünür, Uyuz olmuş tilki gibi kaşınır, Sakalına sirke düştüğü zaman[4] *Salyanacı*, vergi tahsildarı. *Salyane*, Osmanlılarda yıldan yıla alınan vergi

Pir Sultan Abdalım va'dem yeterse, Şahım gelir salacımdan tutarsa[5].

Va'desi yetmek eceli gelmek. *Salacı* tabut. Teneşir (*Lehçe-i Osmanî* salacak: s.483. *Salacı* yerine *sal* kelimesi de geçmektedir, bu da aynı anlamdadır. Karaca Oğlan'ın şu dizesinde olduğu gibi:

Götürüp giderler sallar içinde[6].

Yine karçıllandı dağların başı, Karçıllanmak, alacalanmak, karın akıyla, toprağın karısı karışmak, kırçıllaşmak (Tarama Sözlüğü, IV 2290).

Yüce dağ başında buymuşa döndüm[7] *Buymak:* Çok üşümek, soğuktan donmak.

Mahkûm etse Azrailsiz ölüme[8] *Azrailsiz ölüm:* Ecel gelmeden gelen ölüm; asılma, idam yoluyla gelen ölüm.

Şer kulların örükünü uzatmış[9] *Örük*, yere çakılı uzunca bir kazığa hayvanları bağlarlar; bu suretle hayvan, muhitinde, ipin müsait olduğu kadar yayılır, otlar. Bu ipe Örk (Örük) derler (*Pir Sultan Abdal*, sözlük bölümü, s.174). *Örü*, mahdut, mesdut, bir ipe çevrilmiş, korutulmuş çayır; *tuzla, orüsü*, bir tuzlanın daire-i ticareti, koru, örü. Balçıklı örü; duvar örüsü; bina tarzı (*Lehçe-i Osmanî*, s.140).

Bu dervişlik bir dilektir, Yensiz, yakasız gömlektir[10] *Yensiz yakasız gömlek*, kefen demektir. Çünkü kefende hiçbir dikiş bulunmaz; ölü bu beze olduğu gibi, hiç makas vurmadan sarılır.

Bugün koyun tuz taşına gelmedi[11] Koyun sürülerine, zaman zaman kaya tuzu yalatırlar. *Tuz taşı*, bu tuzun adıdır.

Ecelim yetişti, yıldızım indi[12] Yıldızla ilgili deyimler dilde çok yaygındır. Bugün bile gazetelerde burçlarla ilgili ayrı bölümler yer almakta, kitaplar yazılmaktadır. İnanan da, inanmayan da bunları merak etmektedir. Yıldızların, insanların kaderleri üzerinde bir etkisi olduğuna dair olan bu inanç, günümüze kadar sürüp gelmiştir ve dilde "yıldızı parlamak, yıldızı sönmek, yıldızı kararmak, yıldızı inmek" deyimlerinde bu inanç yaşamaktadır. Bu sonuncu deyim "ölmek" anlamınadır. Gökyüzünde zaman zaman yıldız kayması veya yıldız ağmasının da, bir yerde bir insanın ölümüne işaret olduğuna inanılır.

Seyrimde verildi bana, Hayra yorar düşüm benim[13] *Seyr ve seyran* kelimeleri tasavvuf edebiyatında olsun, halk edebiyatında olsun, 'düş ve rüya' anlamınadır. Dedem Korkutun Kitabı'nda *Tanrı varan tatlu canın seyranda imiş indi ahı.*[14].

Bülbül elvan elvan öttü[15] Bülbülün şakımasını, böylesine zengin bir dille anlatmak, ancak halk şairlerine vergidir.

Doldurmuş kır atın gelir üstüne[16] Kelimelerin kullandıkları yere göre, sözlükte verilen anlamından ayrı mânâlar taşıdığı bir deyim haline geldiği üzerinde durmağa gerek yoktur; *doldurmak* kelimesi de bunlardan biridir. Burada, atı dizginini arzusuna bırakmak, atı doludizgin koşturmak anlamını kullanıldığı açıktır.

Sultan Selim cülusunda salâ dedi de yürüdü[17] *Salâ* kelimesi dilimizde türlü yerlerde türlü anlamlarda kullanılmaktadır. Eskiden şehirlerde, özellikle küçük kasabalarda, *salâcı* denilen kimseler vardı. Bunların görevi, öğle ve ikindi namazlarının vakti yaklaştığı zaman çarşılarda, esnafa namaza hazır olmalarını bildirmekti. *Salâcılar*, çarşıyı dolaşırlar ve *'vakt-i sâlâ, salâ* deye halkı uyarırlardı. Buradan alınarak sonraları 'meydan okumak' anlamına kullanılmıştır. Bahşi'nın dizesinde de Yavuz Sultan Selim, ordusunu savaşa çağırmaktadır. Salâ vermek:

Yunus Emre'nin *Oğlan gider danışmana Salâdır dosta duşmana* dizelerinde de yukarıda açıklandığı anlamada değildir. Buradaki anlamı büsbütün başkadır. Aslında *salâ* Peygamberimizin övgüsünü yapan sözlerden meydana gelmiştir, bu sözler Arapça'dır. Cuma günleri, Cuma namazının vakti yaklaştığı zamanı haber vermek üzere minarede okunur, asıl salâ budur. Fakat bir de mahallede biri öldüğü zaman, bunu komşulara ve başkalarına haber vermek için, mahalle camiinin minaresinde okunan bir salâ vardır, bunun sözleri de aynıdır. Bir de Ramazan gecelerinde, sabah namazından önce okunur. Burada, Yunus Emre, *dosta düşmana salâ* demekle minarede okunan salâ ile 'dosta, düşmana benim öldüğüm haber verilmektedir' diyor. *Salâ* kelimesine, sözlüğünün bir de Türkçe bölümünde yer veren Ahmet Vefik Paşa, *salâ çağırma* öndül komak, meydan okumak, savaşlarda 'ana çıkan yiğit var ise salâ; taş yarışına salâ mahalle çocuklarının iddiası' anlamlarını katmaktadır (s.491). Münadilerin, mahkeme mübaşirinin dikkati sağlamak için 'susun!' yerine kullandığı bir terim anlamı da vardır (Redhouse, 1182).

Gönül suyu gözlerimden akıyor[18] Bilmem açıklamağa gerek var mı?

Kağanmış aslanlar şimdi çöl ister[19] *Kağan aslan*, çölde, sürüden ayrı, tek başına dolaşan aslan demektir.[20] Yalnız burada işaret edilecek nokta şudur: Kul Mustafa'nın bu kelimeden, benim anladığım doğru ise kağanmak (Kağan olmak, alelâde bir aslan olmaktan çıkıp bir kağan aslan olmak) anlamına dile yeni bir kelime kazandırmış olmasıdır.

Kimi kez yabancı dilden bir deyim gelir, Türk saz şairinin bir dizesine yerleşir:

Engüşt ber-dehan eyleyüp şöyle[21] Farsça olan bu deyim, Türkçede 'sus.' anlamına bir işaret olarak 'parmağını ağzına götürmek' demek olduğu gibi burada 'hayretten şaşkına dönmek, garip karşılamak' anlamına 'parmağını ısırmak' deyiminin de karşılığıdır.

Ben güzelim deyü havadan uçma[22] *Havadan uçmak*, ululanmak, böbürlenmek, başkalarına yukarıdan bakmak, demek.

Güzelin yanağı ayın tekeri[23] *'Ayın ondördü'* yerine *'ayın tekeri'*.

Bu tanıkları istediğimiz kadar çoğaltmak elimizdedir. Bize düşen, bunları sıralamak değildir. Asıl söylemek istediğimiz, kimi eli kalem tutanların yaptığı gibi, sözlüklerden yararlanmağa kalkıp, uyar, uymaz yamalı bir dil kullanmağa özenmek yerine bu dili öğrenip kendilerine mal etmeleridir.

B) Kültür. Sırası düştükçe şunu söylemekten geri durmuyoruz: Dil, bir milletin tarihe doğduğu günden bugüne, onun -Giriş bölümünde anlatmağa çalıştığımız- kültür varlığının hazinesidir. Bu yönüyle, halk edebiyatını tanımak, Türk milletinin manevî mirasına sahip çıkmak demektir. Bu da kuru bir edebiyat konusu değil, bir aşk işidir. Bir soru dilimin ucuna gelip orada kalıyor:

Kitâb-ı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim?

Hıtâb-ı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim?

Halk şairlerine geçmeden önce ilkin bir deyim üzerinde durmak istiyorum: *Karnı Kut Dağı gibi şişmek*. Çünkü bu deyim, Türklerin İslâmlıktan önceki hayâtına kadar gerilere gidiyor, tâ Kut Dağı Efsanesine. Bir ışıktan gebe kalıp

ittikçe şişerek beş tane çocuk doğuran Kut Dağı'na.[24] Rahmetli hocam Zeki Velidi Togan'a bunu anlattığım zaman, bunu milletimizin yaşama gücünün, tarihine ve diline bağlılığının bir tanığı saymıştı, haklı olarak. Ben bu konuşmada, halk dilindeki deyimler ve kelimeler üzerine bir uyarıda bulunmak istiyorum, o kadar. Aşağıda edebiyatın, bilden önce, bir milletin tarihine bağlılığının, en geniş anlamıyla kültürünün bir hazinesi sayılması gerektiği üzerinde dayandığım örnekler vermek istiyorum.

Tur Dağı tutuşmuş yanıp tütmede[25] Kur'an-ı Kerimde anlatılan şudur: Mûsâ, ona (Allaha) dedi di: 'Rabbım, cenalini göster bana, ne olur? Seni görüyim. (Allah) buyurdu: Beni kesin olarak göremezsin; fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni görürsün. Derken, Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça ediverdi. Mûsâ da baygın yere yığıldı[26].

Sivas illerinde zillerim çalınır *Çamlı yaylalar bölük bölük bölünür Ben dostlardan ayrıldım, bağrım delinir Kâtip ahvalimi şaha böyle yaz.*[27]

Bu dizeyi anlamak için tarihi açıp peykler' hakkında bilgi edinmek gerekmektedir. Peyk, Osmanlıların ilk devirlerinde postacı ve son devirlerinde rikâbdarların, haşmet ve debdebeyi artıran bir teşekkülün, erleriydi. Başkaca adları *sâi, şâtır, koşucu ve tatar*dır. Bunlar az yerlerdi, vücutca zayıf ve çevik idiler; Padişahın emirlerini şaşılacak süratle ve hiç durmaksızın gönderildikleri yere tebliğ ederler ve yolda giderken 'savulun' deye seslenerek koşarlardı. Kemer veya diz bağlarına hoş sesli çıngıraklar takarlardı. Metinde *zillerim çalınır* demekle Peyklerin Pir Sultan Abdal'ın ölüm fermanını getirdiklerine bir telmih vardır.[28]

Sohbetimde can tercüman getirdim,[29] *Alevi-Bektaşilerde tercüman* kelimesinin kurban manası vardır. Bu rehber, 'kabul tercümanı' denen şu müretteb sözleri söyler: "Allah, Allah. Eli erde, yüzü yerde, özü darda, erenlerin dârı Mansûrunda, Muhammed Ali divanında, Pir huzurunda, boynu bağlı, başı açık, yalın ayak birkaç kurbanımız var.[30]

Pençesinden Kahraman olsa halâs olmaz adû[31]

Kahraman burada, bildiğimiz ve bulur-olmaz yerde kullandığımız anlamda değildir. Kahraman, İran'ın ünlü, efsanevi bir destan kahramanının adıdır.

Ey şahın bakışlı yükseğe bakma indirirler seni kola bir zaman[32]

Bilindiği gibi Şahinin çok güzel gözleri vardır. Kuş avlamak için beslenip terbiye edilen alıcı kuşlardan biridir. Bunlar terbiye edilip ava alıştırıldıktan sonra kolda ava götürülür. Bu dizede Aşık Ömer, sevgilisinin gözlerini, güzelliği dolayısıyla Şahin'e benzetmekte, fakat yükseklere bakıp da âşıklarına böbürlenecek olursa kendisini, kuş avlarında kullanılan şahinler gibi yetiştirip göklerden yere, onu emrinde tutan avcının koluna indirirler demek, istiyor.

Bir gün sefer düşer Berzah eline[33] *Berzah* kelimesini, bir coğrafiya terimi olarak sözlüklerde bulursak da, Aşık Ömer'deki anlamını değme sözlüklerde bulamayız. *Berzah*, bu dünya ile kıyamet arasında, ölenlerin mahşer gününe kadar yatıp bekleyecekleri bir yer, demektir. Ruhların ölümden sonra mahşer gününe kadar bulundukları yer; dünya ile Ahıret arasındaki âlem.

Bayrakları aşağı dikildi[34]. Bu, bir savaşta yenilmiş bir ordunun esirlerinin geçit resmini anlatmaktadır. Bayrakları baş-aşağı dikilmiş olmak, bir savaşı kaybedip yenilmek demektir. Tutsaklar, bayraklar baş-aşağı dikilmiş olarak geçirirler.

Namerdin tuz, ekmek dursun dizine.[35] Bu, bir ilençtir. *Tuz-ekmek hakkı*, Allahın bize verdiği türlü nimetlere karşılık ona şükür borcumuzdur. Hâlâ sofralarımızda yürürlükte olan bir güzel âdete göre, yemeğin sonunda, sofradan kalkmadan önce, bir lokma ekmeğin üzerine biraz tuz ekilerek yenilip sofradan öyle kalkılır. Bu, gördüklerimizden Allahın bizi yoksun bırakmamasını dilemek, anlamına gelir. Bu dizede tuz-ekmek hakkı, yani Allahın bize verdiği nimetlere karşı şükran borcunu ödeyemeyenlerin bu hak dizlerine dursun, onları kötürüm etsin, anlamına bir ilençtir.

Sevgililerin güzel ve siyah gözleri ve ince vücutları dolayısıyla merala benzetilmesi çok yaygındır. Fakat, Gazi Aşık Hasan'ın sevdiği için *Bağdadî merala benzer*[36] demesinde bir başkalık vardır. Bu başkalık, Bağdat, daha geniş bir deyişle Irak çöllerinde bulunan meralların (gazellerin), bütün öteki ülkelerde görülenlerden başka, daha üstün bir güzelliği olmasından dolayıdır. Bunu bilmeden, dizenin anlamını bütün olarak anlamış olmayız.

Yerimi serin bucağa, suyumu koyun ocağa[37]. Cenaze kefelenmeden önce, soğuk su ile yıkanmadığı gibi kaynar su ile de yıkanmaz; bu suyun ılık olması şarttır. Ayrıca burada Karaca Oğlan, ölümünü hatırlamaktadır. Bir de mecaz olarak *onun suyu ılındı* veya *ısındı* deye dilimizde bir deyim vardır. Bu da, yükseklere çıkmış, ün sahibi olmuş bir kimsenin, artık makamını kaybedeceği, şöhretini yitireceği zamanın geldiğini anlatmak için söylendiği gibi 'ölümü yaklaştı' yerine de kullanılır.

Ben bir yol-oğluyum, yol sefiliyim[38] Kur'an-ı Kerimde (Bakara sûresi, ayet 77) 'Ya Muhammed, ne gibi cihetlere nafaka vereceklerini soruyorlar. Uhud Savaşında şehit düşen Amr b. Camûh, Resulüllaha, mallarımızı nereye sarfedeceğiz deye sormuştu. Peygamber'de 'önce ana babanıza, en yakın akrabanıza, muhtaç olan yetimlere, zavallı fakirlere ve yolda kalmış çaresiz yolculara verin, deye buyurmuştu. Burada Kuloğlu'nun yol-oğlu, yol sefili sözlerinden anlaşılan budur.

Alınmış abdestim aldırırlarsa, Kılınmış namazım kıldırırlarsa[39]

Cenaze kefenlenip gömülmeden önce ona abdest aldırılır. Ellerini ayrıca bileklerine kadar yıkamağa gerek olmaksızın yüzünden başlanır. Mazmaza[40] ve istinşak[41] güç olduğu için yaptırılmaz. Yüzü, elleriyle birlikte kolları yıkayıp başı mesh edilir, ayaklar da yıkanmak suretiyle abdest tertibine göre tamam olduktan sonra üzerine, mümkün ise, ısıtılmış tatlı su dökülür[42]

Kılınmış namazı kıldırmak ise, farz ve vâcip olarak ölünün zimmetinde kalan namazlarla ilgilidir. Bu da her günlük namazın herbiri için bir fakirin sabah, akşam yiyeceğini vermekle olur[43].

Nemrut gibi anka noldu, Sinek havale oldu[44] Allahlık davasında bulunan ve Hazret-i İbrahim'i ateşe atan Nemrud'un üzerine bir sivrisinek ordusu gönderdi Tanrı. Nemrud bunu görünce odasına girdi, kapılarını kapayıp perdelerini indirdi, yatıp uyudu. Bir küçük sivrisinek burnundan girip beynine ulaştı. Nemrud başını yerlere vurmakla sivrisineğin tacizinden azıcık kurtuldu. Kırk gün yerinde kaldı. O hale geldi ki sinek sâkin olsun deye başını tokmakla döğdürdü. Sinek başından düştükten sonra da Nemrud helâk oldu[45].

Tatar gamzeleri bilir mi aman, Tatarlar, güçlü kuvvetli, merhametsiz, vahşi bir taife olarak antatılmaktadır. Bütün avratlarıyla cenge gittikleri ve çok iyi ok attıkları söylenir[46]. Onun için edebiyatımızda zalim, cefacı ve merhametsiz güzelleri anlatmak için

kullanılmaktadır.

Ecel eli ömür ipin düğümler[47]. Karaca Oğlan, ecel, ömrümün devamına yol vermez; ecelim gelmiştir, ölmek üzereyim, demek istiyor.

Yar mecliste gülse güller açılır, sürahi döndükçe gönül şen olur[48].

Eski içki meclislerinin bir yanını buluyoruz, burada. Bugün Araplarda ve Urfa bölgesinde nasıl *mürre* denilen acı kahve bize fincanda tek bir yudum (hörpüm) olarak sunuluyor ve ondan sonraki konuğa aynı fincana konup veriliyorsa, içki meclislerinde de tek kadeh doldurulup elden ele sürülüyordu; dizede anlatılan da odur.

Koca dağda bir bölücek kar idim, Garbi değdi erim erim eridim[49], *Garbi(yeli)* batıdan esen sıcak rüzgarın adıdır.

Evvel gül dalında belerdin beni, Şimdi hardal gibi kokan ben oldum[50], *Bilirim aşıksın, destinde hüma, Baz eksik olmasın kolunda senin*[51].

Cönkleri okudukça, bugün artık ancak halkın dilinde yaşamakta olan kelimelere, anlamını bulup açıklayamadığımız deyimlere ve âdetlere de rastlıyoruz. Bunların sayısı da artıp gidiyor. Kılıcım kırk arşın uzar[52], kim sürdü kuyuda kırk arşın yolu?[53]; kaşlarında Mim duası yazılı[54]; Zalim felek devre çalmış kalemi[55]; Hilal kaşın keman değil, zülfünâhır zaman değil[56]. Niğdeli Şöhret'in ağıtındaki şu:

Akma pınar akma, suyun süzerler, Uğursuz ocağı tezce bozarlar, Ters ördeği başucuna düzerler, Nerde benim çifte benli evladım

dörtlüğünde geçen ters ördek kelimesini Erzurum'da iken rastladığım, aralarında Sarıkamışlı Mevlüt İhsani, Reyhani gibi ünlü, usta şairlerimizin de bulunduğu tam onaltı aşıka sordum, hiçbiri bulup açıklayamadı.

Yunusça

Sıra Yunus Emre'ye gelince, aldığı konulara, dile getirdiği duygulara, bunların türlü ve biribirinden değişik olarak kaynaklandığı yerlere bakınca onun dilini Yunusça deye nitelendirmek gerektiği anlaşılır. Nerede, nasıl yetiştiğini, kimlerden okuyup öğrendiğini bilmiyoruz. Mevlânada kolayca sıraladığımız bu kişilerden hiçbirini, ya da o ayarda olan bir başkasını Yunus'un hayatında görmüyoruz. Tapduk Emre'nin hayatı da onunki kadar karanlıktadır. Öyle ise, Yunus Emre'nin şiirlerinde, bu şiirlerin her dizesinde bizi durduran zenginlik neredendir? Kur'an-ı Kerimden, hadislerden, Peygamber hikâyelerinden, dinin esaslarından nasıl olup da bu konularda bir derin bilgin gibi söz ediyor Yunus? Bence, bunları ona öğreten bir kişi aramak boşunadır; bulmamız da, anlıyoruz ki mümkün değildir. O zaman, bunların sahibi olan bir başka ve öz kaynağa dönmekten başka bunun yolu yoktur. Bu, Türk halkının kendisidir; Diliyle, inançlarıyla, destanlarıyla, dünya görüşüyle, aşkıyla, kişinin en büyük muamması olan ölümüyle, bunda bulduğu teselliyle bu bizim halkımızdır. Bütün bu zenginlikleri nefsinde toplamış olan bir er kişi, yüzyıllardan beri, kendi diliyle, bizim dilimizle bize bizi anlatıp durmaktadır.

Bu yazıyı hazırlamak üzere, Yunus Emre'nin divanını bir kez daha okudum. Her zaman olduğu gibi, bu seferkinde de gördüm ki Yunus Emre'de dikkatli bir okuyucu benim bulduklarımdan daha başka nice cevherler bulacaktır; adı konmamış, el değmemiş, ama parlayıp duran inciler.

Denize girmek üzere soyunup da, dalgalara kendini bırakacak yerde, kıyıda ayağını suya bir sokup bir geri çeken kişiye benziyorum, bu halimle. Ama, karaları geçip de denize ulaşan kişinin tereddüdünü üzerimden atıp Yunus Emre denizine gireyim diyorum.

Dil.- Bu dilde, bugünkü dilcileri, arkayık Türkçe kelimelerin yanında bunların Arapça, Farsça dillerindeki karşılıklarını bulup göstereceklerdir bize. Belki de Yunus Emre'yi, Osmanlıca yazan şairlerin arasına katıp ham hükümler vereceklerdir. Bence, değil XIV. ve XV. yüzyıllarda, bugün de halkın sesine kulak verenler, eğer bu dilleri biliyorlarsa, Arapça ve Farsça nice sözcüklerin söylenip geldiğini, fakat halkın bunu söyleyişileriyle, yaptığı değişikliklerle, kendilerine mal ettiğini işiteceklerdir. Bizim konumuz bu değildir ki, bir ayraç açıp da, günümüzün sevdasına uyarak, burada gereksiz aktarmalarla satırları doldurup boşaltalım; geçiyorum bunları.

Ben bu bölümde, dil deyince, Yunus'da kelimelerin, deyimlerin, atasözlerinin bir bakıma bizden ayrı, hattâ sözlüklerdeki karşılıklarından büsbütün başka bir yolda kullanıldığını göstermek istiyorum. Tâki bu dile Yunusça dememiz bir kuru benzetmeden ibaret kalmasın. Hemen altını çizerek söyleyeyim ki bunları ben çıplak tarifleriyle alıyor değilim, Yunus Emre bunlarla Türkçemizi nasıl zenginleştirmiş, ona nasıl bir ifade gücü vermiş, benim asıl söylemek istediğim budur, gösterme istediğim de.

Yunus Emre'nin dili konusunda, Ak bank'ın düzenlediği bir seminerde

Padişahın hikmeti gör neyledi Bismillâh deyüp getürdü toprağı

beytinde, Prof. Kissling, bir zamana uygunsuzluk (anakronizm) buldu v bunu Allahın kâinatı yaratırken bismil lah demeyeceğini, yani Tanrının kenc adıyla başlamayacağını ileri sürdü. Ben ce sözü bu kadar derine götürmek gı rekmez. Bu Türkçe bir deyimdir. He Müslüman, hayır umduğu işe Allah'ı adıyla başlar. Yunus, eğer bütün yaz dıklarında Kissling gibi düşünseydi bi zim için okunmaz olurdu. Bence bu onun halk dilini nasıl benimsediğinin yeri gelince nasıl doğru ve yerinde kul landığının tanığıdır, o kadar.

Yunus seni sevelden beşaret oldu can Her dem yeni dirlikte, ömrünü eskitme ye

'Ömrünü eskitmek' benim bildiğim göre yalnız Yunus Emre'de vardır. Al lahı seven kişinin aslâ yaşlanmayacağın söylemektedir.

Evet, ömrü kasırlığının anıcağız ben zi solar

'Evet' kelimesinin burada 'fakat' de mek olduğunu artık sözlüklerde aramal boşunadır, sanıyorum. Ama burada v Dede Korkut Kitabı'nda ve daha baş ka halk hikâyelerinde, bu anlamda kul lanıldığını biliyoruz[57].

Yunus'un bu sözünden sen ma'ni an larmısın?
Konya minaresini göresin bir çuvaldu

İşte halk budur, halkın dili budur Ham sofuların, kaba zahitlerin kişiliği ni, onların ibadet denince Konya mina resini ancak bu çuvaldız gibi gürüp ka lacaklarını, Yunus'tan başka bir yerd gördükmü hiç? İşittikmi hiç? Ama yal nız bu dize, riyakârlar, ham sofula hakkında şimdiye kadar söylenenleri: hepsini geride bırakacak, unutulmaya cak bir güçtedir.

Bu dünyanın kararı yok, sen ne imiş ben ne imiş

İşte bu. Olmayacak ve bir gün tüker meyecek sandıkları bir ihtirasın ardın dan koşanların kulağına bundan dah çok yakışan bir küpe var mıdır?

Gözlerim süzüldü, canım göğsümde üzüldü

Dilim tetiği bozuldu, Allah sana sun dum elim

Yaylalar yaylamaz olmuş, kışlalc kışlamaz olmuş

Pas tutmuş, söylemez olmuş, ağıza dilleri gördüm

Bu iki dize, ölümü, ölmekte olan bir insanın halini, bir tablo kadar gerçek, olduğu gibi anlatmaktadır.

İkinci nişanım oldur ki, nefsini semirtmeye, Burada nefs, emmâre denen ve kişiye durmadan yaramaz, haram buyruklar veren, onu kötülüklere götüren nefsdir. Bunu semirtmek, onun her dediğini, her buyruğunu yerine getirerek ona uymak, anlamına bir mecazdır

Yine bâd-ı bahar hoş nev'ile esti yine
Yine kışın soğukluğu fodulluğun kesti yine

'Fodulluk' kelimesini insanlardan başka bir nesne için, kışın soğukluğunu anlatmak için ancak Yunus Emre kullanmıştır. Bizim o kullandığı için tabiî, hattâ güzel karşıladığımız, yadırgamadığımız bu kelimeyi ondan başkasının, kış için kullandığını görseydik, kim bilir ne bilgiçlikler yapardık.

Yine seher mergzârı, hoş akar esrük suları

Baharda suların coşkunluğunu, buzbulanıklığını kaç saz şairinden dinlemişizdir. Fakat, *başlarını taştan taşa vurup bir esrük, bir sarhoş gibi* coşkun aktığını bize yalnız Yunus anlatmaktadır.

Kaçan gene bulasın yer kazmayınca
Ya kalb safi mi olur kızmayınca

Bu beytteki kalbi, ilk okuyuşta 'yürek, gönül' deye anlayıp geçeriz. Ama anlamını düşündüğümüz zaman, bunun kalp deye okunmak gerektiğini görürüz; böyle olduğuna kılavuzluk edecek anahtarlar da beytin içindedir: *Gene* (define, gömü), *yer kazmak* (toprağı kazıp altın madenini bulmak), *safimi olur* (yabancı madenlerden, filizden arınır), *kızmayınca* (tavlanmayınca). Netekim Türkçemizde, altın tavlanmayınca kalp mı, halis mi anlaşılmaz sözü vardır.

Ağzına şeker alıp gözü sana tuş olan
Unuda şekerini, ayruk çiğneyüben yutmaya

Yunus, *şeker* kelimesini, bütün dünya zevklerini bir arada anlatan bir anlamda kullanmıştır. Dünyanın bütün zevklerine sahip olan bir kimse, Allahım, seni gördüğü zaman, artık bu şekeri unutur, onu çiğneyip yutmaz.

Hâşâ ben seni terk idem seni şol bir alaçardağıçün

Onun *alaçardak* dediği cennet köşklerinden biridir.

O benzetmelerinde de bizden başkadır:

İşidin ey yarenler, aşk bir güneşe benzer
Aşkı olmayan gönül misali taşa benzer
Taş gönülde ne biter, dilinde ağu tutar
Nice yumuşak söylese sözü taşa benzer
Aşkı var gönül yanar, yumşanur mu-
Taş gönüller kararmış, sarp katı
taşa benzer

...

Diyem sana bahilin neyidüğünü (ne idüğünü)
Sakınur kendüden kendi yidüğünü

İşte halkın, cebinde akrep var deye anlattığı cimri budur, kendi yidiğini, yalnız başkasından değil, kendisinden de kıskanır.

Yüz çokallı gelürse yalıncağı soyamaz

'Çokal' zırh demektir. Zırha bürünmüş yüz eşkıya gelse bir çıplağı soyamaz (Atasözü).

Yedi tamu dedikleri katlanmaya bir âhıma
Sekiz uçmak aldamaya, bunda neye aldanayın? Yunus'un çektiği âhın ateşine yedi tamu dayanamaz; yarınki sekiz cennet de aldatamaz, beni... ben bu dünyada, cehenneme de cennete de ne deye aldanayım, diyor.

Canı yok kişinin uykusu kanmaz
Ki canlu barmağın uyhuya banmaz

Ölmüş kişinin uykusu kanmaz; o, kıyamete kadar uyur. Ama yaşayan insan, parmağını uykuya banmaz, uyumaz o; gaflete düşmez, bu dünyanın geçici olduğunu düşünür, aklından çıkarmaz. Burada *parmağını uykuya banmaz* deyimi de Yunusçadır.

Sana ayruk yidüğü çeşni vermez.

Sen ne tadacaksan kendin tatmalısın. Başkalarının yidiğinden senin ağzın tat almaz. Hayâtın tadını da, acısını da sen kendi tecrübelerinle öğreneceksin. Sen hayâtını başkalarına göre değil, kendine göre düzenleyeceksin. Bu dize senin günâhın da, sevâbın da kendi yaptıklarına göre hesaplanır, deye de anlaşılmalıdır.

Taşım göynü, içim ham, Dirliğim budur müdam

'Göynü' meyvenin olgunlaşıp içinin, etinin kararması halidir, anlamı da yanmış demektir. Dıştan ben olgun, kâmil biri gibi görünürüm ama içim hamdır; hep böyle yaşar giderim. Bu Yunus'un kendi halından şikâyetidir; bir türlü olgunlaşamadığını anlatmaktadır.

Kara taşa su koyarsan, elli yıl ısladursan
Hemen taş gine bayağı, hünerli taş değil

Kişi kemâle doğru yol almadıkça ne kadar uğraşsa yine öyle kalır; bir değer taşımaz, bir değer kazanmaz. İşlenmez, işe yaramaz taş halinde kalır.

Yunus'ta bir kelimenin tek anlamı da olmaz, başka anlamları da vardır! Hem bu anlamı sözlük değil vurgu sağlar:

Sen sana ne sanursan, ayruğa da anı san
Dört kitabın ma'nisi budur var ise

Burada *var ise*'yi hem şart olarak 'eğer varsa' deye anlayabileceğimiz gibi, dört kitabın manası *olsa olsa* budur deye de anlamak olur.

Kültür.- Yukarıda Yunus Emre'nin, halkın kültür alanına girecek ne varsa onun hepsine sahip olduğunu söylemiştim. İslâm dininin, tasavvufun başta geldiği bir toplumda elbette dinî kültürün hâkim olduğu söz götürmez.

Mürşitlerin muştuladı lâtaknetû hıtap nedir[58]

Bu âyetin meali 'ey kendilerinin aleyhinde (günah işlemekte) haddi aşanlar, Allahın rahmetinden ümidinizi kesmeyin, çünkü Allah bütün günahları yarlıgar (bağışlar)[59]

Bir kitap okudum, kalem yazmadı anı
Mürekkep eyler isem yetmeye Yedi Deniz[60]

Rabbınızın sözlerini yazmak için bütün denizlerin suyu mürekkep olsa ve bir o kadar daha yardımcı olarak ilâve etsek Rabbımın sözleri tükenmeden o denizler tükenir[61]

Oğlan gider danışmana[62] *Salâdır dosta düşmana*[63]

Şol dört tekbir namazıla Vaktim tamam kılam bir gün[64]

Dört kitabın ma'nisi bellüdür bir elifde
Bâ didürme, gel, ben bu yolda azaram[65]

Benzeri bir beyt bir Sultan Abdal'da da var:

Elif dört bin kelâmın manâsı
Var Hakka Şükr eyle Bâ'yı neylersin[66]

Elif, Arap alfabesinde yukarıdan aşağıya çekilen ve dört nokta uzunluğunda bulunan bir düz çizgidir ve ilk harftir... Elif harfi düzdür, noktasızdır. Bu bakımdan herşeyin, Tanrı bilgisindeki sübâtuna benzetilmiştir. Yunus, bütün harflerin, noktadan meydana gelmiş olsa elife mevcut olduğunu, bütün varlıkların Tanrı bilgisinde bulunduğunu, bu mertebeye erişen kişinin *parçabuçuklara* uğramasına lüzum bulunmadığını söylüyor... (Abdülbakı Gölpınarlı, *Yunus Emre, Risâlat el-Nushiyye ve Divan*, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Yayını: 1, Istanbul 1965, s.258; Aynı yazar, bir başka eserinde şu bilgiyi vermektedir: Elif, be. Arap al-

Tabesinin birinci ve ikinci harfleri. Varlık birliğine inanan sofîlere nazaran Tanrı vücûd-ı mutlak, yani her türlü kayıttan, vasıftan münezzeh varlıktır... Sofiler, mutlak varlığı düz bir çizgiden ibaret olan *Elif* harfine, Tanrının zâtına olan bilgisini, altında bir nokta olan ikinci harfe, yeni *be* harfine benzetirler. Bütün sözlerin aslı *Elif*tir. *Be*yi ne yapacaksın demekle, her şey Hak'tır, başka bir varlık yok denmiş olur (Pir Sultan Abdal, Ankara 1943, s.152 v.d.)

Ol mal ki Halilîdir, hayırlara yolter seni

Ol mal ki Karunundur sana asısı olmaya

İbrahim Peygamberin sıfatı Halilu'llahtır; bu 'Allahın arkadaşı' demektir. Halkımız arasında İbrahim Peygamber bereketin, bolluğun timsalidir. *Allah kesene Halil İbrahim bereketi versin* sözü bundandır. Karun ise, Kur'an-ı Kerim'e göre Firavun'un bakanlarındandır. Adı, dünyanın gelmiş, geçmiş en büyük zengini olarak geçmektedir. Bununla öğünen Karun, sarayı ile birlikte yerin dibine girmiştir ki onun bu âkıbeti, aslında tamah edilmemesi gereken dunyaya ait gelip geçici malları Tanrının öbür dünyada bahşettiği, ancak insanı büyük meziyyetlerle elde edilebilen edebi lûtuflardan daha makbul sayanlara karşı ibret verici bir örnek olarak kabul edilmiştir. Yunus da, halilî, yani Allahın edebî lûtuflarıyla kazanılmış olan manevi servetin kişide hayırlara karşı yavk uyandıracağını, Karunun, kişiyi gurura sürükleyen servetinin ise kimseye yararı olmayacağını söyleyerek insanları uyarmak istemektedir.

Zühre yere inüben sazın nevaht ederse

Aşıkın işareti sensiz ol yana gitmeye

Zühre, yedi gezegenden biridir. Musiki tanrısı olarak bilinmektedir. Yunus, Zühre yere inip de sazını akord etse içinde Allah sevgisi olmadıkça kişi onun işnet meclisine varmaz.

Çığrışurlar ata, ana; kardaş kardaştan usana

Yalvaralar Sübhana, niyaz kılası gerek

Kur'an-ı Kerim'de, evet, kişinin kaçacağı gün: Kardaşından, anasından, babasından, karısından ve oğullarından, o gün bunlardan herkesin kendine yeter bir işi (derdi, belâsı) vardır[67].

Beni beşiğe urdular, elüm ayağım sardılar

Öndin acısın verdiler tuz içine düştü gönül

Yeni doğan çocuklar, kırk günlük oluncaya kadar, her yıkanışlarında, durlandıktan sonra, başlarından başlayarak bütün vücutlarına, içinde hafif tuz eritilmiş bir su dökülür; bu su, büyüdükleri zaman vücutlarının kokmasını önler deye inanılır.

Aşık olana ne sermaye, ne mal, Dilek iki, gönül bir, bu ne muhal, Dileğin iki yani *mal* ve sevgi, gönlün ise bir, bu ne olmayacak iş!

Kişinin hayzıdır[68] ağzında gıybet
Ki gıybet söyleyen bulmaya rahmet

Kur'an-ı Kerimde El-Hucürat sûresi, ayet, 12) şöyle denilmektedir: Kiminiz de kiminizi arkasından çekiştirmesin; sizden herhangi biriniz ölü kardaşının etini yimekten hoşlanırmı? İşte bundan *tiksindiniz*[69].

Dahı bir gün sana sataşmadın sen, Dahı bir gün dağından aşmadın sen Daha bir gün kendinle, nefsinle sataşmadın; onun seni kötülüklere götüren buyruklarına karşı çıkmadın. Daha bir gün doğru yolda giderken önüne çıkan kötülüklerin dağ gibi engellerini aşıp öte yana geçmedin.

Biti sunula elüne ettüğün gele yoluna

Herkesin hayatta günah mı, sevap mı ne yaptığını, iki omuzunda iki melek yazmaktadır. Yarın ahırette bu biti (defter-i a'mal) kişinin eline verilecektir.

Gitti beyler mürüvveti, binmişler bir az atı[70] Yidüğü yoksul eti, içdüğü kan olıser

Beylerde, zenginlerde artık mürüvet kalmamıştır, ihtiraslarının sonsuzluğundan, alabildiğine yol almasından dolayı onların yidikleri yoksulların nafakasıdır, içtikleri de kan olmaktadır.

Yetmiş iki millete, suçumdur hak dedim

Korku hıyanetedir, ya ben niçün kızaram

Yitmiş iki millete kurban ol, aşık isen
Ya aşıklar tamam olasın aşık

Yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan

Şer'in evliyası ise, hakikatte asidir.

Önce şunu söyleyim: Millet sözünün o yüzyıldaki ve Yunus'taki karşılığı nedir?

Hazret-i Peygamberin 'ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, içlerinden yalnız biri kurtulmuş olan fırkadır, öbürleri cehennemliktir' dediğini rivayet etmişlerdir. Yunus kendisini yetmişüçüncü ve kurtulmuş fırkadan saymasa, fakat Allahın öbür yetmiş iki fırka ile de beraber olduğunu ve bu bakımdan onların da öbür yetmiş iki fırka ile de beraber olduğunu ve bu bakımdan onların da hoş görülmesini söylemektedir (Abdülbaki Gölpınarlı *Yunus Emre Divanı*, Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul, 1948, s.650 v.d.)

Millet; şeriat ve din anlamınadır, başka bir hadis şöyle rivayet edilmektedir: "Ümmetime, İsrail oğullarına neler olduysa, ayakkabının teki öbür tekine uyduğu gibi, tıpkı tıpkısına olacak; onların başlarına gelenler, ümmetimin başına da gelecek; onlar yetmiş iki millete ayrıldılar, ümmetim de yetmişüç millete ayrılacak; hepsi de ateştedir. Ancak bir tek millet kurtulur, o da ben ve sahâbem hangi inançta ise o inançta olan bölüktür. Bu hadisteki milletten maksat mezheptir; mezhep gidilen yol anlamına gelir (Aynı yazar, *Yunus Emre*, 1965, s.278). Yunus Emre'nin yukarıdaki beytlerde millet kelimesini, Yunus Emre'nin kullandığı anlamdan ayırarak, bunları onun hümanizmine tanık olarak göstermekdeki yanılmalar bundan ibaret değildir; Türk Milleti'nin apaçık can düşmanı olan milletleri de bunun içinde saymalarıdır. İnsanlık gibi gerçekte ideal sayılacak bir kavramın içine, eski çağlara uzanmadan, günümüzde Türk milletinin canına kasdetmekte oldukları hepimizce bilinen toplumları da katmağa kalkışmalarıdır. Yunus Emre'nin ne şiirlerinde, ne de kendisinde, millete, hele Türk milletinin düşmanlarına, ne kendi gözleriyle, ne de bizim gözümüzle bir bakacak bir kör gönül yoktur; bu onda olmadığı gibi Türk Milletinin ne dününde vardır, ne bu gününde! Böylece biline!

---

[1] *Pir Sultan Abdal*, Abdülbaki Gölpınarlı-Pertev Naili Boratav Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Halk Edebiyatı Yayınları. 1, Ankara 1943, s.38(4).
[2] Aynı yer, Ko s.38(4).
[3] Aynı yer, s.37(3).
[4] Aynı yer, s.46(10).
[5] Aynı yer, s.58(21).
[6] Aynı yer, s.66(35).
[7] Aynı yer, s.104(33).
[8] Aynı yer, XXVI(60); s.174.
[9] Aynı yer, s.60(26).
[10] Aynı yer, s.87(8).
[11] Fuat Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, Kul Mehmet, II, 20.
[12] Aynı yer, Kuloğlu, I, 71.
[13] Aynı yer, Öksüz Âşık, s.36(14).
[14] Aynı yer, Öksüz Aşık, 36(14)
[15] Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkutun Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1973, s.11a.
[16] Fuat Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, Gevheri, 184(11).
[17] Aynı yer, Köroğlu, 47(10)
[18] Aynı yer, Bahşı, s.59.

[19] Aynı yer, Karaca Oğlan, 281(12).
[20] Aynı yer, Kul Mustafa, s.101(15).
[21] Tarama Sözlüğü, IV, 2160; Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkutun Kitabı, s.231.
[22] Fuat Köprülü, Türk Saz Şairleri, Gevheri, s.174(44).
[23] Aynı yer, Gevheri, s.161(25).
[24] Aynı yer, Karaca Oğlan, s.292(27).
[25] Hüt Dağı ve karga üzerine yarenlik, Orhan Şaik Gökyay, Folklor, İstanbul 1970, C.I. Sayı: 10-12 s.28.
[27] A'raf suresi, ayet: 143.
[28] *Pir Sultan Abdal*, aynı yer, s.90(12).
[29] *Pir Sultan Abdal*, aynı yer, s.36, çıkma-2.
[30] *Pir Sultan Abdal*, aynı yer, s.41(7).
[31] Aynı yer, Lugatçe bölümü, s.182.
[32] Fuat Köprülü, *Türk Saz Şairleri*.
[33] Aynı yer, Aşık Ömer, 214(7).
[34] Aynı yer, Aşık Ömer, 215(3).
[35] Fuat Köprülü, Türk Saz Şairleri, Kul Deveci, s.122.
[36] Aynı eser, Kul Deveci, s.122.
[37] Aynı yer, Gazi Aşık Hasan, s.127(2).
[38] Aynı yer, Karaca Oğlan, s.317(35).
[39] Abdülbaki Gölpınarlı-Pertev Naili Boratav, Pir Sultan Abdal, aynı yer, s.37(3). Pir Sultan Abdal, aynı yer s.37.
[40] Pir Sultan Abdal, aynı yer, s.37(3).
[41] Mazmaza, suyu ağızda çalkalamak, demektir.
[42] İstinşak, suyu buruna çekmek; burnun yumuşak yerlerine ulaştırmak.
[43] Mehmet Zihni, kittabü's-Salât, Istanbul, 1332, s.572, v.dd.
[44] Mehmet Zihni aynı, yer s.447 v.d.
[45] Pir Sultan Abdal, aynı yer, s.59.
[46] Demirî Hayatü'l-Hayavan çevrisi, I, 155.
[47] Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi'den Seçmeler, Istanbul, 1968, s.136 v.d.
[48] Fuat Köprülü, Türk Saz Şairleri, II, 281(12).
[49] Aynı yer, Kâtibi s.103(7).
[50] Karaca Oğlan, aynı yer, s.304(42).
[51] Hardal tohumu kokusuzdur, fakat su ile ezilirse Hardal Esansı gibi kokan bu esans, bir cins sentetik esanstır. Berrak, renksiz veya sarımsı renkli, keskin, göz yaşartıcı bir sudur. Esans buharı çok tahriş edicidir ve akciğerler için çok tehlikelidir (Türk Ansiklopedisi, C-18, s-484,
[52] Fuat Köprülü, Türk Saz Şairleri, Kâtibi, s.31(10) Bkz. çıkma, 33
[53] Aynı yer, Pir Sultan Abdal, 99(26)
[54] Aynı yer, 105(35).
[55] Aynı yer, 85(5).
[56] Fuat Köprülü, Türk Saz Şairleri, Karaca Oğlan, s.285(17);
[57] Aynı yer (Aşık, s.112(8).
[58] Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkud... Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı, Istanbul 1973, s.CCXXVII; Tarama Sözlüğü, II... 1569 v.dd.
[59] Zümer sûresi, ayet: 53.
[60] Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakîm ve Meal-i Kerim, II, 800.
[61] Kehif sûresi, ayet: 109.
[62] Kehif sûresi, ayet: 109.
[63] Kelimenin aslı danışmend.
[64] Bkz. yukarıda çıkma: 18.
[65] dört tekbir namaz, cenaze namazıdır. Ayakta kılınan bu namazda dört tekbir alınır ve her tekbirden sonra dualar okunur, dördüncü tekbirden sonra dua edilmez. Üç tarafa selam verilir. 66 ve 67 bu çıkmalara ait bilgiler metnin içinde verilmiştir.
[68] Hasan Basri Çantay, Kur'an- Nakîm ve Meal-i Kerim, Istanbul, 1958, III, 112... Abese Sûresi, ayet: 34-37.
[69] Hayz, kadınların aybaşı, âdet görmesi demektir. Yunus Emre bunu arkadan çeviren insanların, kadın, erkek farkı gözetmeden hepsi için kullanmaktadır.
[70] Hasan Basri Çantay, aynı yer, III, 92...

Ajans'tan Hatıralar (1923-1938)

II

A.İHSAN BARLAS

Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışından sekiz yıl sonra Atatürk İstanbul'a geldi. O giderken düşman devletler askerlerinin galip ordularının işgal idareleri altında inliyen İstanbul, şimdi canıyla kanıyla bütün varlığı ile Türk'tü.

Atatürk'ün İzmit'ten İstanbul'a gelişi, gözlerden silinecek, akıllardan çıkacak şeylerden değildir. Şu kadarını belirteyim. İzmit'ten Üsküdar'a kadar, Adalar ve Rumeli yakasının bu kısmen karşısına düşen parçasında tek bir karış toprak yoktu. Halk, sekiz yıldır hasretini çektiği büyük kurtarıcısının yoluna dökülmüştü. Pencereler ve damlar insan mahşeri... Kıyılar, tepeler, her yer ve her şey insan yığınlarıyla dolu... Türk, kurtarıcısını kucaklıyor...

Atatürk, doğruca Dolmabahçe sarayına indi. İstanbul Va... ve Belediye Reisi Muhittin Bey (Muhittin Üstündağ) sarayın bü... yük salonunda bir tanışma ve karşılama töreni tertip etmi... Başta mebuslar olmak üzere vilâyet, Belediye teşekküller ve Ce... miyetler erkanı sıra ile yer almışlardı. Biz de ajansa ayrılan ye... duruyorduk.

Atatürk kısa bir istirahatten sonra, bazı yakınlarıyla sal... geldi. İlk sözü Muhittin Bey alarak şunları söyledi: "En d... ve en samimi bir iştiyak ile teşrifinize senelerden beri int... eden İstanbul halkına taşkın bir neşe-i saadet ve pek coşkun ... heyecan-ı sürur getiren büyük kahramanına, Türk ihtilâl ve ... kılâbının zekâ kudretine ve Türk hamle-i tekâmül ve mede... yetinin dâhi Reisine.

"Bir milyon halkın şükran-ı halâsına ve hiss-i imtinamesi bütün şümuluyle arz ve ifade edecek kelime bulmaktan âcizim. Bu vazifeyi ancak, hergün yeni bir ihyakâr irşadatınızla tekevvün etmekte olan Türk tarihinin mağrur sahifeleri ifa edecektir."

Muhittin Bey, muazzam bir heyecan ve titrek bir sesle okuduğu nutku, Gazi'yi İstanbullular adına selâmlıyarak bitirdi. Sıra Gazi'ye gelmişti. İki parlak kağıt üzerinde Arap harfleriyle yazılmış olan nutkunu ellerine aldı. Gür ve arasıra heyecan nağmeleri taşıyan sesiyle okumağa başladı. Bu tarihî nutuk şöyledir:

"İstanbul halkını, İstanbul'daki cemiyetleri ve muhtelif teşekkülleri, heyet-i aliyyenizde selâmlamakla bahtiyarım. Aziz vatandaşlarımın bana karşı olan teveccüh ve muhabbetlerinin bugünkü parlak tezahüratından çok mütehassis oldum. Samimi kalbimden teşekkür ederim.

"İstanbul'dan çıktığım günden bugüne kadar sekiz sene geçti. Hicran ve tahassürle geçen dakikaların bile ne kadar uzun, geldiği düşünülürse sekiz senelik hasretin, İstanbul'un muhterem ahalisi için ruhumda ateşlediği iştiyakın büyüklüğü kolaylıkla takdir olunur.

İki büyük cihanın mültekasında, Türk vatanının zineti, Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği İstanbul, bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir. Bu şehir, meş'um hadiselerle muztarip bulunduğu zamanlar, bütün vatandaşların kalplerinde kanayan yaralar açılmıştı. Kalbi yaralı olanlardan biri de benim.

Bugün görüyoruz ki, geçirdiğimiz karanlık gecelerin ardından kalblerimizi mesar ile dolduran nurlu seherler doğdu. Sekiz sene evvel muztarip, ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlayarak çıktım. Teşci edenim yoktu. Sekiz sene sonra kalbim müsterih olarak, gülen ve daha güzelleşen İstanbul'a geldim. Bütün İstanbulluların ruha heyecan veren sıcak ve muhabbetkâr ağuşu ile karşılandım.

Sekiz sene, hayati içtimaiyemizin yeni dahil olduğu devrin tarihi, ihtiva ettiği ihtilâllerle, inkılâplarla ve neticeleri ile az meşbu değildir.

Sekiz senede, milletimizin siyasî, içtimaî, medenî inkişaf yolunda gösterdiği kaabiliyet ve liyakat derecesi yüksektir. Bu dereceyi hergün daha ziyade yükseltmek için çok dikkatle ve azimle çalışacağız. Vatanın imarı, milletin refahı daha çok gayret ve mesai talep etmektedir.

"Hissiyatı ve vicdanî telâkkiyatı ilim ve fenle tenmiye ve terbiye ederek, heyeti içtimaiyemizin hakiki huzur ve saadetine çalışmak ulvi bir noktai nazardır. Bu noktai nazarı, size, aziz İstanbul halkına sekiz sene evveline kadar, içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyulâ tasavvur ettirilmek istenilen bu sarayın içinde söylüyorum. Yalınız artık bu saray Zılhûllahların değil, zıl olmayan hakikat olan milletin sarayıdır ve ben burada milletin bir ferdi, bir misafiri olarak bulunmakla bahtiyarım.

"İstanbul'un bedîî güzellikleri, İstanbul halkının samimi nüvazişleri içinde geçireceğim günlerin bende yeniden unutulmaz hatıralar bırakacağına, feyizli ilhamlar yaratacağına şüphem yoktur. Bunun için çok seviniyorum. Ben sevincimi bütün halka iblâğ buyurmanızı rica eder ve heyeti aliyyenizi tekrar selamlarım."

İhtiyar sarayın eşini duymadığı bir alkış kasırgası kubbeleri sarstı. Sıra tanıtma törenine gelmişti. Muhittin Bey yarım adım önde yürüyor, her grubun önüne geldikçe başta zatı ve grubu tanıştırıyor, Gazi de ellerini sıkıp geçiyordu.

Bizim grup iki kişiden ibaretti. Muhittin Bey taktim etti: Ajansın İstanbul mümessili Ethem Hidayet bey, ajans muhariri İhsan Bey.

Gazi ellerimizi sıktı ve yürüdü. Bizden sonraki grubun önüne geldiği zaman kısa bir duraklama yaptı, arkasına baktı. Bana dikkatle baktığını gördüm.

Tanıtma bitmişti. Gazi makamına dönüyordu. Tam önümde durdu dikkatle yüzüme bakarak "Küçük, bana Musul telgrafını çeken sen misin?". Evet Paşa hazretleri" dedim. Elini, çok güler bir yüzle tekrar uzattı ve "Bir kerre daha teşekkür ederim" dedi makamına doğru yürüdü.

Bu teveccühün bir gün hayat ve istikbalimi kurtaracağını hiç düşünmemiştim. Meğer kader böyle imiş...

Dolmabahçe'de mazhar olduğum eşsiz iltifatın üzerinden yıllar geçti. Hadiseler ve haberlerle dolu bir hayat geçirip gidiyoruz. İngiltere Kralı Sekizinci Edward'ın Atatürk'e yaptığı ziyaret, Balkan Antantı bunların en başta gelenleridir.

Bu arada bir hadise daha vardır ki tahakkuk edememiş olmakla beraber şahsım ve mevkim üzerindeki tesiri büyük olmuştur. O da eski Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Suriye Krallığı'na adaylığı hadisesidir. O sıralarda Fransız gazetelerinin çoğunda, bazı Lübnan ve Suriye gazetelerinde "eski Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Suriye Kralı olmak istediği" sık sık yazılıyor ve "Atatürk'ün bu arzuyu desteklediği" yolunda haberler de eksik olmuyordu.

Atatürk bu haberlerden sinirlenir. Ajansın bu bahisle hiç ilgilenmemesini emreder. Gazetelere de aynı arzuyu bildirir. Ajans Umum Müdürü Muvaffak Menemencioğlu'da bu emri İstanbul'a bana bildirir. Hakikat şudur ki, ben böyle bir emir almadım.

Günlerden bir gün, Havas Ajansı şöyle bir telgraf verdi, "Eski Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Suriye Krallığı projesi tahakkuk etmek üzeredir. Malûmdur ki eski Hidiv, bu tasavvurunda Atatürk tarafından desteklenmektedir." Telgrafı bana getirdiler, ne yapalım? dediler. "Baştarafı bir havadis, alt tarafını yani Atatürk'ün desteklediği kısmını atar, baştarafını bültene korsunuz" dedim. Öyle de yapıldı.

Ertesi gün daireye geldiğim zaman odacı Hasan Efendi merhum "Umum müdürün saat beşten beri beni telefonla aradığını"

Fazıl Kurtiş: 1314 (1896) yılında İstanbul'da doğmuştur. Bakırköy Fransız okulunu ve Galatasaray lisesini bitirmiş, Ankara Hukuk Fakültesi'nde bir süre okumuştur. Şark Demiryolları'nda hareket memurluğu, Baruthane ve Düyunu Umumiye'de çevirmenlik yapmıştır. Anadolu Ajansı'na giriş tarihi 15 Haziran 1925'dir.

Kerami Kurtbay: 1312 (1897) yılında Taif'de doğmuş, 1912 yılından itibaren kısa bir süre *Serbestî*, sonra *İfham* gazetelerinde çalışmıştır. 1913'de Belçika'daki Charleroi üniversitesinde okumaya gitmiş ise de, savaş yüzünden yarım bırakarak Türkiye'ye dönmüştür. 1921 Nisanı'nda Ankara'ya gelişinden sonra *Öğüt, Hâkimiyeti Milliye, Yenigün* gazetelerinde çalışmış, 1925 yılında Anadolu Ajansı'na geçmiştir.

Nizamettin Danton: 1305 ya da 1307 tarihinde İstanbul'da doğan Danton konusunda bilgilerimiz, ne yazık ki çok sınırlıdır. Doğduğu kentte mahalle mektebi ile Darüttalim rüşdiyesinde ve Vefa İdadisi'nde okuyan Nizamettin Danton, Paris Louis le Grand lisesinde, Sorbonne Edebiyat Fakültesi'nde eğitim görmüş, I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile Sorbonne'u bitiremeden 1914 yılında Türkiye'ye dönmüştür. 1916 yılında İzmit sultanisinde Fransızca ve Felsefe öğretmenliği yapmış Düyunu Umumiye tuz şubesinde çalışmış, buranın 1925 yılında lağvı ile 15 Temmuz 1925'de Anadolu Ajansı'na girmiştir. Anadolu Ajansı kayıtlarında pek çok çeviri yaptığını, fakat hiçbirisinin imzalı olarak yayınlanmadığını belirtir.

söyledi ve "Siz hemen Ankara'yı ararsanız iyi olur" dedi. Hemen Ankara'yı aradım. Karşıma, beni tekrar aramak için telefon başına gelmiş olan Umum Müdür çıktı. Menemencioğlu'nun ilk sözü şu oldu: "İhsan Bey ne yaptın?" Ben ne yaptığımı bilmediğim için sordum: "Beyefendi acaba neyi ne yaptım?" hemen sinirli bir sesle cevap verdi: "Canım daha ne yapacaksın? Abbas Hilmi Paşa'nın Suriye krallığından sana ne. Bu haberden bahsedilmeyeceğini biliyorsun tabiî..."

Hemen "Hayır, hiç bilmiyorum" dedim. Onun üzerine "Canım ben bu emri kendi elimle sana yazdım" dedi. İş ciddileşmişti. "Beyefendi, bu emri kime yazdınız?" dedim. Bir isim söyledi ki o esnada dairedeydi. Hemen çağırdım Ankara telefonu da açıktı. "Umum müdür bana eski Hidiv hakkında bir emir vermiş. Siz onu bana vermediniz, ne yaptınız" dedim. "Siz yoktunuz. Şimdi ismini hatırlamadığım bir arkadaşa verdim" dedi. Muvaffak Bey'e işitip işitmediğini sordum. "İşittim, fakat bir kerre tekrar et" dedi. İşi baştan sona tekrar ettim.

Muvaffak Bey dedi ki "Atatürk, defedin bu casusu" emrini vermiş. Ben hakikati müdafaa edeceğim. Ancak emrin bu yolda olduğunu da bil". Ben hemen ayrılmaya hazır olduğumu söyledim. Dedi ki "Dahiliye vekili Şükrü Kaya Bey'le Hariciye vekili doktor Tevfik Rüştü Aras Bey tahkikata memur edildiler. Şimdi Ajans'a gelecekler. Onlar gelsin gitsin de ne yapmam icap edeceğini sana bildiririm. Şimdilik bekle. Fevrî hareketlere lüzum yok."

Ben Atatürk'ün böyle durumlarda ne kadar kat'i olduğunu bildiğim için, beklemekle beraber bir taraftan da toplanıyordum. Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü beyler ajansa gelirler. Menemencioğlu, hadiseyi bütün tafsilâtı ile kendilerine anlatır ve canı kendisine sıhhat ve afiyet versin "İhsan Bey'in hiç kabahati yok. Bütün mesuliyet bana ait" der. Vekiller Çankaya'ya dönerler. Atatürk kendilerini kabul eder. İşi anlatırlar. Atatürk "Peki, bu haltı eden kim?" diye sorar. Şükrü Kaya Bey "İstanbul Başmuharriri İhsan Bey" cevabını verir.

Atatürk "yani Küçük İhsan mı?" diye sorar. Tevfik Rüştü Bey "Evet Paşam" deyince, Atatürk "Öyleyse işi bırakınız. Casusluk bahis konusu olamaz. Herkes yerli yerinde kalsın" buyurur.

Akşamın yedisinde bana Ankara'dan anlatılan bu idi. Musul telgrafı benim hayat ve istikbalimi kurtarmıştı.

Sonu yaklaşmış olan hatıralarımın bu sayısında İngiltere kralı ve Hindistan İmparatoru Sekizinci Edward'ın Atatürk'ü ziyaretinden bahsedeceğim. Bu ziyaret ajansta geçen otuziki yıllık ömrümün en büyük hadiselerinden biridir.

Bu seyahat ve ziyaretin hakiki amili nedir? O zamanlar İngiltere'yi idare eden muhafazakâr büyük Başbakan Lord Stanley Baldwin'in ilk İngiliz İmparatorluk Konferansı'nda Dominyonlar Başbakanlarına söylediği nutukta "Öyle bir imparatorluk ki güneş hudutlarımızın içinde gurub etmeğe cesaret edemiyor" dediği büyük devletin tacdarı o zamanlar "büyük müttefik" sayılan Türkiye'nin bütün cihanın hayran olduğu başkanını görmek ve memleketini tanımak arzusu ile mi bu ziyareti yapmıştır? Yoksa Boğaz'ın görkemli sularında Madam Simpson'un hayalini temaşa arzusu mu onu bu seyahate sevketmiştir? Bu suallerin cevabı tarihin gölgelerinde saklı kalıp kalmıştır.

Şurası muhakkak ki Lord Baldwin bu seyahati hoş görmemiştir. O kadar ki devrin büyük muhafazakar organlarından biri "Başbakan Baldwin Krala Türkiye ziyaretinde özel taahhütlere girişmemesini tavsiye etmiştir" tarzında bir haber de neşretmiştir. Her ne ise... Haşmetli Sekizinci Edward dostlarından bir zatın malı olan "Nahlin" yatı ile İstanbul'a geldi. Bu gelişi bir İngiliz hükümdarının vatanımıza yaptığı ilk ziyareti

Türk donanmasının top atışlarıyle selamlanan Nahlin yatı Dolmabahçe açıklarında demirledi.

Nahlin'de iki mühim şahsiyet vardı: İngiltere Kralı ve Hindistan İmparatoru'nun kalbinde, İmparator-Kralın o muazzam ülkelerdeki hakimiyetinin yüz mislini kurmuş olan gene bir İngiliz kadını, Madam Simpson ve İngiliz Kabineleri'nde muhtelif bakanlıklarda bulunmuş olan eski Harbiye bakanı Mr. Duff Cooper. Bu zat yatta "haşmetpenahın şahsî dostu" clarak bulunuyordu. Fakat pek çok çevrelerde ona Lord Baldwin'in gözü ve kulağı olarak bakılıyordu. Atatürk misafirini Tophane'de şimdi gümrük anbarlarının bulunduğu rıhtımdaki eski "Seyri Sefain Umum Müdürlüğü" binasının rıhtımında karşıladı. Atatürk ve maiyeti lacivert kruvaze vestonlar giymişlerdi. Büyük önder çok neşeli idi. Kralı getiren motor rıhtıma yaklaştığı sırada ilerledi... deniz çırpıntılı idi. Motor rıhtıma çarptı. O sırada karaya sıçrayan kralın eli toprağa temas etti. Hemen kendini toparlayıp doğrulan kralın Atatürk elini tuttu. Kral mendili ile elini silerken Atatürk'ün mütebessim bir çehre ile "Haşmetmeap, memleketimin toprağı temizdir" dediği işitildi.

Ajans beni "Kralı takibe" memur etmişti. Sekizinci Edward'ın memleketimizde kaldığı sekiz gün ve gece bu vazifeyi aralıksız yaptım. Tophane'deki karşılama, Sirkeci'deki uğurlama törenlerinde hazır bulundum.

Kral rıhtıma çıktıktan sonra Atatürk arkadaşlarını kendisine takdim etti. Kral da refakatindekileri tanıştırdı. Madam Simpson'u ayrı ve hususi olarak Atatürk'e takdim etti.

Tanışma merasiminden sonra Kral ve Atatürk, meşhur açık otomobile bindiler ve İngiliz Büyükelçiliğine gitmek üzere yola çıktılar. Hayatımda güzel giyinen çok adam gördüm, fakat Kralın o günkü giyinişinin fevkalâdeliği gözümden hâlâ gitmemiştir. Beyaz ince çizgili kruvaze kostümü öyle mükemmel bir elbise idi ki, aradan yıllar geçtiği halde hâlâ unutamamışımdır.

Otomobil Tophane, Dolmabahçe yolunu takip ederek Taksim'e, oradan da İstiklal Caddesi'ni takiben Tepebaşı'ndaki İngiliz Büyükelçiliğine geldi.

Mahşer halinde caddeleri doldurmuş olan halk Atatürk'ü ve Kralı çılgınca alkışlıyordu. Kral, bu görülmemiş tezahürattan son derece memnun kalmış, adeta mest olmuştu.

Atatürk misafirini İngiliz Büyükelçiliğine bırakıp bir çeyrek saat kaldıktan sonra ayrılıp saraya döndü. Burada bir noktaya işaret gerekiyor: Madam Simpson İngiliz Büyükelçiliğine gelmedi. Esasen Kralın İstanbul'da kaldığı müddetçe İngiliz hükûmeti adına yapılan törenlerde, kabullerde de madama yer verilmedi. Buna mukabil Atatürk'ün her töreninde "baş davetli" yerinde idi.

Atatürk ve Türk devleti ricali ile Sekizinci Edward arasında resmî arzular derecesini aşamazdı. Zaten Kralın refaketinde böyle bir müzakereye girişebilecek kimse de yoktu. Fakat bizzat seyahat ve ziyaret her şeyden kuvvetli bağlar kurmuştu.

Atatürk misafirini ağırlamak için hiçbir şeyi ihmal etmedi. Müteaddit ziyafetlerden başka Kralı Ankara'ya götürüp getirdi. Moda'da şerefine deniz yarışları ve eğlenceleri tertip etti. Ona İstanbul'un güzelliklerini gösterdi, tarihini belirtti, hülâsa bir misafirlik ne kadar faydalı olabilirse hepsini sağladı. Sekizinci Edward, buradan Belgrad'a gitti, Londra'ya o yolla döndü. Atatürk "Beyaz Treni" misafirinin emrine tahsis etmişti. Sekizinci Edward buradan Belgrad'a Beyaz Tren'le gitti.

İngiltere Kralı, Florya Köşkü'nde Atatürk ile yaptığı 8-10 saatlik bir görüşmeden sonra, gece 11'e doğru İstanbul'dan ayrıldı. Atatürk ve maiyeti Başbakan ve Bakanlar, karşılayışta olduğu gibi uğurlayışta da hazırdılar. Fazla olarak Dışişleri Bakanlığı Umumi Kâtibi Bay Numan Menemencioğlu da orada bulunuyordu. Benim Menemencioğlu ailesine mensubiyetim kadimdir. Babaları merhum Rifat Bey Âyân Reisi iken mühürdarı idim. Bay Muvaffak Menemencioğlu on dört yıl ajansta Umum Müdürüm idi. Numan beyle de o zamanların mahsülü sıkı bir şahsî münasebetimiz vardı. Numan Bey beni görünce

yanıma geldi. Kralın hareketinden sonra yayınlanacak "Resmi Tebliğ"i verdi. O aralık, görüştüğümüzü gören Atatürk, gülümser bir yüzle bana başıyla selâm verdikten sonra Numan Bey'i çağırdı. Kısa bir müddet konuştu. Numan Bey, döner dönmez bana dedi ki: "Atatürk seni ve seninle beraber ajansta çalışan ekibi, kral gidip işimiz biter bitmez, Park Otel'e davet ediyor. Hemen geliniz."

Teşekkür ederek "derhal geleceğimizi" söyledim. Büyük önder iltifat etmesini ve "hizmetleri değerlendirmesini" pek iyi bilirdi.

Kralın treni 11'de hareket etti. Atatürk misafirini candan uğurladı, onu trene bizzat bindirdi. Kendi de beraber binerek treni gözden, geçirdi ve indi. Beyaz tren, İngiltere Kralı ve Hindistan İmparatoru'nu hamilen Sirkeci'den ayrıldı.

Ajansa geldim. Günlük haberleri ve resmî tebliği neşrettikten sonra arkadaşlara Atatürk'ün davetini tebliği ettim. Çok memnun oldular. O gün ve gece ajansta beş kişi çalışmıştık. Hakikatte bu beş kişi sekiz gün ve sekiz gece çalışmışlardı. Ankara'dan merhum Fazıl Kurtiş ve merhum Kerami Kurtbay, İstanbul'dan merhum Nizamettin Danton ve merhum mösyö Vitalis, bir de ben. Yani bugün dört merhum ve bir de sözde sağ...

Bir otomobille Park Otel'e gittik. Ajans'tan geldiğimizi söyleyince otel şefi "masamızın hazır olduğunu" söyliyerek hemen salona aldı ve Atatürk'ün masasına tam bitişik beş kişilik bir masa gösterdi. Yanımızda polis müdürü bay Salih Kılıç'ın masası vardı.

Atatürk, memnun bir yüzle ve kadehini kaldırarak bizi selâmladı. Çok neşeli idi, gülüyor, konuşuyor, ara sıra dans ediyordu. Başbakan ve bütün bakanlar, dışişleri erkânı, dostları masasında idi. Bizimle lütfen çok meşgul oluyor, kadehini mütemadiyen doldurarak bize doğru uzatıyordu.

Bu güzel gece ne kadar devam etti, bilemem. Yalnız, ertesi gün Park Otel'in bir odasında, elbiselerim sırtımda olduğu halde gözümü açtığım zaman saat üç buçuktu. Hemen zile sarılarak arkadaşları sordum: Yanlardaki odalarda dediler. Hesap sordum ödendiğini söylediler. Park Otel'den ayrıldık. Sekizinci Edward, bizde böyle tatlı bir hatıra bıraktı.

Atatürk devrinin önemli siyasî olaylarından biri Balkan Antantı'dır. Bu Antant, Yugoslavya Kralı Alexandr ile Atatürk'ün müşterek eseridir denilebilir. Şövalye Kral namıyla maruf olan müteveffa Kral Alexandr, I. Dünya Savaşı'nın ateşleri içinde pişip olgunlaşmış, Alman politikasının şaşmaz istikamatlerini iyi anlayıp kavramış bir hükümdar idi. Tuna Nehri'nin güneyine atlayıp "şarka doğru" politikasını tahakkuk ettirmeğe çalışmanın her Alman hükûmetinin esas hedef ve gayesi olduğuna çok iyi inanmıştı. Bu tehlikeye karşı koymanın tek yolu Balkan memleketlerini bir tehlikeye karşı koymak için birleştirmek olduğu meydanda idi.

Fakat Balkanlarda durum çok karışık idi. Bulgaristan, Balkanlar'daki durumdan hiç memnun değildi. Yugoslav Makedonya'sı Yunanistan'ın Batı Trakya'sı Bulgaristan için hak iddia edilen topraklardı. Bu iddia, hiçbir müsamahaya mütehammil değildi. İddia, yalnız Bulgar hükûmetlerinin malı değildi. Bütün Bulgar milletine mal olmuştu.

Bu durumu pek iyi bilen Kral Alexandr Türkiye, Yunanistan, Romanya ile Yugoslavya'nın katılacakları bir antant vücuda getirmek yolunu tuttu. Türkiye ve Yunanistan tasavvuru hemen benimsediler. Romanya Dışişleri Bakanı Bay Titulesco da projeyi canla başla destekledi ve Balkan Antantı tahakkuk sahasına ulaştı. Antant hakkında son müzakere Ankara'da yapıldı ve antant da Ankara'da imzalandı. Fakat bu imza hiç de kolay olmadı. Antantın en mühim maddesi "Akit devletlerin Balkanlardaki topraklarını savunacakları" maddesi idi. Bu madde, Sovyetler Birliği'nin sert infialine yol açtı. Malûmdur ki Besarabya, I. Dünya Harbi sonunda Sovyetler Birliği'nden alınarak Romanya'ya verilmişti. Sovyetler Birliği, bunu asla kabul etmemişti. Şimdi bu davada Romanya yalnızlıktan kurtuluyor, bütün Balkan devletleri Sovyetler Birliği'nin karşısına çıkıyordu.

Balkan devletleri içinde yalnız Türkiye, Sovyetler Birliği ile bir dostluk ve saldırmazlık paktı ile bağlı idi. Moskova hükûmeti, Ankara'ya bir sual tevcih etti: "Müdafaasını taahhüt ettiğiniz topraklara Besarabya dahil midir?"

Sualin Ankara'daki tesiri derin oldu. Durum nazikleşmişti. Atatürk ve Türk hükûmeti, Moskova ile "kötü kişi" olmak istemiyorlardı. Uzun görüşmelerden sonra Antant'taki "Leur Territoires Balkaniques" tabiri "Leur Territoires Interbalkaniques" olarak tadil ve tashih edildi.

Sovyetler Birliği bu tadili hoş gördü, sesini çıkarmadı. Balkan Antantı, böylece en mühim maddesi mânâ ve mahiyetini kaybetmiş olarak imza edildi.

Anadolu Ajansı bülteninde ibare "Leur Territoires Balkaniques" olarak geçti ve kıyamet de koptu. Bu bir yanlışlık idi şüphesiz. Fakat konunun önemi hatayı bir facia yapmak istidadı gösterdi. O bülteni yazan matmazel Etoile tevkif olundu. Ajans abluka altına alındı. Sekreterler, şefler sorgu altına alındılar. Atatürk çok kızmıştı. Uzun tahkikattan sonra, işin "sadece bir hata" olduğu anlaşıldı ve matmazel Etoile tahliye olundu, amma Anadolu Ajansı bu sert hatanın, uzun müddet tesiri altında kaldı.

Balkan Antantı'nın kurucularının başlıcalarından biri Yugoslavya'dır. Fakat başlıca yıkıcı da Yugoslavya olmuştur. Gözlerimiz önünde cereyan etmiş olan bu tarihi hadise hakkında bildiklerimizi kaydedelim.

Kral Alexandr'ın Fransa'ya yaptığı resmî ziyaret sırasında Marsilya'da Ustaşiler tarafından katli Balkan antantı için de bir ölüm darbesi olmuştur. Müteveffa Alexandr'ın Yugoslav tahtındaki halefi Prens Paule, zayıf iradeli bir zattı. İktidara geçtikten az sonra, Balkan Antantı'nın ateşli taraftarı Yevtiç hükûmetinin düşmesinde lâkayt kaldı. Stayadinoviç'i iktidara getirdi. Bu zat ve ordu Genelkurmay Başkanı Mareşal Nediç, Alman askerî kuvvetinin yenilmez olduğuna inanmış kimselerdi ve onlarca Yugoslavya'nın Cermen bloku, daha doğrusu Hitler'le iyi geçinmesi lâzımdı. Stayadinoviç bu yolda yürümüş Belgrad faciası bile gözlerini açmamıştır. Belgrad faciasından çok evvel Yugoslavya bu yola girmiş bulunuyordu.

Balkan Antantı'nın bir Balkanlar Konseyi vardı. 3-6 ay arasında bir defa toplanan bu konseyin Ankara'da yaptığı toplantıya -ki galiba sonuncu olmuştur- Stayadinoviç de Yugoslavya'yı temsilen gelmişti. O zamanlar Yugoslavya'nın hem Başbakanı hem de Dışişleri Bakanı idi. Fakat hayretle öğrendik ki Stayadinoviç konsey toplanmadan evvel, Belgrad'a dönmek üzere Ankara'dan ayrılmıştır. Yugoslav başbakanının bu hususta ileri sürdüğü mazeret "Skopçina'nun açılması" idi. Halbuki Stayadinoviç Belgrad'dan ayrılmadan tabiidir ki Skopçina'nın açılacağını biliyordu. Ankara'ya neden geldi?

Stayadinoviç'i Haydarpaşa'dan İstanbul'a nakle şehir hattı vapurlarından biri memur edilmişti. Ben de o vapurda idim. İstasyonda karşılanan Yugoslav başbakanı, kendisine tahsis olunan vapura biner binmez, üst güvertenin arka kısmındaki lüks mevkiie geçerek bir koltuğa oturdu. Yanına yaklaşarak kısa bir görüşme için müsaade istedim ve "bu acele dönüşünün sebebini öğrenmek rica ettiğimi" söyledim.

Evvela gülümseyerek "Pek normal. Yarın Skopçina açılıyor. Hükûmet başkanı olarak toplantıda hazır bulunmam lâzım" dedi. "Buna iki gün tehir buyuramaz mı idiniz" deyince sinirlendi, koltuktan kalktı. "Söyleyeceğimi söyledim" dedi. Çekilmek gerektiğini anladım. Selâm verip uzaklaştım. Stayadinoviç o akşam Belgrad'a hareket etti.

Hakikat şudur: Stayadinoviç ve taraftarları, Naip Prens Paule'un zaafından ve kararsızlığından cesaret alarak Balkan An-

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde Bulunan Bir Belge:

M.Suphi'nin Örgütünde Bir Ajan

Karabekir'in 20 Aralık 1921 günü, Karst'an Ankara'ya kara'ya gönderdiği bu mektup, Bakû ve İstanbul örgütleri arasındaki ilişkiye ışık tutuyor. Bakû grubundan bir muhbirin (Süleyman Kadri, muhtemelen Ruslara esir düşüp orada Komünist teşkilâtına giren bir askerdir!) Trabzon'daki 13. Tümen Komutanlığı'na teslim ettiği yazılar, İstanbul'dakilerin Bakû'den mâlî yardım istediklerini ortaya koymaktaymış.

Mektupta adları geçen, Mustafa Fazıl [Çun], Dr. Şefik Hüsnü [Değmer], Sadrettin [Celâl Antel], Kayserili İsmail Hakkı, Ahmet Cevdet [Cevat olmalı - Emre], [Vâlâ] Nurettin [Vânû] ve Nâzım Hikmet'ın bu dönemdeki çalışmaları için, Mete Tunçay'ın Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925 adlı kitabına bakılabilir. Süleyman Nuri'nin ilginç yaşam öyküsü ise, yine onun *Eski Sol Üstüne Yeni Bilgiler* yapıtında yer almaktadır.

Cumhurbaşkanlığı Arş.
Vesika No.: 420

ERKÂN-I HARBİYE-İ UMUMİYE RİYASETİNE

İkibuçuk ay evvel Kayserili İsmail Hakkı tarafından İstanbul'a gönderilen ve bu defa avdet eden Süleyman Kadri İstanbul'daki komünist grubundan Bâbıâli Caddesi'nde Doktor Şefik Hüsnü Bey ile Kadıköy İşçiler Birliği'nden Mustafa Fazıl tarafından Süleyman Nuri ve Kayserili İsmail Hakkı'ya yazılmış iki mektup ile güya Lenin'e yazılmış mühürsüz ve imzasız Fransızca bir muhtırayı Trabzon'da Fırka 13 Kumandanlığı'na tevdi etmiştir. Fazıl mektubunda teşkilât parasızlık yüzünden inhilâl etmek üzere olduğunu, yardım olmazsa klubü kapatacağını beyan ile gönderilen kıymetli eşyadan hissesine bir şey verilmediğinden pek müşteki oluyor. Şefik Hüsnü de aynı ihtiyaçtan bahsediyor. İşçiler Birliği para getirmek için vesika vererek Kadri'yi murahhas tayin etmişlerdir. Her iki tarafın efkâr ve muhaberatından haber vermek suretiyle hizmet eden Kadri muntazaman bizi haberdar etmesi tavsiye edilerek Trabzon'dan Batum'a tahrik edilmiştir. Batum'dan giden Süleyman Kadri Batum Türk Komünist Grubu'nun kauçuk mühürünü çaldırarak Onüçüncü Fırka Kumandanlığı'na göndermiştir. Bu keyfiyetten dolayı komünistlerden Ahmet Cevdet ile bunlara yanaşma Nurettin ve Nâzım Hikmet isimlerinde iki genç tevkif ve bilâhere serbest bırakılmışlardır. On gün evvel de Halil Paşa'nın yanına hususi emanetlerini Tiflis'e gitmiştir. Gerek Halil Paşa'dan ve gerekse Trabzon Komünist Teşkilâtından faydalı haberler vereceğini temin etmektedir. Fransızca muhtıranın hülâsası derdest-i arzdır. İstanbul'daki Komünist Teşkilâtına mensubiyetleri anlaşılan mezkûr Doktor Şefik Hüsnü Bey ile Mustafa Fazıl ve Kıztaşı'nda sâdrısabık Kâmil Paşa konaklarında Sadrettin Beyler ve teşkilâtları hakkında tetkikat icrasına müsaade buyurulması.

Şark Cephesi Kumandanı
KÂZIM KARABEKİR

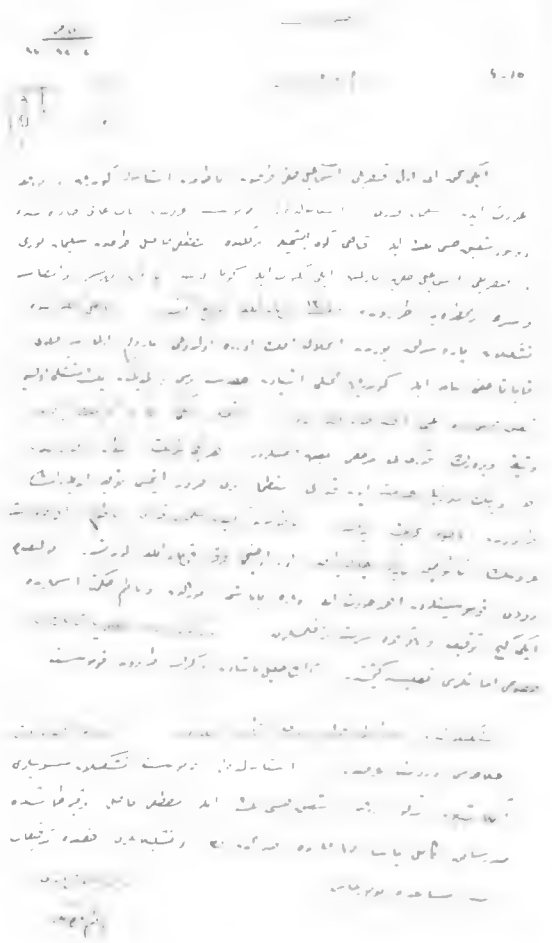

tantı'nı yıkmaya, Yugoslavya'yı Cermen blokuna yaklaştırmağa karar vermişlerdi. Ordu şefleri tarafından destekleniyorlardı. Hitler'in, Yugoslavya'yı istilâ eder etmez, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Nediç'i Başkan tayin etmesi, bu hakikatin en büyük delilidir.

Stayadinoviç, Mareşal Nediç ve hemfikirleri Balkan Antantını yıktılar, fakat Yugoslavya'yı Cermen blokuna yaklaştıramadılar. Almanya'ya istilâ ettirdiler. İki dar görüşlü devlet adamı Yugoslavya'nın yıllarca Alman esareti altında inlemesine sebep oldu.

* Karş. *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Temmuz 1927 ve *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II* (Ankara: T. İnkılap Tarihi Ens. Yay., 1959), 2. bas., s.246-47.

"Kadın" Sözcüğünün Kökeni

HÜSEYİN KILIÇ

Türkçedeki *kadın* sözcüğü üstüne, bugüne değin ciddi ve kapsamlı bir *sözlükbilim* araştırması yapılmamıştır.

Dilimizin, oylumlu bir *kökbilimsel* (etimolojik) sözlüğünün bulunmayışı, Türk Dil Kurumu'nun kapatılması ile böyle umudun bile yok edilmesi, doğrusu, çok acıdır.

Prof.Dr.Tahsin Banguoğlu, 1959 yılında yayımlanan *Türk Grameri* adlı yapıtında, *kadın* sözcüğünün, Soğdça *xwt'ynh* sözcüğünden geldiğini savlamaktadır. Bu varsayım, sanıyorum, sözcüğümüz üstüne yapılan ilk saptamalardan biri, belki birincisidir.

Prof.Dr.Saadet Ş.Çağatay, 1962 yılında *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*'nda yayımlanan bir yazısında; en eski söylemlerden en yeni söylemlere değin *kadın* için dilimizde; *xatun, xotun, katun, katın, kadın* gibi adların kullanıldığını; *kadın* sözcüğünün şimdilik Soğdça *xwâten* sözcüğünden çıktığının sanıldığını ileri sürmektedir.

Kemal Savcı, 1973'de yayımlanan *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadını* adlı yapıtında, *kadın* sözcüğü "üzerindeki verilere dayanarak, deyimi öz Türkçe bir kelime olarak kabul ediyoruz" demektedir.

Sayın Savcı'nın tümcesindeki *sağlam yapı* ve *olağanüstü güzellik* bir yana, *kadın* sözcüğünün *öz Türkçe* olduğunu belgeleyen *verilerin* neler olduğu da pek anlaşılamamaktadır.

M.Şakir Ülkütaşır ise, *Hayat Tarih Mecmuası*'nın Şubat 1967 tarihli sayısında yayımlanan *Türk Dilinde Kadın* başlık yazısında, "kadın sözü, umumî mahiyette, öz Türkçe bir kelime olarak kabul edilmektedir" dedikten sonra, sözlerini şöyle sürdürüyor:

"Alman profesörü Bang ve Rus tarihçisi Barthold gibi iki meşhur Türkiyatçı bugünkü Türk lehçelerinde katun, katın, hotun ve kadın şekillerinde söylenen bu kelimeyi Soğdça'dan geçme bir söz olarak gösterirler. Bu bakımdan kelimenin menşei, ârî oluyor"

Bütün bunlar bir yana; *kadın* sözcüğü, iki bakışta, Soğdça *ece* anlamına gelen *xwâten* sözcüğüne gerçekten de çok benzemektedir.

Orta sürez (zaman) İrancasının doğu öbeğine giren Soğdçanın, İsa'dan sonra IV. yüzyıldan başlayarak, sınırları Moğolistan ve Çin ile Tibet bölgelerine dek uzanan bir alanda iletişim dili olarak kullanıldığı ve bu arada da Türkçeye *âsan* (sağ), *kamag* (kamu), *tamu* (cehennem), *kent* (şehir) gibi birçok sözcük verdiği bilinmektedir.

Kadın adının da bu tür sözcüklerden biri olması, kuşkusuz olasıdır. Ancak, ne var ki, sözcüğü, dilimizin kendi kuralları içinde de açıklayabiliyoruz. Tıpkı doğal olan kimi nesneler ve ayrı toplumlarda gelişen kimi kurumlar gibi, değişik kökenli dillerde bulunan kimi sözcük ve ekler de birbirine benzeyebilirler. Bu sözcük ve ekler arasında bilimsel araştırmalar yapılıp da dil kuralları saptanmadıkça, salt biçimsel benzerliklere dayanılarak varılan yargıların hiçbir değeri yoktur.

Nitekim, bizce, *kadın* sözcüğünün kökü, Türkçe, *katmak* eylemidir. Dilimizin hemen bütün söylem (lehçe) ve anıt yapıtlarında bulunan *katmak* eylemi; *karıştırmak, kabalaşmak, sertleşmek, gizlemek, koymak, eklemek, sıkıntıya düşmek, katılaşmak, yorulmak, sokmak* anlamlarına gelmektedir.

Gene *katmak* eyleminden gelen *katılmak* sözcüğü ise; *karıştırmak, karışmak, cinsel ilişkide bulunmak, çiftleşmek* demektir.

Katmak eylemi, *"koç katımı"* gibi olgularda, hâlâ cinsel anlamda kullanıla gelmektedir.

"Alman profesörü Bang ve Rus tarihçisi Barthold gibi meşhur" Türklükbilimciler ne derlerse desinler, dilimizin o şaşmaz eytişimi, *katmak* eylemi ile *cinsel ilişkide bulunmak* arasında yakın bir ilişki kurmuş gözükmektedir. Nitekim, *Divanü Lügat-it-Türk*'te, *katılmak* sözcüğü açıklanırken, *"er uragutka katıldı"*, yani, *adam, avrat ile çiftleşti* biçimindeki bir tümce, örnek olarak gösterilmektedir.

Türkçenin en eski ve en işlek eklerinden biri olan *"-n"* eki, başka işlevleri yanında; *ekin, gelin, yığın, esin, tütün, uzun, ödün* sözcüklerinde de görüldüğü gibi, eylemlere eklenerek onlardan *ad* ve *önadlar* türetmektedir.

Biz, aynı kuralın, *Kadın* sözcüğü yapılırken de işletildiğini sanıyoruz. Bizce, *kadın* sözcüğü, *katmak* eyleminden *"-n"* eki ile yapılmış bir addır. Başlangıçta sözcüğümüz belki de önad (sıfat) olarak kullanılmıştır. Nitekim, *kadın* sözcüğünün, ilk kaynaklarımızda, genellikle *ece, kraliçe anlamına geldiği görülmektedir.*

Daha sonraları, sözcük; *kadın, hatun, Afrasyab kızlarından olanların adı, bey karısı, eş, hanım* anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır.

Sözcüğün Soğdça sanılmasında, *Afrasyab kızlarından olanların adı, ece* anlamlarının büyük katkısı olmuştur. Oysa *Han karıları* için böyle bir önad bulmada, Türk topluluklarının başka dillere gitmelerine hiç gerek olmamıştır.

Dil, her şeyden önce bir topluma ilişkin özdeksel ekincin değişkenidir. Toplumun tüm varlığı, tüm yapısal özellikleriyle, bu dil gözgüsünde yansılanır. Bu nedenledir ki, *bir toplumun uluslaşma sürecini kesintiye uğratmak isteyenler, önce o toplumun dilini kendi kaynaklarına yabancılaştırmaya çalışırlar.* Ve gene bu nedenledir ki, toplulukların uluslaşma aşamalarında, mutlaka bir *özleştirme* süreci yaşanır. Örütbilimsel (Dil ve yazına ilişkin, filolojik) çalışmalar, yoğunluk kazanır. *Prof.Dr. Suat Sinanoğlu, Türk Hümanizmi* adlı yapıtında, "Batı eğitiminin temeli, sanıldığı ve sık sık dile getirildiği gibi, estetik değil, hiç olmazsa klâsik tipteki okullarda, filolojiktir" derken, sanırım biraz da bunu dile getirir.

Olaya bu açılardan bakıldıkça, daha Köktürklerin bile, *sınıfları belirginleşen* bir toplum olduğu görülecektir. Böyle bir toplum ise, kendi ecesini yaratabilmek için, başka toplumlara gitme gereği duymaz.

Kısacası, *kadın* sözcüğü, öyle sanırız ki Türkçedir. Kendisine *katılınan, içinde gizlenilen, yaratıcılığına bir şeyler eklenen, cinsel ilişkide bulunulan, erkeğin sertleşip yorulmasına neden olduktan sonra erinçlere ermesini sağlayan varlık* demektir.

Belge ve Resimlerle Dr. İbrahim Tali Öngören

DÜNDAR AKÜNAL

İbrahim Tali Öngören (1875-1952) 1893'de Tıbbiye'yi bitirdikten sonra İmparatorluğun çeşitli yerlerinde ve savaşlarında, ordunun üst kademelerinde görev aldı. Atatürk'le beraber Trablusgarp Savaşı'nda, Yıldırım Orduları Grubu'nda bulundu. Birinci Dünya Savaşı sırasında iki kez Almanya'ya giderek Harp Cerrahisi üzerinde incelemeler yaptı. Ermenistan Harekâtı'nda Doğu cephesi Sıhhiye Reisliğine getirildi. Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkarak Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Atatürk kendisinin siyaset alanındaki bilgilerinden yararlanmaya karar verince hizmetleri bu yöne çevrildi. 1920'de Moskova'ya giden Türk delegasyonunda siyasî müşavir, Bakû Doğu Halkları Kongresi'nde Anadolu Hükûmet Temsilcisi olarak görüldü. İki yıl süren Batum Konsolosluğu görevinden (1921-23) sonra Cumhuriyet Hükûmetince Varşova'ya fevkalâde murahhas ve elçi atandı (1924). İki yıl sonra görevi Yahya Kemal'e bırakarak çağırıldığı yurtiçi görevlere döndü. Çeşitli illerden milletvekili seçildi. Anadolu'da Birinci Umumî Müfettişlik, Trakya'da İkinci Umumî Müfettişlik görevlerinin başına getirildi. 1950'ye kadar milletvekili kaldı. Yasa çıkması üzerine, Atatürk tarafından verilen "Öngören" soyadını kullandı.

Atatürk'le ilgili bazı mülâkatları dağınık bir şekilde gazete sütunlarında kalmış, kayınbabası Maarif Nazırı Münip Paşa ile ilgili, aile meclislerinde anlattığı anılarını yazıya dönüştüremeden ölmüştür.

1895'den başlayan on dört defter tutan anılarının Sovyetler Birliği'nde geçen ve Mustafa Suphi ile ilgili önemli bilgileri de taşıyan bölümünü içeren defteri "bir görmek" için alanı bir daha gören olmamıştır.

İbrahim Tali Öngören'in yaşamöyküsü için, Fethi Tevetoğlu'nun *"Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar"*ına, Hayri Orhun, Celâl Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kâzım Atakul'un birlikte yazdıkları *"Meşhur Valiler"*e, çeşitli yönleri için Kâzım Karabekir'in *"İstiklâl Harbimiz"*, Şevket Süreyya Aydemir'in *"Enver Paşa"*sı ile Ali Fuat Cebesoy'un *".... Hatıraları"*na ve o dönemin iyi anlaşılması bakımından Türk-Sovyet İlişkileri'nin çok yönlü bir panoramasını veren Mete Tunçay'ın *"Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)"*ına bakılabilir.

Dr. İbrahim Tali Batum'da

DR. İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN

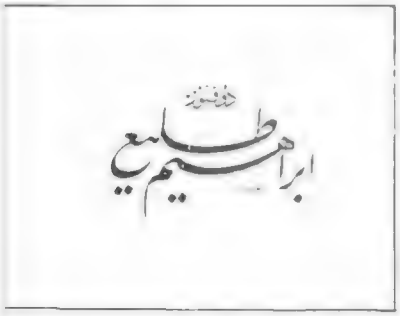
دکتور
ابراهیم طالع

Dr. İbrahim Tali'nin kartviziti. sağda: *Acaristan S.S.C. temsilcileriyle, 1921.* altta, sağda: *Batum Başşehbenderi Dr. Ibrahim Tali Beyefendi'ye, Karabekir'in 1921 sonunda Sarıkamış'ta imzalayıp verdiği portresi.* altta: *Atatürk'ün verdiği itimadname, 1924.*

غازی مصطفی کمال
تورکیه رئیس جمهوری

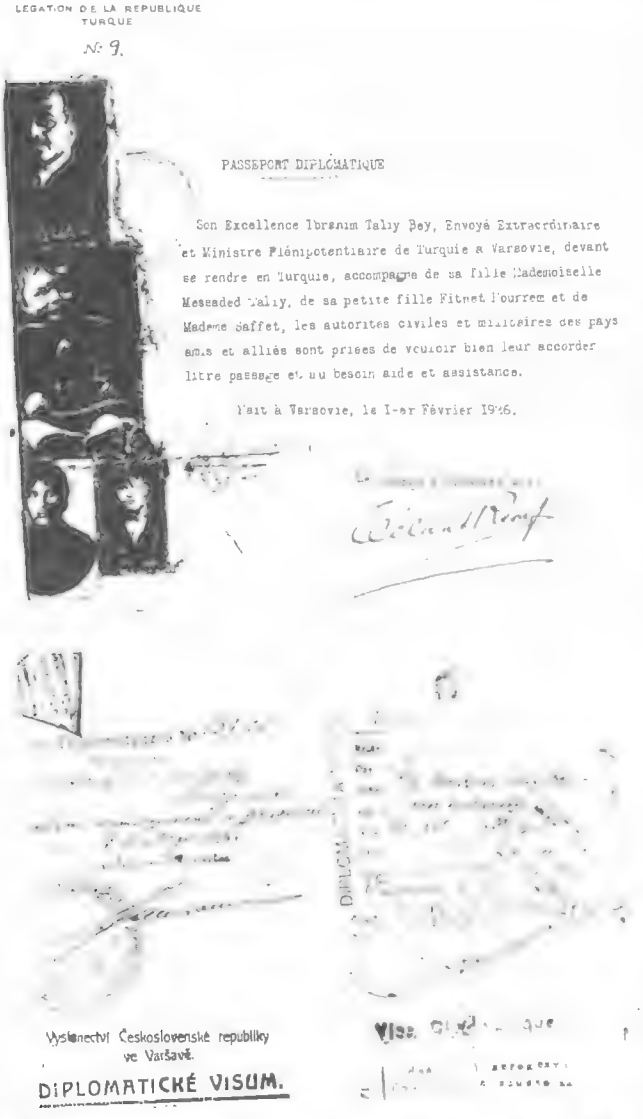

LEGATION DE LA REPUBLIQUE TURQUE

N: 9.

PASSEPORT DIPLOMATIQUE

Son Excellence Ibrahim Talıy Bey, Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire de Turquie a Varsovie, devant se rendre en Turquie, accompagne de sa fille Mademoiselle Messaded Talıy, de sa petite fille Fitnet Pourrem et de Madame Saffet, les autorités civiles et militaires des pays amis et alliés sont priees de vouloir bien leur accorder libre passage et au besoin aide et assistance.

Fait à Varsovie, le I-er Février 1926.

Vyslanectví Československé republiky ve Varšavě.

DIPLOMATICKÉ VISUM.

solda: *Varşova elçiliğinden dönerken, oradaki temsilciliğimizden 1 Şubat 1926'da aldığı diplomatik aile pasaportu.* altta: *Onüçüncü Mıntıka Müfettişi sıfatıyla çıkartılmış C.H.F. hüviyeti.* sağda: *Atatürk'le gemide.* en sağda: *eski Kerkük meb'usu Nazım Bey'e I. Umumî Müfettiş olarak yazdığı bir mektup.* altta sağda: *Atatürk'ten 1935 yılbaşı gecesi aldığı soyadı.*

Hal Tercümem

1290'da İstanbul'da doğdum. İlk ve orta tahsilimi Galatasaray Lisesi ve hususî muallimlerden okudum. 1303'te Askerî Tıp Mektebi'ne girdim. 1309'da şehadetname aldım. İstanbul hastahanelerinde ve Kıtaat-ı Askeriye'de çalıştım, 312'de imtihan vererek Operatörlük vesikası aldım.

1909 iptidasında Bimbaşılıkla Hüdeyde Hastahanesi Operatörlüğüne tayin olundum, bir ara Hastahane Başhekimliğine ve teşkilâtta 40'ıncı Hüdeyde Fırkası Sertabipliğine tayin olundum.

1911 Birinciteşrin'de terhis olundum, o sırada İtalya Harbi başlamıştı, Kahire'de rasladığım Ali Çetinkaya ve diğer bazı zabitlerle Bingazi harp cephesine gittik. Orada Bingazi kuvvetleri Sıhhiye reisi tayin olundum, hastalığıma mebni on ay sonra 912 Eylül iptidalarında tedavi için İstanbul'a gönderildim.

Bir ay kadar tedaviden sonra Balkan Harbi'ne iştirak ettim. Samsun fırkası Sıhhiye bölüğü sertabibi, harbin İkinci safhasında mürettep 10'uncu Kolordu Sertabip müsalâhadan sonra Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi 4'üncü Şube müdürü tayin olundum. Bu sırada Van'da ve sonra Ankara ve Kayseri'de zuhur eden "Leke Humma" mücadelesi yaptım.

1914 Umumî seferberlikte Sıhhiye Dairesi Reis vekili 3'üncü Ordu Sıhhiye işlerini teftişe gönderildim.

1915 Mayıs 2'nci Ordu Sıhhiye Reisi olarak ordu ile Çanakkaleye,

1916 aynı ordu ile Şark cephesine "Diyarbakır"a,

1917 Şark Ordular grubu Sıhhiye Müfettişi "Elâziz"

1918 Yıldırım Ordular grubu Sıhhiye Müfettişi "Filistin, Mütarekede Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi 2'nci Reisliğine, hastalanarak bu işten ayrıldım ve,

1919 Mayıs 16'da 7'nci Ordu Sıhhiye Müfettişi olarak İstanbul'dan ayrıldım ve 19 Mayıs'ta Karargâha Samsun'a varıldı. Sonra 3'üncü Ordu ismi verilen bu teşekkülün lağvı üzerine Erzurum'da 15'inci Kolordu Sertabip vekili oldum.

1920 Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin teşekkülü üzerine Sovyet Rusya'ya gönderilen Birinci Heyet-i Siyasiye'ye müşavir olarak terfik edildim.

Bir ara müzakerata fasıla verilmesi üzerine heyetin Ankara'ya avdetinde, heyeti temsilen Moskova'da kaldım.

DR. İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN

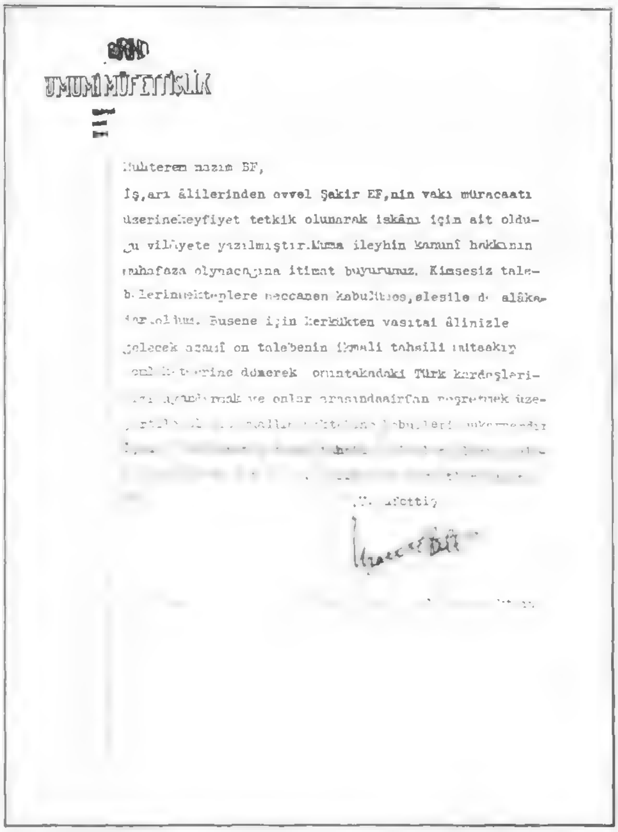

UMUMİ MÜFETTİŞLİK

Muhterem nazım BF,

İş,arı âlilerinden evvel Şakir EF,nin vakı müracaatı üzerinekeyfiyet tetkik olunarak iskânı için ait olduğu vilâyete yazılmıştır.Muma ileyhin kanunî hakkının muhafaza olunacağına itimat buyurunuz. Kimsesiz talebelerinmekteplere meccanen kabulüyle,alesile de alâkadar.olduk. Busene için Merkükten vasıtai âlinizle gelecek azamî on talebenin ikmali tahsili müteakip [illegible] dönerek oruntakadaki Türk kardeşlerine [illegible] ve onlar arasındairfan neşretmek üze- [illegible]

[illegible] Müfettiş

ˌ bu sırada Bakû'da toplanan Şark Milletleri Kongresi'nde müşahit olarak bulundum.

1921 Martı'nda ilk defa tayin olunan Sefaret heyetinin Moskova'ya varması üzerine Kars'a döndüm, oradan Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi Reisi olarak Ankara'ya çağrıldım.

1921 Birincikânun'da görülen lüzum üzerine Batum Başşehbenderliği'ne tayin olundum.

1923 İkinciteşrin'de izin alarak İstanbul'a ve Ankara'ya gittim ve Hariciye Vekâleti Müşavirlik Dairesi'ne tayin olundum.

1924 Mayıs'ında Varşova Orta Elçisi tayin olundum.

1926'da sıhhatimin bozulması sebebile Şubat'ta, Diyarıbekir Mebusu seçilerek B.M.Meclisi'ne iltihak ettim. Bır buçuk sene kadar C.H.Partisi'nin İstanbul ve bir ara Daveten Trakya teşkilâtları müfettişliği tevcih olunduğu gibi, Sovyet Rusya ile "Mer'alar ve hudut hayvan sağlığı" hakkında gönderilen heyeti fenniye reisi olarak "Batum"da mukaveleler yaptık. 1927 başlarında B.M.M. parti grubu reis vekilliğine seçildim.

1927 Birincikânun'da yeni teşkil olunan Birinci Umumî Müfettişliğe tayin olunarak Diyarıbekir'de işe başladım. Sekiz vilâyetten kurulan bu Müfettişliğe, asayiş birliği temin için sonradan Bayazıt Vilâyeti de ilâve edilmiştir.

1932 sonlarına kadar bu vazifede kaldım, o sıralarda İstanbul Mebusu seçilerek B.M.Meclisi'ne tekrar girdim.

1934 Nisanı'nda teşkil olunan Trakya Umumî Müfettişliği'ne tayin olunduğumdan mebusluktan istifa ettim.

1935 Hazıranı'nda ağır surette hastalandığımdan bunun istilzam ettiği uzun tedavi ve istirahat sebebine Temmuz sonlarında bu vazifeden istifa ettim ve mezunen ecnebi memleketlerdeki suşehirlerine gittim.

1936 Martı'nda tekrar Diyarıbekir Mebusluğuna seçilerek B.M.Meclisi'ne üçüncü defa girdim.

1909'da Binbaşılığa,

1913'te Kaymakamlığa,

1915'te Miralaylığa terfi ettim.

1926'da mebus seçildiğimden askerlikten istifa ederek tekaütlüğümü istedim.

Altın harp liyakat ve kırmızı şeritli İstiklâl madalyalarına nail oldum.

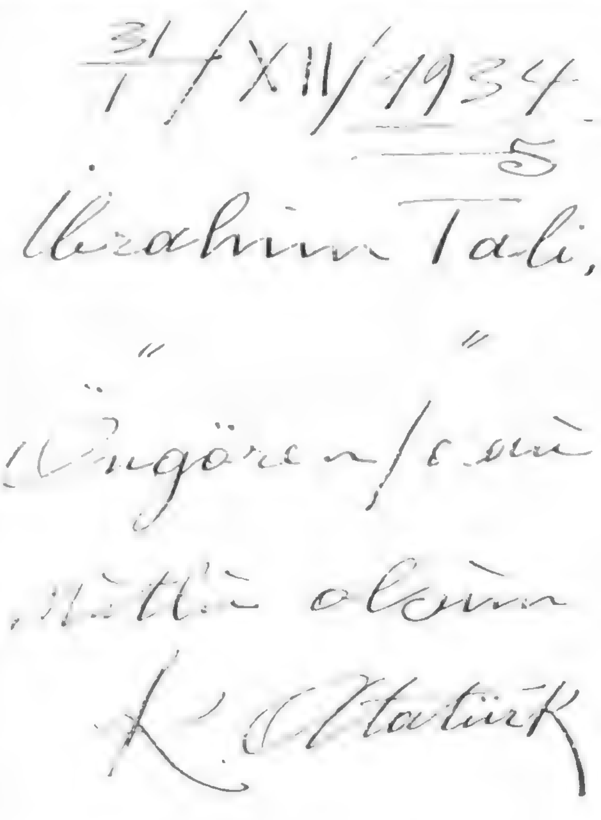

TARIK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'ı mubahese ve mulâhazata sahifelerimiz daima kuşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nushası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

Afgan Mücahitleri Neredeymiş?

☐ Afganistan'da da zuhur eden vakâyi-i mühimme-i cedideye dair pey-â-pey haberler vürûd ediyor ise de Emir-i Afgan (Abdurrahman Han)'ın keyfiyet-i firarını musaddak [doğrulayan] henüz bir haber-i resmî alınamamıştır.

Şu kadar var ki memleket bir fetret-i azime [büyük bir yönetim boşluğu] içinde bulunup istikbalde neler zuhur edeceği bilinemiyor.

Rusya ve İngiltere gibi iki rakib kavî'üliktidar arasında sıkışmış olan Afganistan hükûmeti şimdi bulunduğu hey'ette kalacak olur ise terakki veya tevessu edemeyeceği [genişleyemeyeceği] misillû bir hareket-i fiiliyyesi dahi, bütün istiklâl ve tamam-ı mülkîsinin mahvını intâc eyleyeceğinden [doğuracağından] hâl-i hâzırın devamı gayr-ı kâbildir.

İğtişaşat-ı mevcude [mevcut karışıklık] netice-i melhûzayı müntic [düşünülen sonuca yol açmış] olup da bir hükûmet-i cedîde teşkil etmek lâzım gelir ise buna hangi taraftan teşebbüs olunacaktır? İhtiyacat-ı haliyye [şimdiki gereksinimler] ve mevkîiyyeye göre bir idare tesisi ve vazifesini kim deruhde edecektir? İngiltere devleti defâatle pek çok nüfus ve nükûd [paralar] telef ettiği halde icrâsına muvaffak olamadığı bir maddeyi bugünkü gün istihsal eyleyebilecek midir?.. (14 Nisan 1887)

Yine Bir Kan İftirası

"Tarik Gazetesi Matbaasına"

☐ Birkaç günden beri efkâr-ı umumiyye nazarında bir mes'ele vardır.

Bu mes'ele gûyâ bir Yahudi tarafından çocuk sirkatine tasaddî edildiğini [hırsızlığına başlandığını] ilândır. Mes'ele âtîde nâmı yâd olunacak bir gazete tarafından i'zâmına çalışılmış [abartılmış].

Ancak hey'et-i beşeriyye-i ictimâiyyenin vâsıl olduğu derece-i kemal ve marifet bugûne ahvâl-i müteessifeyi vahşet âleminden gayrı bir yerde vukûuna ihtimal veremez.

Kütüb-i mukaddese ve tevarih-i müteaddide bu misillu bir fiilin vücûdunu tasavvur etmediği dühât-ı hükemâdan ma'dûd olan [dehâ sahibi bilgelerden sayılan] zevât-ı kiram dahi kavm-i beni İsrail'in öyle bir cinayeti irtikâba [işlemeye] dînen ve tabiaten müstaidd [istidadlı] olmadıklarını berâhin-i muknia [inandırıcı deliller] ile isbat eylemişlerdir. Zira Musevîler çocuk kapıp öldürmek hıyânetini hiçbir zaman itiyad edinmemişler ve etmezler de...

Nasıl itiyad edebilsinler ki lâhmı [eti] bile kan halinde ekl etmeye [yemeye] kanunları müsaade etmemiştir. Eğer bu onlar indinde âdet olmuş olsaydı elbette şimdiye kadar cümleye malûm olur meçhul kalmazdı.

Efkâr-ı umumiyyenin masum bir milletten nefret ettirilmesine çalışılmışsa da da kavanin-i mevzûa hakikat-i hâli derakab [hemen arkasından] meydana koymuştur.

Nizam ve intizam malûmdur ki tabiî olmakla beraber cemiyet-i beşeriyyenin dahi en büyük muhassenâtından ma'duddur [hayırlı işlerinden sayılır]. Temin-i mal ve can teskin-i âsâyiş hep bu nizama lâhiktir [bağlıdır].

Evrak-ı havadisle iştigal eden erbab-ı dikkate hafî değildir ki bu "çocuk hırsızlığında" hâme-cûbân-ı tahakküm olan [kalem oynatmakta hüküm süren] "İstanbul Gazetesi"dir. Hattâ vak'a-i malûmadan iki gün sonra (Üsküdar muhabirimizden vârid olan varakadır) diyerek neşrine vesâtet buyurdukları mektupta lisan-ı edebin istîmâlinden teeddüb eyleyeceği [utanacağı] birtakım şütûm-ı galîza [kaba küfürler] ile hakikaten bir gayretkeş olduklarını ilân edip durmuşlardır. Fî 3 Nisan 303

Mazlum Samaryan'ın vekil-i musaddakı Filibeli Kemal... (16 Nisan 1887)

İSTANBUL HAVADİSİ

(Bir Hünsâ)

☐ Mukaddema çifteler çiftlik-i hümâyûnuna sevk olunan nefer'at meyanında [askerler arasında] (Cemil) nâmında bir kız

zuhur eylediği mahall-i mezkûrdan bâtelgraf bildirip taraf-ı sâmî sipehsâlârından [sadrazamlık] ser-askeri tarafından vukû bulan emr ü iş'âr üzerine gecende daire-i askeriyyeye gelmiş ve Dersaadet Polis Müdiriyetine gönderilmiş olmasıyla keyfiyet lede's-sual [soruldukta] nefs-i Kastamonu'da Musa Fakih mahallesi ahalisinden Emir İsmail oğlu Cemil nâm İsmail nâmıyla maruf olduğunu söylemiş ve hemşehrilerinden isimlerine kur'a isabet ederek mezbure ile beraber Dersaadet'e gelip burada bulunan taburlara verilen neferattan mezburenin hâl ü şânını tamamiyle bilenler olduğu haber verilerek Merkez Kumandanlığı Dairesine celb ile tahkik-i madde edildikte mezburenin hünsâ [hem erkek hem kadın] olup hîn-i tevellüdünden [doğumundan] on beş yaşına kadar nisâ [kadın] tarafı gâlib olduğu cihetle kız kıyafetinde mesture [örtünmüş] olarak gezdirildiği ve on beş yaşında erkek tarafı galebe eylemiş olmasına mebnî devletlû Galip Paşa hazretlerinin valiliği zamanında muayenesi bi'l-icra erkek kıyafetine konularak bir vakit İzmit'te ve sâir mahallerde ticaretle geşt ü güzâr ettiği ve Dersaadet'te Kasımpaşa'da Soteri nâmında bir işçinin yanında çıraklık ile bi'l-istihdam muahharen memleketinde bir köylü kızını taht-ı nikâhına alarak tehhül ve tezevvüc eylediği [evlendiği] ve kur'anın hîn-i icrâsında kendısı orada olmadığından bilâ-muayene dahil edilerek ismine kur'a isabet ettiği ve biraz müddet sonra sâir kur'a efrâdıyla beraber Dersaadet'e gelip vücudunun nahifliğine mebnî Maltepe Hastahanesi hizmet bölüğüne verilmiş ve muahharen çiftlik-i mezkûra gönderilmiş olduğu anlaşılmıştır. Kendisinin polis dairesinde birkaç gün evvel usul ve nizamı vechile Bâb-ı vâlâ-i zabtiyye hey'et-i tıbbiyyesince muayene-i lâzıması icra olunmuş ve şimdi kadınlık tarafı gâlib olduğu ve ba'd-ez-in [bundan sonra] taife-i nisâdan add ve şumâr olunacağı [kadın grubundan sayılacağı] bâ-rapor bildirilmekle derhal kendisine ferâce ve yaşmak verilmiştir.

Binaenaleyh on beş yaşına kadar kadınlık ve on beş yaşından sonra erkeklik âleminde yaşamış olan (Cemil) veyahut (Cemile) şimdi yine kadınlık âlemine rücû etmiş (dönmüş) demektir.

Kendisi birkaç güne kadar Bâb-ı vâlâ-i zabtiyye marifetiyle müreffehen [rahatlık çinde] memleketine derdest-i i'zâm ve irsal bulunmuştur [gönderilmiştir].

Cemile hanım şu aralık bir ere varub ta ba'dehu erkeklik tarafı yine galebe edecek olur ise pek garip olur!!! (1 Nisan 1887)

Zagor'un Müjdecisi

□ Kasımpaşa'da Lonca Sokağı'nda sâkin eşhâs-ı muzırradan ve sabıka-i mükerrere eshâbından Muhacir Mustafa Çarşamba günü saat yedi buçuk reddelerinde ziyade sarhoş olduğu halde hânesine giderek ve bıçak çekerek öteye beriye saldırmakta olduğu haber alınması üzerine ahz ü girifti için gönderilen memurlara adem-i itaatle beraber balta çekip tehdide cür'et etmiş ise de bi'l-ikdam kendisinin zikr olunan balta ve bıçak ile derdest olunarak icabının icrâsına teşebbüs olunduğu Beyoğlu Mutasarrıflığından bâjurnal bildirilmiştir... (15 Nisan 1887)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

Bereketli Bahar Yağmurları

"Ankara Vilâyetinden Dahiliye Nezaret-i Celilesine"

□ Hamd olsun dün gece saat beşten sabahın on ikisine kadar Kayseriye ve civarında pek güzel yağmurlar yağdığı ve hâlâ yağmakta bulunduğu ve Yozgat havalisine dahi hayli yerlerde yağmurlar yağdığı mutasarrıflıklarından alınan telgraflar üzerine arz ve tebşir olunur [müjdelenir]... (1 Nisan 1887)

Ferman fî 17 Mart sene 303
Ankara Valisi Abidin

Arkeolojik Buluntular

□ Biga Sancağı dahilinde vâkî Kaz Dağı'nda bu kere bazı asar-ı atîka [eski eserler] zuhur ettiği ve bu âsâr-ı kıymetdâr arasında bir kraliçenin mezar-ı kadîminde bulunan altın kemer ve altın tabaklar ile bir kadın başlığı ve altın yapraklı gül resmi mevcut idüğü ve bunları arz ve takdim etmek üzere Biga muhasebecisi Mustafa Niyazi Efendi ile mahallî tabur ağası İsmail Efendi'nin âhiren Dersaadet'e geldikleri müstahberat-ı mevsûkamızdandır... (14 Nisan 1887)

"Asar-ı Atika ve Altundan Mamul Tac ile Şerid"

□ Ezine kasabasına muzâfe [bağlı] Peykarbaşı karyesinde kâin Çobantepesi nâm mahalde Ezine kasabası ahalisinden Molla Süleyman'ın bir kabir hafr ettirerek [kazdırarak] birtakım âsâr-ı atîka istihrâc eylediği [çıkardığı] işidilmesi üzerine lâzım gelenler celb ve isticvab ve tabur ağası İsmail Efendi mahalline i'zâm kılınarak mumâileyh avdetinde merkumun çıkarmış olduğu gayet kıymetdâr ve altundan mamul başa talik edilir [takılır] ve İstefanos tâbir olunur bir parça ve yekpâre tac ile üzerinde kadın resimleri tersîm edilmiş [resmi yapılmış] keza altundan mamûl on beş dirhem beş parça şerid getirmiş ve le'det-tahkik bu kabir eski Lyon kraliçesinin ve eşya-i mezkûre de anın müzeyyenâtı [süs eşyaları] olup iki bin iki yüz sene evvel İskender-i Rûmî zamanından idüğü anlaşılmış olduğundan bir mahfaza-i memhureye mevzûen [mühürlü bir sandığa konularak] ve mumâileyh İsmail ve muhasebeci Efendilere tevdîan doğruca mâbeyin-i hümâyun baş kitabet-i celîlesine takdim kılınacağı ve keyfiyet kitabet-i müşârün ileyhâya bâtelgraf arz edildiği Biga Mutasarrıflığından makam-ı âlî-i vilâyetpenâhiye vürûd eden telgrafnâmede beyan ve iş'âr ve bunların istihbar ve ihbarı hususunda Erenköy Müdürü Ahmet ve tahkikatında Tabur ağası İsmail Efendilerin ikdâmları [gayretleri] görüldüğü ilâve ve izbâr olunmuştur [yazıyla bildirilmiştir]... (10 Nisan 1887)

İLÂN ve REKLÂMLAR

Gözyaşları; Muharriri Mustafa Reşid

□ Gözyaşlarının neden ibaret olduğuna ve esbâb-ı cereyanına müteallik makâlât-ı fenniyye ile bazı edebî parçaları hâvî ve Ekrem Sezaî beyler ile müteveffa Beşir Fuad Bey'in takdirnâmelerini muhtevîdir. Fiyatı (4) kuruştur... (1 Nisan 1887)

(Emrâz-ı Asabiyye) [Sinir Hastalıkları]

Sara

□ Sara aleyhine yegâne devâ-i müessire jelino [gelineau] şekerlemesidir. Bu şekerleme ıspazmase [spazm] ve taklîs [adale kasılması] ve ihtilâca [seğirmeye, çarpınmaya] serîan şifâ-bahş olduğundan sâir eczâlarda işbu mahiyet mefkûddur [yoktur].

Bâhusus bazı zamanlarda nisvânın ızdırablarını mûcib ve derece-i nihâyede teessür ve hiddete dûçâr olup taallûkatlarına bâis-i hüzn ve melâl olan emrâz-ı asabîye [akrabaları için hüzün ve sıkıntı sebebi olan sinir hastalıklarını] hârikûlâde surette izâle eder.

İşbu şekerlemenin şişesi 8 Franga ve yarım şişesi dört buçuk Frangadır.

Dersaadet'te (Kanzuk) Biraderlerin Eczahanesi'nde ve İzmir'de (Mark Kanzuk) Eczahanesi'nde satılır... (4 Nisan 1887)

DIŞ HABERLER

"Çarın Bir Nutku"

Yağcı Profesörler

□ Rusya İmparatoru Petersburg Dârülfünûn hey'eti tarafından kendisine takdir olunan bir teşekkür-nâmeye ber-vech-i â cevap vermiştir:

"Dârülfünûna ümid eylerim. Bir vak'a-i âhire sebebiyle cârî olan teessürü izâleye gayret edeceğim. Heman Cenâb-ı Hak Dârülfünûnu mazhar-ı tevfîk edüb hakkaniyet mesleğine sâlik eylesin... (5 Nisan 1887)

"Afganistan'da Muharebe"

Mücahitler Krala Karşı

□ Huten kabilesi ile emirin askeri beyninde muharebe-i şedîde vukû bulup kabile-i mezkûreden beş yüz ve emirin askerinden altı nefer maktul oldukları Hindistan gazetelerinde rivayet olunuyor... (29 Nisan 1887)

Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri (?-1780)

KEVORK PAMUKCİYAN

1980 yılı, Ermeni asıllı ünlü Hassa ressamı Diratzu Rapayel'in (Rafayel, veya eskiden Türkçede yazılan şekliyle Rafail) vefatının 200. yıldönümü idi. Bu münasebetle, mezkûr şöhretli sanatkâra dair bir yazı hazırlamıştık. Zira, şimdiye kadar hayatı ve eserleri, Türkçe, Ermenice veya sair dillerde etraflı bir araştırma mevzuu olmamıştır. Ancak, bugüne kadar onu neşretmek fırsatını bulamamıştık. Son günlerde, işbu makalemize bazı yeni buluşlarımızı da ilâve ederek ve değişiklikler yaparak, *"Tarih ve Toplum"* dergisinin sayın okuyucularına sunuyoruz.

Ermeniler eskiden beri, güzel san'atların bilhassa mimarlık ve resim dallarında mühim bir varlık göstermişlerdir. Bin ve hattâ binbeşyüz yıllık bazı Ermeni mimarî eserleri, tabiatın ve insanların bu kadar tahribatına rağmen, hâlâ ayakta durmaktadırlar. Bütün eski milletlerde olduğu gibi, onlarda da resim minyatürle başlamıştır. Henüz onuncu yüzyılda, Ermeni san'atkârları bu sahada göze çarpan üstün vasıflı eserler meydana getirmişlerdir. Ancak Ermeni minyatürcülüğü, daha fazla Kilikya Krallığı zamanında büyük bir inkişaf göstermiştir. Bu devirde yaşamış olan san'atkârlardan hassaten Thoros Roslin'i (XIII. asır ikinci yarısı) ve Sarkis Bidzak'ı (XIV. asır) zikretmek gerekir. Bunlardan birincisi, dünya resim tarihinde ilk defa olarak perspektiv'i kullanmıştır. Keza, Van, Kayseri ve Sivas gibi Anadolu'nun bazı şehirlerinde dahi, Ermeni minyatürcülüğü göze çarpan bir gelişme kaydetmiştir.

İstanbul'a gelince, XVII. yüzyıldan itibaren kıymetli eserlere tesadüf edilmektedir. Meselâ 1609'da, Ğazar adında bir papaz, Karagümrük'teki Surp Nigoğos Kilisesi'nde (1627'den beri Kefeli Camii), yazma bir İncil'i tezyin etmiştir[1]. Hovannes isminde diğer bir minyatürist de aynı kilisede, 1617-1618 yılları arasında, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin no.su meçhul yazma İncil'ini minyatürlerle süslemiştir[2]. Yine Ğazar veya Ğazaros adlı bir san'atkâr, ki 1609'da zikredilen şahıs olabilir, 1648'de, Amerika Birleşik Devletleri'nin Yale Üniversitesi'ndeki Bernecke Kütüphanesi'nde bulunan, dinî mahiyetteki yazma bir kitabı tezyin etmiştir[3]. Aynı san'atkâr, 1649'da veya 1653'te, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne ait 1927 no.lu yazma Kitab-ı Mukaddesi, Kumkapı semtinin yakınında bulunan Hisardibi'ndeki Surp Sarkis Kilisesi'nde minyatürlerle süslemiştir[4]. 1653'te ise, Eğyazar namında bir rahip ressam, Galata'da Meryem Ana'nın yağlıboya bir tablosunu hazırlamıştır ki, asrımızın başlarında Ergani'deki Partzrahayyatz Surp Astvadzadzin Manastırı'nda bulunmakta idi[5]. Müteakiben, aynı asrın ortalarında, isminde ünlü bir minyatürist ve ressam yetişmiştir. Cemaat işleri ile ilgili olarak, Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-1695) tarafından da birkaç defa zikredilmiştir[6]. Yine tanınmış bir minyatürist olan oğlu Kapriel Tıbir'le birlikte, tarihçi Karabet Basmaciyan (1864-1942) tarafından, Hassa ressamı oldukları beyan edilmiştir[7]. Filhakika, Kapriel Tıbir'in Ermenice manzum mezartaşı kitabesinde, *"Milletlerin medar-ı iftiharı idi"* denilmektedir. 1950 sıralarında, Balıklı Ermeni Mezarlığında tarafımızdan meydana çıkarılan müşterek mezartaşının kitabelerine göre, pederi 1676'da, oğlu ise 1712'de vefat etmiştir.

1686'da, tarihçi Kanakerli Zakarya Sargavak (1627-1699), dostları arasında İstanbullu âlim Eremya ile delikanlı oğlu, ressam ve minyatürist Mağakya'yı zikretmektedir. Aynı yılda, Eçmiadzin Katoğikos'u Nahabet I. (1691-1705)'in, henüz katoğikos olmadan, yazma Kitab-ı Mukaddes'ini de o tezyin etmiştir ki, bugün Erivan Devlet Elyazmalar Kütüphanesi'nin (Madenataran) 349 no.lu elyazmasıdır[8]. Yukarıda adı geçen Eremya ise Kömürciyan'dır.

Kömürciyan Ailesi'nin nezdimizde bulunan yazma şeceresine göre, 1662'de doğmuştur. Kudüs Ermeni Patriği Amidli Minas'ın (1630-1704) *"Ruzname"*sine göre de, 1700-1702 yılları arasında, Roma, Livorno, Tripoli ve Kudüs şehirlerini ziyaret etmiştir. 1737'de İstanbul'da Astvadzadur Tıbir'in matbaasında basılan Eçmiadzin katoğikos'u Çahuklu Ğazar'ın (1737-1751) *"Yerkaran"* (Şarkı kitabı) adlı eserinin muhtırasında, Şorotlu usta Hovnatan'ın oğlu istidatlı ressam Diratzu Harutyun'un, kitabı baskıya hazırladığı işaret olunmaktadır.

XVIII. asırda İstanbul'da faaliyette bulunan ve tarafımızdan izlerine rastlanan diğer Ermeni ressamlarını da kaydetmekte fayda görmekteyiz. Yüzyıl başlarında, Çalgıcıyan soyadını taşıyan bir ressamın, Mukaddes Kitap'tan alınan bir mevzu üzerine çizmiş olduğu yağlıboya tablo, 1904'te, İstanbul'da bir Amerikalı tarafından satın alınarak New York'a gönderilmiştir[9].

Birkaç yıl önce, Galata'daki Surp Kirkor Lusavoriç Kilisesi'nin en eski vaftiz kütüğünü tetkik ederken, ayrı yüzyılın son çeyreğinde yaşamış üç meçhul ressamın kayıtlarına tasüdüf ettik. Bunlardan birincisi Bedros, 18 Eylül 1782 tarihinde vaftiz edilen, Kuyumcu Harutyun'un oğlu Kevork'un sağdıcı olmuştur. 19 Mayıs 1784'te ise, Bedros'un Andon ismindeki bir oğlu, aynı kilisede vaftiz edilmiştir. 16 Ocak 1785'de, Haçatur adında bir ressamın, Terzi Tekvor'un oğlu Karabet'in vaftizinde, sağdıç olarak adı geçmektedir.

2 Ocak 1799'da ise, Andon adında

bir ressam, Tütüncü Manuk'un kızı Marta'nın vaftizinde sağdıç olmuştur. Biribirine yakın tarihlerde, Galata'da üç ressamın mevcudiyeti, bu sıralarda burada, bir resim atelyesinin faaliyette bulunmasını muhtemel kılmaktadır. Ohannes Sakız Paşa'nın (1836-1912) oğlu, Divan-ı Muhasebat reisi ve tanınmış san'at tarihçisi Armenak Bey Sakızyan (1872-1944), Rapayel'in oğlu Manase'nin Galata'nın Fanal mahallesinde işlettiği atelyeyi, Rahip Toderini'nin ziyaret ettiğini kaydediyorsa da[10], görüleceği veçhile aslında Galata ismi Balata, yani Balat'dır.

Seneler önce, şehrimizdeki Ermeni kiliselerinde yaptığımız araştırmalarda, onsekizinci yüzyılın sonlarından ve ondokuzuncu yüzyılın başlarından kalma, ustün vasıflı yağlıboya dört eseri bugüne kadar mevcut olan, Ohannes Devletyan isminde bir ressama daha rastladık. Kronolojik sıra ile bunlardan birincisi 21 Ağustos 1790 tarihini ve *"Hazreti İsa'nın Kalbi"* adını taşımakta ve Beyoğlu'ndaki üç Horan Kilisesi'nde bulunmaktadır. İkincisi 1790 veya 1799 tarihini taşımakta, ilk Hıristiyan şehidi Aziz Istepannos'u temsil etmekte ve Ortaköy'deki Surp Astvadzadzin Kilisesi'nde bulunmaktadır. Üçüncüsü 10 Şubat 1807 tarihini haiz olup, Sivas'da bir gölde, Bizans İmparatorluğu zamanında şehid edilen kırk askeri temsil etmekte ve Balat'taki Surp Hıreşdagabed Kilisesi'nde bulunmaktadır. dördüncüsü ise, 1808 tarihini haiz olup, Meryem Ana'yı kalbine bir kılıç saplamış vaziyette göstermekte ve Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nde bulunmaktadır.

Rafail'in yaptığı bir Delikanlı Portresi (18. yüzyıl ortaları)

Onsekizinci asrın sonlarına doğru, İstanbul'da faaliyette bulunan Ermeni asıllı ressamlar arasında, Papaz Komitas Kömürciyan'ın (1656-1707) torunu, İspanya Elçiliği Baştercümanı Kozmas-Komitas Kömürciyan'ı (Carbognano, 1749-?) de zikredebiliriz. Zira, 1794'de, İtalya'nın Bassano şehrinde basılan, *"Descrizione Topografica di Constantinopoli"* (İstanbul'un Topografik Tasviri) adlı çok kıymetli İtalyanca eserinin sonunda bulunan İstanbul gravürleri, *"Cosimo Comidas"* imzasını taşımaktadır. Hatırladığımıza göre, Batılı bir yazar, eski Boğaziçi ressamları arasında onun ismini de kaydetmiştir.

Onsekizinci yüzyıl Ermeni asıllı Hassa ressamları hakkında şunları söyleyebiliriz. Önce şu hususu belirtelim ki, Rahip Toderini'ye göre, (Birinci) Sultan Osman'dan (1299-1325) Üçüncü Sultan Ahmed'e (1703-1730) kadar, Osmanlı padişahlarının portrelerini İranlı minyatüristler hazırlamışlardır. Ondan sonrakileri ise, Ermeni ressamlar çizmişlerdir[11]. Yazar sehven, Birinci Sultan Osman'ı üçüncü olarak kaydetmiştir. Armenak Bey Sakızyan'a göre, Üçüncü Sultan Ahmed de, Birinci Sultan Ahmed (1603-1617) olmalıdır[12].

Yukarda sözü geçen Kapriel Tıbir'den sonra, Kayserili Parseh'e veya Parseğ'e tesadüf ediyoruz ki, daha önce zikredilen Esayi'nin kardeşidir. Rahip Lukas İnciciyan (1758-1833), onun Üçüncü Sultan Ahmed'in ve Birinci Sultan Mahmud'un (1730-1754) portrelerini çizmiş olduğunu yazmaktadır[13]. Toderini'ye göre ise, yalnız Üçüncü Sultan Ahmed'in portresi onundur[14]. Doğduğu ve öldüğü tarihler bilinmemektedir. Ancak, ünlü şair, yazar ve müderris Bağdasar Tıbir'in (1683-1768) talebesi ve üçüncü Sultan Ahmed'in Hassa ressamı olduğu için, onyedinci yüzyılın sonlarında veya onsekizinci yüzyılın ilk senelerinde dünyaya geldiğini kabul edebiliriz. Ermeni Patrikhanesi'nin Arşivi'nde bulunan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne ait eski bir vakfiye defterinde mevcut 1 Ağustos 1738 tarihli bir kayıttan, pederinin ismi Karabet, zevcesinin ismi Maryam, kayınpederinin ismi Kalust veya Kaluk ve Hacı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı defterde bulunan 10 Şubat 1742 tarihli bir kayıtta da, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nin yönetmenleri arasında adı geç-

mektedir. 10 Kasım 1750'de, Patrik Hagop Nalyan (1706-1764) kendisine ve kardeşi Esayi'ye bir mektup yazmıştır. Muhteviyatında ezcümle, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin kanını emen sülüklere bir çare bulmasını rica etmektedir[15]. Bu husus, o sıralarda onun çok nüfuzlu bir şahıs olduğunu göstermektedir. Tarihçi Arşak Alboyaciyan'a (1879-1962) göre, 1760'da henüz hayatta idi[16]. Sayın Günsel Renda'ya göre, hazırladığı her iki Sultanın da portreleri kaybolmuştur[17].

Kronolojik sıra ile üçüncüsü Rapayel'dir ki, az sonra kendisinden etraflıca bahsedeceğiz. dördüncüsü ise Manase'dir. Ünlü Katolik Manas ailesi, soyadını bu şahsın veya aynı adı taşıyan dedesinin isminden almıştır. Toderini'ye göre Rapayel'in oğludur[18]. Galata Ermeni Kilisesi'nin 1772'de başlayan ve İstanbul Ermeni kiliseleri arasında en eskisi olan vaftiz kütüğünde, Manase'nin de kaydına tesadüf ettik. Buna göre, 11 Ağustos 1784 tarihinde, Darphane'de görevli Rapayel isminde bir şahsın, Gadarine adındaki kızının vaftizinde sağdıç olmuştur. Öldüğü tarih belli olmadığı için, işbu kayıt önemlidir. Toderini, Menasi'nin (Manase), Balat'da veya Fanal'de (Fener) bir resim atelyesi işlettiğini bildirmektedir[19]. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Armenak Bey Sakızyan, Manase'nin atelyesinin sehven Galata'nın Fanal mahallesinde bulunduğunu yazmıştır. Sayın Günsel Renda da aynı hatayı tekrarlamıştır[20]. Toderini, Hassa ressamı olarak zikrettiği Menasi'nin, Birinci Sultan Abdülhamid'in (1773-1789) tabiî boyda portrelerini hazırlamış olduğunu kaydetmiştir[21]. Keza, Balat'taki atelyesinde, Türk stilinde çizilmiş iki orman tablosu gördüğünü, fakat her ikisindeki gerek insanların, gerekse hayvanların san'at değerinden mahrum ve biçimsiz olduklarını iş'ar etmiştir[22]. Diğer taraftan Toderini, Kantemir'in (1673-1723) Osmanlı Tarihi'nin 1734 Londra ve 1735 Hamburg baskılarında bulunan, ilk Osmanlı Hassa ressamı Musavver'in çizdiği Padişah portreleri hakkında bilgi edinmek üzere, Balat'taki Menasi'nin atelyesine gittiğini ve sulu boya ile çizilmiş olan bu portreleri, onun Hazine'de saklı bir kitapta gördüğünü bildirmektedir[23].

Şimdi de asıl mevzuumuz olan Hassa ressam Diratzu Rapayel'e geçiyoruz. İsminin başında bulunan *"diratzu"* kelimesi *"çelebi"* mânasına gelmektedir. İşbu kelime eskiden umumiyetle Ermeni yazarları veya ilim adamları için, sonradan da sırf muganniler için kullanılmıştır. San'atkârlar için pek istimal edilmemiştir.

Rapayel'in hayatı hakkında dahi bilgimiz azdır. J.D. Manas'ın Sakızyan'a verdiği bilgiye göre, işbu ailenin de menşei Kayseri'dir ve birkaç asır önce İstanbul'a yerleşmiştir[24].

Rapayel hakkında bilgi veren zamanından kalma ecnebi dilde iki kaynak mevcuttur. Bunlardan birincisi daha önce adı geçen Giambatista Toderini'dir. Önce, Üçüncü Ahmed'den sonra Saray-ı Hümayun ressamlarının Ermeni olduklarını, muasır Sultanların büyük eb'adda ve tuval üzerine portrelerini hazırladıklarını ve Parseh'in de Sultan Ahmed'in resmini çizdiğini kaydettikten sonra, şunları yazmaktadır[25]:

"Ermeni asıllı Rafael, Sultan Mahmud, Sultan Osman ve Sultan Mustafa olmak üzere, üç imparatorun portrelerini tersim eylemiştir."

Aynı sayfanın altında verdiği bir dipnotta ise, ressam hakkında şu malûmatı vermektedir:

"Ermeni asıllı Rafael değerli bir ressam olmuştur. Onun eserleri arasında küçük eb'adda ve büyük ustalıkla çizilmiş bir Venüs gördüm. Keza, büyü-

çapta da, Saray'a mensup küçük bir kızın resmine tesadüf ettim ki, elinde bir tepsi içinde kesilmiş kırmızı bir karpuz tutmakta idi. Resim ve renkleri üstün vasıflı idi. Kızcağız mücevherler, kolyeler ve bilezikler taşımaktaydı. Türk kadınlarının resmî adeti mucibince, tırnakları kırmızıya boyanmıştı (kınalı)."

İkinci kaynağı ise, Ermeni asıllı ünlü tarihçi ve diplomat İknadios Mouradja d'Ohsson'a (1740-1807) borçluyuz. O da, *"Tableau Général de l'Empire Ottoman"* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Umumî Tablosu) adlı çok mühim eserinde, Rafayel hakkında şunları yazmaktadır[26]:

Son iki Sultan'ın ressamı Rafayel Manase isminde bir Ermeni idi ki, bu görevde pederinin halefi oldu. O, gençliğinde İtalya'ya giderek, san'atının ilk bilgilerini öğrendi. Meslekdaşlarından daha kabiliyetli olup, memleketinde asrının Rafayel'i telâkki edildi."

Sakızyan, işbu bilgilerden Rapayel'in Parseh'in oğlu olduğunu istidlâl ediyorsa da, bu hususta d'Ohsson tarafından isim zikredilmediği gibi, Rapayel'in ikinci adının, pederinin ismi olması çok muhtemeldir. Zira, oğlu da Manase adını taşımaktadır. Kaldı ki, biraz sonra görüleceği veçhile, Rapayel, Parseh'in kardeşi Esayi'nin kızı Antaram'la evlenmiş olduğu için, buna imkân yoktur. Çünkü, eskiden Ermenilerde evlilik için yedi göbek mecburî idi.

Sakızyan, kendisinin de Topkapı Sarayı Müzesi'ne ait 37070 No.lu murakkada, kaligrafik yazılarla, Rapayel'e atfedilen dört resim gördüğünü, bunlardan ikisinin şalvarlı ve türbanlı iki delikanlıya ait olduğunu, birisinin elinde bir gülâbdan bulunduğunu, diğer ikisinin de entarili iki genç kadını temsil ettiğini, birisinin entarisinin nar renkli, yeşil kemerli ve göğsünün büsbütün açık, ancak kısmen atlas şeffaf bir gömlekle örtülü olduğunu, diğerinin mavi renkli bir elbise giydiğini, bir eliyle bir yay tuttuğunu, sırtında da bir tirkeş ve oklar taşıdığını beyan etmiştir[27].

98. sayfadaki 3 No.lu dipnotta ise, işbu albümün, Konstantin ve Istrati isminde iki Rum ressamın eserlerini de ihtiva ettiğini bildirmektedir. Binaenaleyh, sayın Günsel Renda'nın bahsettiği bugünkü H. 2143 No.lu albüm olmalıdır.

Ermenice eski kaynaklarda ise, Diratzu Rapayel'in üç yerde adı geçmektedir. Önce, tarihçi ve müderris Sarkis Sarraf-Hovannesyan'ın (1730?-1805) Ermenice *"İstanbul Tarihi"*'nde kaydına rastlanmaktadır. Bu mehaza göre, Eçmiadzin Katoğikosluğunun mümessili Taniel Episkopos, 1747'de Balat'ta vefat ederek, Edirnekapı Mezarlığına gömülmüştür. Üzerine koyulan mezartaşının manzum kitabesini, daha önce adı geçen Bağdasar Tıbir yazmıştır. Şiiri mezartaşına ise *"Dâhi ressam Rapayel"* hakketmiştir[28]. Bu kayıttan, onun usta bir hakkâk olduğu da anlaşılmaktadır. Kabirtaşının etrafındaki zarif kabartma süslerin de Rapayel'in elişi olması çok muhtemeldir. Kendisi için *"dâhi"* sıfatının kullanılması, büyük ve şöhretli bir san'atkâr olduğunu kanıtlamaktadır. O sıralarda en az 27 yaşında olduğunu tahmin edersek, en geç takriben 1720'de doğduğunu kabul edebiliriz. 1949'da, işbu kabirtaşını gördük ve epeyce uğraşarak, kitabesini okuyup kopya ettik.

İkinci kaynağı da, Darphane-i Ameri'de hattat olan Harutyun Tıbir Bedanyan'a borçluyuz. Bugün mevcut olmayan, Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nda seneler önce bulunan mezartaşı kitabesine göre, 1743'de doğup, 1 Mart 1799'da vefat etmiştir. Mumaileyh, hocası olan ve o sıralarda Avrupa'da bulunan Sarkis Başpiskopos Sarrafyan'a (1699-1773), İstanbul'dan yazdığı 7 Kasım 1772 tarihli mektubunda, diğer bazı şahıslar meyanında, Diratzu Rapayel'in de selâmını kendisine iletmiştir[29].

Üçüncü kaynak ise, Hovannes Başpiskopos Şahkhatunyantz'ın (1799-1849), 1765-1831 yıllarını kapsayan *"Kronoloji"*sidir ki, Başpapaz Küd Ağanyantz'ın (1856-1920) neşretmiş olduğu *"Ermeni Tarihi Divanı"* adlı, Ermenice tarihî kaynaklar ve eski vesikalar kolleksiyonunun onuncu cildinde bulunmaktadır[30]. İşbu eserde, Diratzu Rapayel'in 20 Ocak 1780'de vefat ettiği kaydedilmiş olduğu için, biyografisi bakımından çok mühimdir. Mezkûr tarih, Dr. Vahram Torkomyan (1858-1942) hariç, şimdiye kadar kendisinden bahseden diğer araştırmacılara meçhul kalmıştır. Verilen muhtasar bilgide, ölüm tarihinden maada, onun için *"Meşhur bir şahsiyet olan usta portre ressamı"* denilmektedir.

1949 yılı yaz mevsiminde, Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nın eski ve mühim kitabelerini toplarken, ressam Rapayel'in kayınpederi olduğu anlaşılan, yukarda sözü geçen ressam Esayi'nin aile efradının kitabelerine de tesadüf ettik. Rapayel'e ait olanlardan birincisi, 1751 de ölen Prapion adlı kızına aittir. Kronolojik sıra ile ikincisi 1763 tarihlidir ve tercümesi şudur:

Hocasar oğlu Ohan'ın oğlu Esayi'nin kızı Antaran'ın ressam Rapayel'dir. Ermeni Takvim yılı 1212, Milâdî 1763.

Daha önce gördüğümüz gibi, Hassa ressamı Parseh'in pederinin adı Karabet ve Esayi de Parseh'in kardeşi olduğu için, burada geçen Ohan ismi yanlıştır. Esasen kitabe zamanından olmadığından, dokümanter bir kıymeti haiz değildir.

Okuyucuların da müşahede edeceği üzere, yukardaki kitabenin muhteviyatı müphemdir. Yani mezartaşının Antaran'a (Antaram) mı, yoksa kocası Rapayel'e mi ait olduğu sarih değildir. Bellidir ki, okuyup yazması kıt bir kimsenin kaleminden çıkmıştır. Keza, yazı ile üst tarafta, Tamianosyan ailesinden, 16 Ocak 1872 de, 28 yaşında Yemen'de vefat eden Dr. Istepan Efendi ile, muhtemelen kardeşi olan ve 16 Mayıs 1870 de 17 yaşında ölen, Sultaniye Mektebi (bugün Galatasaray Lisesi) talebesi Hagop Efendi'nin kitabeleri mevcuttur. Bundan anlaşılıyor ki, muhtemelen Rapayel'e ait eski kitabe silinmiş ve başkalarına dair yeni bir isim yazılmıştır. Yukarda dercedilen kitabe de, eskisinin hatalı bir özeti olabilir. Ressam Rapayel 1780'de vefat ettiğine göre, 1763 tarihli kitabenin, zevcesi Antaran'a ait olduğunu kabul etmek lâzımdır.

Müdekkik Dr. Vahram Torkomyan da, bu kitabeyi görmüş ve metnini neşretmiştir[31]. Kitabenin zamanından olmadığının farkına varmadığı için, Rapayel'in 1763'de öldüğünü kabul etmiştir. Sonradan Şahkhatunyantz'ın kaydını bularak, eserinin ikinci cildinin sonuna ilâve etmiştir[32]. Ancak, mezartaşının kitabesine daha fazla güvenerek, Şahkhatunyantz'ın bildirdiği tarihin yanlış olduğuna kanaat getirmiştir. Halbuki, şayet Bedanyan'ın 1772 tarihli sözü geçen mektubuna vâkıf olsaydı, mezartaşındaki tarihin doğru olmadığını ve kitabenin eşine ait olduğunu anlayacaktı.

Bulduğumuz üçüncü kitabe ise, 1764'de on yaşında ölen ve yine Prapion adını taşıyan ikinci kızına aittir. Aile efradının ve çok muhtemelen kendisinin de Edirnekapı'da öldüğünü nazarı itibara alarak, onun da oğlu gibi Balat'ta veya Fener'de ikamet ettiğini kabul edebiliriz.

Ressam Rapayel'in diğer eserlerine gelince, bu hususta Sayın Günsel Ren-

Rafail'ın fırcasından: III. Mustafa ile oğlu şehzade (III.) Selim. (Topkapı Sarayı)

da'nın, 1977'de Ankara'da, Hacettepe Üniversitesi yayınları arasında neşredilen *"Batılılaşma Döneminde Türk Resim San'atı, 1700-1850"* ismindeki çok kıymetli eseri de ışık tutmaktadır. Burada, önce, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nda bulunan H.2143 No.lu Albüm'den (s.4a) alınan bir kadın portresi bulunmaktadır. (s.56) ki, tipinden ve kıyafetinden bir Ermeni kadını olduğu anlaşılmaktadır. Ressam hakkında Sayın Renda şu izahatı vermektedir (s.56-57):

"Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nda, H. 2143 No. ile kayıtlı albümde, Kostantin, İstrati, Refail gibi imzalar taşıyan resimler bulunmaktadır. Bu albümdeki kadın ve erkek portreleri, XVIII. yüzyıl boyunca albümlerde ve sayahatnamelerde görülen kıyafet resimlerinden çok farklıdır. Bunlar üslûp ve teknik açısından birer Avrupa resmi örneği sayılabilecek niteliktedir. Özellikle 2b, 3a, 4a, 6a'daki Refail imzalı resimlerde, tampera ya da yağlıboyaya yakın bir teknik uygulanmıştır. Albümün yaprakları, kalınlaştırılmış kartondur. Yer yer kalın fırça vuruşlarının oluşturduğu kabarık yüzeyler, yer yer görülen çatlamalar, değişik bir boya tekniğinin kullanıldığını gösterir. Sanki tuval resmi teknikleri, albüm yaprağına indirgenmiştir. 4a'daki Refail imzalı, eliyle eteğini hafifçe kaldırmış kadın portresi, yüzyılın birinci yarısında Levni ve Buhari tarafından yapılmış figürlerden çok farklıdır (Resim 24). Açık kahve bir zemine yerleştirilmiş, içinden beyazı görünen bordo giysiler içinde, ağırlığını sağ bacağına vermiş bu kadın figürü gerçek vücut oranlarına sahiptir. Hiçbir süsleme ayrıntısına yer vermeyen, yalnız ışık gölge uygulamaları ile bazı çizgileri kuvvetlendiren ressamın, batı resim anlayışını tümden benimsemiş bir sanatçı olduğu anlaşılmaktadır. (Renkli 8). İlerde tekrar üzerinde durulacağı gibi Refail, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Saray çevrelerinde çok tutunan Ermeni ressamlardan biriydi. I. Abdülhamit döneminde 5 yıl kadar İstanbul'da kalmış olan Abbé Toderini, Refail'in III. Osman ve III. Mustafa'nın portrelerini yaptığını ve sarayda birçok eserinin bulunduğunu yazar. D'Ohsson, Refail'in İtalya'da yetişmiş olduğunu ve döneminin Rafaello'su sayılabileceğini söyler."

Görüldüğü veçhile, Sayın Renda, Refail'in eserleri meyanında, onun resim tekniği ve hususiyetleri hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Müteakiben, 64-65. sayfalar arasında bulunan renkli ilâve resimlerinden, 8.'si de yine ona aittir. Burada ise, bir delikanlı portresi görülmektedir.

Rafayel'in ölüm tarihinin meydana çıkması, Sayın Renda'nın teşebbüsünün, 187. sayfasında ihtilâf mevzu olan bir sorunu da aydınlatmaktadır. Önce. yine hakkında yazdıklarını iktibas edelim.

"XVIII. yüzyılın ikinci yarısında saray çevrelerine Hıristiyan sanatcıların da girdiği anlaşılmaktadır. Daha III. Ahmed döneminde Ermeni ressam Barseğ'in sarayda III. Ahmet'in sonra I. Mahmut'un portrelerini yaptığı bazı kaynaklarda geçerse de, bu ressamın eserleri bugün ortada yoktur. I. Abdülhamit ve III. Selim döneminden sonra, azınlıktan sanatçıların sarayda çalışmış olduğunu gösteren bilgiler daha kesindir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde H. 2143 No.lu albümde imzalı resimlerini gördüğümüz Refail'in, I. Mahmut, III. Osman ve III. Mustafa'nın portrelerini yaptığı ileri sürülmektedir. Bugün Topkapı Sarayı resim galerisinde II. Mahmut'un ufak boy bir yağlı boya portresinin arkasında da Refail imzası bulunmaktadır. Bu portre, üniversite Kitaplığı'nda kayıtlı T.9366 No.lu albümdeki III. Mustafa ve oğlu III. Selim'i gösteren minyatürdeki şehzadenin portresine son derece benzemektedir (Resim 24, 30, 31). Aslında, sözünü ettiğimiz yağlı boya portre de, III. Selim'in çocukluğu olabilir. Eğer Refail, I. Mahmut döneminden beri padişah portreleri yapan bir ressamsa, II. Mahmut'un çocukluğuna raslayan 1790'larda, hâlâ resim yapıyor olması biraz güçtür. Fakat, Üniversite Kitaplığı T. 9365 No.lu albümdeki III. Osman ve III. Mustafa'nın portreleri de üslûp ve boyama tekniği bakımından H.2143 No.lu albümün resimlerine ve yukardaki portrelere benzer. Böylece Refail, yaptığı dört padişah portresi ve H.2143 No.lu albümdeki resimlerden tanınmaktadır.

Refail'in oğlu ressam Manas ya da Menasi ismi de kaynaklarda geçmektedir. Bu ressamın I. Abdülhamit'in tam boy portresini yaptığı söylenir. Gerçi Topkapı Sarayı resim galerisinde I. Abdülhamit'in tam boy yağlıboya portreleri vardır, fakat sanatçının üslûbunu tanımadığımızdan, bunların hangisinin Menasi tarafından yapılmış olabileceği kesinlikle söylenemez."

Sayın müellifin tahmin ettiği üzere, Topkapı Sarayı resim galeresinde bulunan ve İkinci Sultan Mahmud'a (1808-1839) atfedilen resmin, Üçüncü Sultan Selim'in (1789-1807) şehzadeliğine ait olduğu tahakkuk ediyor. Zira, Rafayel 1780'de vefat ettiğine ve Sultan Mahmud'da 1784'de doğduğuna göre, bu resmin ona ait olmasına imkân yoktur.

Son zamanlarda, Rafayel'in meçhul kalmış bir eseri daha meydana çıkmıştır. New York'da münteşir *The Armenian Reporter"* haftalık gazetenin 13 Şubat 1986 tarihli nüshasında (s.14), bir müddet önce Londra'da yapılan bir müzayededede, ki Sothby olabilir, Rafayel'in bir Saray nedimesini canlandıran bir tablosunun, 25.000 Dolara, ismi açıklanmayan bir Türk tarafından satın alındığı bildirilmiştir. Bu vesile ile, onun XVIII. yüzyılda yaşamış mümtaz bir ressam olduğu, üç padişahın saltanatı zamanında eserler meydana getirdiği, Batı türü ressamlığının Türkiye'de öncüsü olduğu ve sultanlar için birçok resim siparişleri aldığı da ilâve edilmiştir.

Kanaatımızca, bugüne kadar Balat'taki Ermeni Kilisesi'nde bulunan, 1758 tarihli ve yaklaşık 2 × 3 metre eb'adındaki yağlıboya büyük boy Mahşer Günü tablosu da, çok muhtemelen Rapayel'in fırçasından çıkmıştır. Zira bu sıralarda Balat'ta yaşamış olan diğer bir ressam bilinmemektedir.

Toderini, eserinin birinci cildinde, musikiye tahsis ettiği kısımda, Saray-ı Hümayun'da icrada bulunan Ermeni asıllı Istepan isminde bir kemanîden ve Rafayel adlı da usta bir tamburîden bahsetmektedir[33]. Ancak, işbu Rafayel'in, ressam Rafayel'le aynı şahıs olması hususunda bir şey söylememektedir. Rapayel isminin Ermeniler arasında nadiren kullanıldığı için, her ikisinin aynı san'atkâr olduğu düşünülebilir.

Yazımıza, bugüne kadar İkinci Sultan Mahmud'a ait olduğu zannedilen, fakat aslında Üçüncü Sultan Selim'in 12 yaşındaki şehzadeliğini temsil eden, ve Rafayel tarafından yapılan portrenin bir suretini de ekliyoruz. Resmin aslı, merhum Tahsin Öz'ün (1887-1973) *"Güzel San'atlar"* dergisinden alınmıştır[34]. İşbu mecmuayı istifademize sunan, nümizmat ve desinatör, aziz dostumuz Garo Kürkman'a burada da teşekkür ederim. Keza, Toderini'nin eserinden, Rafayel'e ve Manase'ye ait ve sair birkaç sayfanın fotokopisini temin eden ve istemeden tercümelerini de yapan, Türk-Ermeni tiyatro ilişkileri hakkında ilginç bir tez hazırlayan, Raffi Demiryan'a da şükranlarımızı beyan ederiz.

Makalemizin sonunda, Rafayel hakkında ilk mühim bilgileri veren Toderini'nin muhtasar biyografisini, İtalyan Ansiklopedisi'nden faydalanarak aynen sunuyoruz. Şu hususu da belirtelim ki, küçük ismi "Türk Edebiyatı" adlı İtalyanca eserinde *"Giambatista"*, İtalyan Ansiklopedisi'nde ise *"Gian Battista"* şeklinde farklı olarak yazılmıştır[35].

Toderini, Gıan Battısta - Venedikli Cizvit bilgin ve müsteşrik; 1728'de doğup, 1799'da Venedik'de vefat etmiştir. Venedik Balyos'u Agostino Garzoni'nin daveti üzerine, İstanbul'a gelerek, 1781 yılı Ekim ayından 1786 yılı Mayıs ayına kadar orada kalarak, Türklerin kültür hayatı ile meşgul olmuştur.

"Türk Edebiyatı" ismindeki eseri (Venedik, 1787, 3 cilt), Türklerin edebiyat tarihi hakkında Avrupa lisanlarında telif edilmiş ilk büyük çalışmadır. Toderini'nin, Türkçeyi mükemmel bilmemesinden anlaşılmaktadır ki, eser, Türk Edebiyatı'nın derin bir incelemesi olmasından önce, bilgisel bir kompilasyondur. Birinci cilt Türklerin ilmine hasredilmiştir. İkincisi İstanbul'un medreselerinden ve kütüphanelerinden bahseder. Üçüncüsü ise, 1727-1787 yılları arasında İstanbul'da basılan eserlere tahsis edilmiştir. Cournaud Almanca'ya (Königsberg, 1790) çevrilmiştir. Toderini, bundan maada, tarihî, felsefî ve ilmî mevzularda birkaç hatıra kitabı da yazmıştır.

Madde, Roma Üniversitesi Türkoloji Şubesi'nden Prof. Ettore Rossi'nin imzasını taşımaktadır.

---

1 *"Eçmiadzin"* dergisi, Eçmiadzin, 1951, No. 1-3, s.84a.

2 Patrik Sınork Kalustyan, *"Kudüs Ermeni Patrikhanesi Elyazmaları Çalınma Iskandali"* İstanbul, 1969, s.359.

3 Prof. Avedis Sandjian, *"Catalogue of the Medieval Armenian Manuscripts in the United States"*, Los Angeles, 1976, p.165.

4 Başpiskopos Norayr Boğaryan, aynı eser, Kudüs, 1972, cilt VI., s.421.

5 Rahip Sukias Eprikyan, *"Pınaşkharhik Pararan"* (Coğrafya Sözlüğü), Venedik, 1902, cilt I., s.388

6 *"Ruzname"* (Ermenice), Kudüs, 1939, s.138, 154, 159, 172.

7 K.J. Basmadjian, *"Les Maîtres de l'Art Ancien des Arméniens"*, Paris, 1926 (Bak: Onnik Avédissian, *"Peintres et Sculpteurs Arméniens"*, Le Caire, 1959, p.121).

8 Rahip Nerses Akinyan, *"Eremya Çelebi Kömürciyan"* (Ermenice), Viyana, 1933, s.38-39.

9 *"Masis"* mecmuası (Ermenice), İstanbul, 29 Mayıs 1904, s.352.

10 *"Pages d'Art Arménien"*, Paris, 1940, p.98.

11 *"Letteratura Turchesca dell' Abato Giambatista Toderini"*, Venezia, 1787, cilt III., s.57.

12 Aynı eser, s.97, 4 No.lu dipnotu.

13 *"XVIII. Asırda İstanbul"*, İstanbul, 1956, s.84.

14 Aynı eser, cilt III., s.57.

15 Venedik Mıkhitharistler Kütüphanesi'nin 2754 No.lu Elyazması (Bak: Kevork Pamukciyan, *"Patrik Hagop Nalyan"* (Ermenice), İstanbul, 1983, s.145.

16 *"Kayseri Ermenileri Tarihi"* (Ermenice), Kahire, 1937, cilt II., s.1547.

17 Günsel Renda, *"Batılılaşma Döneminde Türk Resim San'atı, 1700-1850"*, Ankara, 1977, s.187.

18 Aynı eser, cilt III., s. 58.

19 Aynı eser, cilt III., s.49 ve 56.

20 Aynı eser, s.189 ve 191.

21 Aynı eser, cilt III., s.58.

22 Aynı eser, cilt III., s.49.

23 Aynı eser, cilt III., s.56-57.

24 *"Pages d'Art Arménien"*, s.99.

25 Aynı eser, cilt III., s.57.

26 Paris, 1790, cilt II., s.243 (Bak: Armenak Bey Sakızyan, *Pages d'Art Arménien"*, s.99).

27 *"Yedikule Ermeni Hastahanesi Selnamesi"*, (Ermenice), 1933, s.54-55; keza, *"Pages d'Art Arménien"*, s.98.

28 *"Vibakrutyun Gosdantnubolso"* (Ermenice), Kudüs, 1967, s.27b.

29 Rahip Krikoris Kalemkâryan, *"Başpiskopos Sarkis Sarrafyan"* (Ermenice), Viyana, 1908, s.328.

30 *"Tivan Hayotz Badmutyan"* (Ermenice), Tiflis, 1912, cilt X., sütun 461.

31 Eremya Çelebi Kömürciyan, *"İstanbul Tarihi"*, Viyana, 1915, cilt I., s.334.

32 Viyana, 1932, I., s.811.

33 Aynı eser, cilt I., s.240.

34 İstanbul, 1942 Haziran, No.4 s.43-44.

35 *"Enciclopedia Italiana"*, Roma, 1937-1945, cilt XXXIII., s.962b.

Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-I *

BENJAMIN BRAUDE

Genellikle Osmanlı devletinin Müslüman olmayan uyruklarını *millet* düzeni çerçevesi dahilinde yönettiği sanılır. Bu görüşün temelinde, Osmanlı yönetiminin, dini ne olursa olsun, bir *zımmî*'ye birey olarak değil, bir cemaatin üyesi olarak muamele ettiği varsayımı bulunmaktadır. *Milletbaşı*, ister patrik olsun ister haham, devlete karşı cemaatinden, cemaatine karşı da devletten sorumlu olan idarî görevliydi. Rum, Ermeni, Yahudi gibi resmen tanınmış her cemaatın malî ve adlî özerkliği bu görevli aracılığıyla sürdürülüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin literatürde bu betimleme genellikle kabul ediliyorsa da, doyurucu değildir. Bu yetersizliği ilk kabul edenler de, bu konudaki en yaygın açıklamanın sahipleri olan Gibb ile Bowen'dir. Bunlar kitaplarının dayandığı birincil kaynakların Müslüman olmayanlara ilişkin pek az bilgi verdiğine dikkati çekiyorlardı.[1] Gerçekte onların, çoğu ondokuzuncu yüzyıla dayanan kaynakları ya artık geçersizdir, ya da tarihçilerin değil hukukçuların çalışmalarıdır. Hukukçuların ya da uluslararası siyaset araştırıcılarının bu çalışmalarıysa, şimdiki zamanla geçmiş zamanı içiçe sokma eğiliminden kendilerini kurtaramamaktadırlar. Bunun sonucu, Gibb ile Bowen'in kitaplarının *zımmî*lere ilişkin bölümünde, ancak sonraları ortaya çıkacak biçim ve uygulamaları onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllara yansıtmaları olmuştur.

Bu apaçık kusurlara karşın, Gibb ile Bowen'in *millet* sisteminin kökenlerine ilişkin betimlemesini sonradan edinilen kaynakların ışığında yeniden incelemek için pek az girişim olmuştur. Bu makale böyle bir girişimin başlangıcıdır. Bu incelemeden şu ortaya çıkmaktadır ki, *millet* sistemi kavramı, kaynağını bir dizi efsanede -bu sözcüğü gerek "yapıntı" ya da "yanılsama" gerekse "kutsal rivayet", "ilk vahiy," ya da "örneklik model" olarak anlayalım- bulunmaktadır.

Milletin anlamı

Yanılmanın bir kaynağı terimin kendisidir. Özetle söylendikte, *millet* dinsel olarak tanımlanmış bir halk demektir. Kur'an'da (örneğin 2:130, 4:125) *millet* "Muhammed-öncesi "İbrahim dini" *(Millet-İbrahim)* bağlamında kullanıldığı, ortaçağ kullanımında ise Yahudiler, Hıristiyanlar ya da Müslümanlar anlamına gelebildiği halde Tanzimat döneminden önceki en yaygın Osmanlı-Türk kullanımı, *zımmî*lere karşıt olarak Müslümanlar cemaatini adlandırıyordu. Kanunî Sultan Süleyman döneminin en yüksek dinsel yetkesi olan Şeyhülislâm Ebussuud efendiye atfedilen bir fetvada[2] ve Osmanlı İslâm topluluğu için yaygın olarak kullanılan *"din ve devlet, mülk ve millet"* sözünde de bu anlamda ortaya çıkıyordu.

Buna göre, *millet* genellikle Müslüman-olmayanlara işaret etmemektedir. Örneğin Pakalın, onu böyle tanımlamaz.[3] Terim, Cizye kayıtları,[4] kadastro kayıtları,[5] Müslüman-olmayanların konumuna ilişkin fetvalar,[6] mahkeme kayıtları,[7] mühimme defterleri,[8] tereke defterleri,[9] ve bir dizi başka malzeme[10] gibi, benim incelediğim Tanzimat öncesi kayıtlarının hiçbirinde, *zımmî*ler hakkında kullanılmamaktadır. Bnlardan anlaşılıyor ki. imparatorluğun güçlü döneminde, *millet* Müslüman-olmayan Osmanlı uyruklarından oluşmuş bir özerk korunmuş topluluğa işaret etmemektedir.

Ancak terim ara sıra Hıristiyanlar ile Yahudilere de göndermede bulunmaktadır ve bu olağan dışı kullanımlar incelenmeye değer. Osmanlı belgelerinde geçen, bilinen bir hadiste bütün Hıristiyanların, bütün Müslüman-olmayanların ya da bütün kâfirlerin tek bir *millet* oluşturdukları söylenmektedir; ama bu Muhammed Pemgamber'e atfedilen bir söz olduğundan, Osmanlı-Türk kullanımının veyahut idarî uygulamalarının bir örneği olarak görülemez pek.[11] *Millet* onsekizinci yüzyıl tarihçisi Raşid'in yapıtında da bulunmaktadır ve orada, Osmanlı Yahudilerinden ayrı olarak yabancı Hıristiyan halkları, *(milel)* anlamına gelmektedir.[12] Raşid'in kullanımı terimin sürekli olarak Müslüman-olmayanlara uygulandığı bir durumu, Hıristiyan devlet başkanlarına yazılmış sultan mektuplarını hatırlatmaktadır; çünkü bu kullanım ünlü yabancı hıristiyanlara yönelik bir itibar belirtisi oluşturmaktadır. Örneğin, Venedik Dükasıyla, Fransa Kralıyla, İngiltere Kraliçesiyle mektuplaşmalarında, Sultan Süleyman ile III. Murat on-

* "Foundation Myths of the *Millet* System," B.Braude'nin Bernard Lewis ile birlikte derledikleri, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, cilt 1, s.69-88. Copyright 1982 Holmes and Meier Publishers, Inc. New York. Adı geçen yayınevine, bu bölümun Turkçeye çevrilerek dergimizde yayımlanmasına izin verdiği için teşekkür ederiz. Yazının geri kalanını gelecek ay yayımlayacağız.

Tarih ve Toplum

lara sırasıyla *"el-fiham fi millet-il mesihiye,"*, *"mefahir-il millet-il iseviye,"* *"kidvet-ün-nisvan-il millet-il mesihiye,"* ve *"muhtar-ül-muvakarat fi'l millet-il mesihiye"*[13] diye hitap ederler. Bu da göstermektedir ki, *millet* Osmanlı kullanımında ara sıra Müslüman olmayanlara işaret ettiğinde, Müslüman-olmayan uyruklar değil, yabancı Hıristiyanlar anlamına gelir.

Yine de, deyimin imparatorluk Hıristiyanları ile Yahudilerine işaret ettiğini düşündüren bir bağlam da vardır: Osmanlıların, hatırlarını kazanmak ya da korumak istedikleri nüfuz sahibi Hıristiyan ya da Yahudilere yazdıkları olağan dışı saray mektupları. Benim gördüğüm en eskisi 1412 tarihlidir ve Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan'ın Aynaroz'daki Ayios Pavlos Manastırı'na yazdığı, babasının Manastıra bağışladığı bir *tımar*ın sözünü ettiği ve *"mefahir-il millet-il iseviye"* diye söze başladığı bir mektuptur.[14] Ancak belge bir iç idarî sorundan bahsetmekle birlikte, mektubun gönderildiği Hıristiyanlar bir Müslüman imparatorluğun basit anlamda uyrukları sayılamazlar. Aslında Yıldırım Bayezid'in düşüşünden sonra ortada bir imparatorluk dahi yoktu. 1402-1413 arasındaki Fetret Devri, biribiri ile yarışan Osmanlı hizipleri ile Bizanslılar arasında karmaşık siyasal ittifaklar yaratmıştı. Gerek Orhan, gerekse babası, II. Manuel Palaeologos'a öyle sıkı sıkıya bağlıydılar ki, o sıralar efendiden çok uyruktular.[15] Öyleyse bu kullanım, Hıristiyanları ilgilendiren iç işlerdeki durumdan çok ünlü yabancı Hıristiyanlarla yapılan mektuplaşmalardaki duruma yakındır.

Daha sonraki kaynaklar *millet* terimini kullanırlarsa da, burada da yine örnekler azdır ve alışılmadık koşullarda ortaya çıkar. Çok etkili ve varlıklı iki Yahudi sırasıyla *"Yahudi"* ya da *"Musevi milletinin"* önderleri diye betinlenmişlerdi. Terim, Haim Gerber'in Osmanlı Mısır'ında Darphanebaşı olan Abraham Kastro dönemine (1520-1530) ait bir *mühimme defteri* olarak belirlemiş olduğu tarihsiz bir elyazması parçada görülmektedir. Abraham Kastro'nun ünü öylesine büyüktü ki, daha sonraki bir Musevi kaynağı onun kendi ilinde Osmanlı yönetimine karşı çıkartılan bir isyanın bastırılmasına yardım ettiği ve Kudüs duvarlarının onarılmasına yardımcı olduğu ileri sürülmüştür. Doğrusu ne olursa olsun, Kastro müstesna bir Osmanlı ünvanını hakkedecek kadar önemliydi.[16] Daha da büyük bir ün kazanmış olan bir başka Yahudi ileri geleni de Yosef Nasi'ydi. II. Selim'in sırdaşı ve imparatorluğun maliyecisi olarak, Nasi imparatorluk tarihindeki herhangi bir başka Yahudiden, hatta belki herhangi bir Hıristiyandan daha etkili bir durumdaydı. Eşi olmayan ünvanlar, sanlar (Naksos Dükü) verilmişti kendisine. Bir başka örnek olarak, *"Musevi Milletinin"* sözcükleri, Nasi'nin ticarî temsilcilerini tanıtmak üzere Lehistan Kralı'na yazılmış bir sultan mektubunda kullanılmıştı.[17] İfade iki bakımdan anlamlıdır; *millet* terimini kullanması bakımından, hem de belgenin başka yaygın *Yahudi* teriminden daha incelikli, daha kibar bir terim olan *Musevi*'yi kullanması bakımından. Öyleyse, ifade alışılmadık durumlardaki olağandışı kullanımının bir başka durumudur: bir gözde Yahudi adına bir Hıristiyan kralına yazılmış bir sultan mektubu.

Peki, Osmanlı memurları *millet*i kendileri için, Hıristiyan hükümdarları için, kimi gözde Yahudiler için kullanmışlar da, neden kitle olarak Müslüman-olmayan uyrukları için kullanmamışlardır? Kullanımın azlığı, terimin Osmanlıların yabancılarla mektuplaşmalarını yapan kâtiplerin resmî sözlüğünde bulunmasına karşılık öteki devlet dairelerinin sözlüğünde bulunmamasından ileri gelebilir. Ama bu, kullanımın neden bir bölümde yaygın olup bir başkasında olmadığını açıklar mı? Belki de yanıt, terimi imâ ettiği anlaşılan hükümranlık anlamında yatmaktadır.[18] Hükümranlık Müslüman Osmanlı sultanları ile kudretli Hıristiyan yöneticilerinin elindeydi. Pek sık olmamakla birlikte, onurlandırıcı bir ünvan olarak tek tek Osmanlı uyruklarına, özellikle Yahudilere verilebilirdi, ama bir grup olarak Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudilerine verilmeyecekti. Üstelik, aynı adı hem imparatorluk dışındaki Hıristiyanlara, hem de içeridekilere vermek, Osmanlıların bu ikisi arasındaki özdeşliği tanıması, kabul etmesi anlamına gelebilirdi ki, bu tehlikeli bir kavramdı. Yahudiler hiçbir yerde egemen bir grup oluşturmadıklarından, terimin Kastro ve Nasi gibi bireyler için ender kullanımı hiçbir siyasal tehlike içermeksizin, yalnızca onurlandırmak içindi. İmparatorluğun içindekiler ile dışındakiler hakkında böyle bir farklı sözlük kullanılması, Hıristiyanlara verilen adlara da yansımıştır; şöyle ki, *İseviye, Nasraniye* ve *Mesihiye* adları yurt dışı mektuplaşmalarda sürekli olarak, ama iç belgelerde daha az görülür. Buna karşılık imparatorluk içerisinde, Hıristiyan uyruklar daha az yüceltici, daha az dinsel anlamlı, daha sınırlı olarak etnik olan terimlerle, *Rum, Ermeni* ve *Latin* (Katolik) terimleriyle anılacaktır. Üç "dış" terimden *Nasraniye* ya da *Nasara,* özellikle Arapça konuşulan topraklarda, iç belgelerde de görülür. Yahudilere, yukarıda belirtildiği gibi, ender olarak *Musevi* de deniyordu. Daha kapsayıcı terimler *gebran* (kâfir Hıristiyan) ve *zımmî* terimleriydi. Bir *zımmî* grubu için en yaygın terimler *taife* ve daha az kullanılan *cemaat* idi.

Geriye şu soru kalıyor: *millet* terimi *ehl-i zimmet* için ondokuzuncu yüzyıldan önce tipik olarak kullanılmadıysa, bugün niye bütün dönemler için öyle kullanılıyor? Bunun bir nedeni, yalnız terimin değil tüm "sistem"in yanlış anlaşılmasında görülen bir etki, ondokuzuncu yüzyılın daha sonraki bilimsel çalışmalar üzerindeki yansıtmacı etkisidir. Bugünkü yanlış kullanımın bir başka nedeni Osmanlı kullanımının geçmişteki çift anlamlılığıdır: dışa dönük amaçlarda Hıristiyanlar da *millet"* idiler, ama iç idarî amaçlar için *ehl-i zimmet,* yani Hıristiyanlarla Yahudiler, yalnızca birer *"taife"* ya da *"cemaat"* idiler. Avrupalı doğu uzmanları yalnız diplomatik yazışmaları incelediklerinden, Osmanlıların, Hıristiyanları ve giderek Yahudileri, Müslümanların yönetiminde olsun olmasın, birer *millet* saydıkları sonucuna varmışlardır. Örneğin Bernard de Paris *Vocabolario İtaliano-Turchesco'*sunda (Roma, 1665), Venedik ve Paris'de muhafaza edilen sayısız sultan mektubunda görmüş olabileceği bir ifadeyi kullanarak, *"religione di Christo"*, yani *"millet-il mesihiyye"* örneği ile *"religione"*yi *"millet"* diye tanımlamıştır.[19] Meninski kendi sözlüğünde (Viyana, 1680; ikinci baskı, 1780) Bernard'ın tanımı ile örneğini yinelemiştir.[20] Meninski'ye dayanan sözlükler (Richardson [1806] ve Ciadyrgy [1832][21] kaynaklarını kopya etmekle yetinmişler, Bianchi ile Kieffer'in de yaptığı gibi (Paris, 1850)[22] aynı yanıltıcı örneği, *"millet-i mesihiyye"*yi yinelemişlerdir. Zenker (Leipzig, 1866-7) ifadenin genellikle Avrupa devletleriyle yapılan diplomatik mektuplaşmalarda görüldüğüne dikkat eden ve bu suretle Osmanlı kullanımının tipik sınır-

larını tam olarak belirten tek sözlükçüdür.[23]

Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında, Avrupalı sözlükçülerin tanımı (yani terimin Hıristiyanları kapsayan özgül diplomatik kullanımı) -daha önceki Müslüman anlamı sürmekle birlikte- sıradan Osmanlı kullanımına da sızmaya başlamıştır. Terimin Müslüman-olmayanları kapsamak üzere genişleyişi dönemin çeşitli sözlüklerinde belgelenmiştir. Derecelerle olmuştur bu. Maliakas'ın TÜrkçe-Yunanca sözülüğü (İstanbul, 1876) ilk örnek olarak *"millet-i İslamiyye"*yi, ikincileyin "Hıristiyan *milleti"*ni verir.[24] Barbier de Meynard (Paris, 1886) Hıristiyan ve Yahudi uyruğa karşıt olarak, "Osmanlı İmparatorluğu Müslümanları" anlamına gelen *"ehl-i millet"* örneğiyle terimin tarihsel anlamını açıkça gösterir, ama bir başka örnekle, *"millet-i Osmaniyyeyi kabul edenler"* örneğiyle terimin yeni kapsayıcı anlamını o da benimser.[25] Terimin "klâsik" kullanımının, 1454'de Fatih Sultan Mehmet'le başladığı sanılan kullanımının, yani *"Rum milleti"* ifadesinin, 1899'dan önce yayınlanan bu sözlüklerde bulunmayışı anlamlıdır.[26] Dahası, hem Şemsettin Sami Fraşeri'nin (Istanbul, 1901) hem de Ali Said'in (Istanbul, 1912) sözlüklerinde, *millet*in sıradan anlamı hâlâ "Müslüman"dır.[27]

Terimin dışarıdaki kullanımı Osmanlı sözlüğünü hangi noktada ve tam olarak nasıl etkilemeye başladı? Değişiklik Küçük Kaynarca Anlaşmasından (1774) sonra olmuş olabilir, çünkü o belge bu terimi kullanmamaktadır. Yedinci Madde, adına Rum *milleti* denmesinin beklenebileceği bir topluluktan söz ediyorsa da, kullanılan terim *"millet"* değil *"diyanet"*tir. *"Millet"* ve *"milel"* terimleri anlaşmada vardır, ama geleneksel kullanıma uygun olarak, imparatorluk dışındaki Hıristiyanlara, bu durumda, şimdi Rusya'ya da verilen ticarî hakları elinde bulunduran İngiliz ve Fransız uluslarına *("milel")* gönderme yapmaktadır.[28]

II. Mahmut ile Abdülmecid'in ondokuzuncu yüzyıldaki düzeltim kararlarıyladır ki *"millet"*in Avrupa'daki an-

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

1920 Nisan ayında, işgal altındaki Manisa'dan İzmir yoluyla İstanbul'a gitmek için, İtalyan ve Yunan makamlarına vize edilmiş bir Yolculuk İzin Belgesi.

Numro *215 Seyahat Vakası 2*
İsmi ve şöhreti: *Selâhattin Bey*
Pederi'nin ismi: *Said Paşa*
Sinni [yaşı]: *34*
Tâbiyyeti: *Osmanlı Eşkâli*
Boy: *Orta*
Goz: *Elâ*
Bıyık: *Kıral* [kırçıl anlamına]
Sakal: *Matruş* [traş edilmiş]
Saç: *Kıral*
Mahall-i velâdeti [doğum yeri]: Dersaadet
Alâmet-i farika: *Tam*
Mahall-i ikameti: Manisa
San'atı:
Ne için gideceği: *Akrabalarını ziyaret*
Nereye gideceği: *Dersaadet*
Hangi yoldan gideceği: *İzmir tarikıyle*
Efrad-ı ailesinden olup yanında bulunanların isimleri: *Kayınvalidesi İkbal, zevcesi Zâhide hanımlar ile kerîmeleri Süveydâ, Vâci'de ve [Murat Belge'nin annesi] Câvi'de hanımlar.*

Bâlâ'da [yukarıda] isim şöhreti ve tarîk-i seyahati mukarrer [yazılı] olan *Selâhaddın Bey* **efendinin seyahatinde bir mahzur görulmediğini mübeyyin [belirtir] işbu seyâhat varakası mumaileyhe [adı geçene] itâ kılındı.**
Fî 1 Nisan 1336 *Mukayyıd*
[İmza: Mustafa]
Muhr-i resmî ve imza **Varakayı itâ eden makam ve memûriyeti**

lamı Osmanlı resmî sözlüğüne açıkça girmeye başlar. Terimin dışarıdaki kullanımı bu kararlardaki dış etkiyi akla getirmektedir. *"Millet"*in *ehl-i zimmet anlamında ilk kullanımlarından biri, Şubat 1835'te Takvim-i Vakayi'*de yayınlanan bir duyuruda bulunur.[29] Ferman *"Yahudi milleti"*nin durumunu düzenlemiş ve *Haham Başı*'yı ilk kez resmî olarak tanımıştır. Bir başka kaynak *"Tebaa-yı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslam ve millel-i saire"* ifadesini taşıyan *Gülhane Hatt-ı Şerifi*'dir (Kasım 1839). Kararnamenin bir başka yerinde bu *"milel-i saire"* her zamanki adlarıyla *"zımmî"* diye anılır.[30] Bir sonraki düzeltim kararında, 1856 *Hatt-ı Hümayunu*'nda (Islâhat Fermanı) terimin yeni kullanımı geleneksel Osmanlı terminolojisiyle yan yana bulunmaktadır. Örneğin imparatorluk içerisindeki Müslüman-olmayan gruplara, en yaygın olarak, *milletler* ya da *milel* değil, *cemaatler* denmekte, dinsel başkanları ise *patrikler ve cemaatbaşları* diye anılmaktaydı. Öte yandan, *"milletçe olan maslahatlarının idaresi"* her *"cemaat"*-in dinsel-laik karışık birer heyetine bırakılmıştır. İnşaat plânları için *"rüesa-yı milletin tasvibi"* alınması gerekmektedir. Başvuran *"herhangi milletin olursa olsun"*, devlet bürokrasisinde kendisine iş verilebilecektir. Her *"cemaat"*-'in *"milletçe mektepler"* kurmasına izin verilmiştir.[31]

*Millet*in geleneksel "Müslüman" anlamı yokolmamıştır. Gerçekten, Yahudi *millet*inin tanınmasından iki sayı önce çıkan *Takvim-i Vakayi,* sultanı "hanî-i mülk ü millet olan zilullah"tır.[32] 1820'lerin sonundaki kararnamelerle *"millet"* terimi modern batı biliminin şimdiki kullanımını, "Müslüman-olmayan korunmuş topluluk" anlamını kazanmaya başladı; ama düzeltim yıllarından önce, hattâ o yıllar boyunca, *millet* tam ters anlama -İslâm'ın koruması altındaki Müslüman-olmayanlara karşıt olarak İslâm topluluğu anlamına- da gelebiliyordu.

Bu tartışma, ondokuzuncu yüzyıl Alman klâsikçilerinin pek sevdikleri bilgiçce tartışmalar (kimi kez "Homeros hiç yaşamadı; yapıtları aynı adı taşıyan bir başka şairce yazıldı(!)" ifadesiyle küçümsenen tartışmalar) gibi görülebilir. Gerçekten, *millet* terimi geç bir kullanım olsa, ne çıkar? Sorun terim değil kurum ya da kurumlardır; yani terimin betimlediği varsayılan gerçekliktir. Ne yazık ki, geçen yüz yıl boyunca, *"millet"* terimi kendine özgü bir yaşam ve anlamla tarih yazımının bir fetişi haline geldi. Türkçe-Arapça bir sözcük olduğu için, ikincil literatürde *ipso facto* haketmediği saygın, teknik, idarî bir somutluk kazandı. Terim gerçekliği çarpıtmıştır. *Millet*in yerine "cemaatsal" veyahut "korporatif" terimleri konsaydı, bu karışıklık olmazdı; çünkü bu terimler düzensiz tarihsel ayrıntılardan oluşan karmaşık bir kütleye biçim verecek birer isimden ibarettir.

Bu filolojik çalışma bir tarih-yazımı dersi olarak yararlı olmuş olabilir. Ama Osmanlı devletinin Müslüman-olmayanlara yönelik siyaseti hakkında ne söylemektedir bize? Bu soruyu hiçbir filolojik çalışma tam olarak yanıtlayamaz, ama böyle soruların sorulabilmesini sağlayan çerçeveyi çizmeye yardım edebilir. Bir genel idarî terimin yokluğu, Müslüman-olmayanlarla ilişkileri belirleyen herhangi bir kapsayıcı idarî sistemin, yapının, ya da kurum dizisinin bulunmadığını kuvvetle düşündürmektedir. Gerçi bir idarî terimin olmayışının hukuksal olarak tanımlanmış kurumların neredeyse hiç olmadığı, premodern, usçu öncesi bir tolumda hiçbirşeyi kanıtlamayacağı ileri sürülebilir. Ama Osmanlı İmparatorluğu, en azından güçlü döneminde, dikkate değer ölçüde usçu idi; birçok tanımlanmış, işler kurumları vardı. Öyleyse adı, kendine özgü açık bir amacı olan bir kurum (örneğin, *devşirme, sürgün, iltizam)* ile hiçbir adı olmayan tanımlanmamış bir sistem arasında önemli bir ayırım yapılabilir. Bundan ötürü, açık bir teknik terimin bulunmayışı, böylesine terim dolu bir bürokraside çok anlamlıdır. Bir terimin bulunmayışı, Müslüman-olmayanlara yönelik kurumlaşmış bir siyasetin bulunmadığını düşündürmektedir. *Millet* sistemine, ya da daha iyisi, "cemaat sistemine" gelince; bu bir kurum ya da kurumlar grubu değil, daha çok zamana ve yere göre önemli çeşitlilikler gösteren, geniş ölçüde yerel bir dizi düzenlemeydi.

Kuruluş efsaneleri

Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin kuruluş efsaneleri nelerdir? Bunlar ne ölçüde doğrudur? Bu soruya açık bir yanıt vermek güçtür, çünkü Müslüman-olmayanların özerkliğinin kaynakları, efsaneler ve yanlı tarih-yazımı içerisine gizlenmiştir. Rum, Ermeni ve Yahudi "kurumlarının" açıklamaları biribirine son derece benzer -hepsi daha önceki topluluk uygulamalarına ters düşer; ve hepsi de gücünü kendinden alan aynı rivayet düzleminde yer alır.

Benzerlik doğruluk kanıtı değildir; tam tersine, kuşku nedenidir. Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler, cümleten Fatih Sultan Mehmed'in kendi önderleriyle yakın bir kişisel ilişkisi bulunduğuna inanıyorlardı. Rumlar Mehmed'in Rumca bildiğini ileri sürerler.[33] Mehmed de Gennadios'u birçok armağanla, saygı nişanlarıyla onurlandırmıştır.[34] Yahudiler, Mehmed'in başarılarını önceden haber vermiş olan Tevrat'ın Daniel Kitabındaki kehanetleri okumak için, İbranice öğrendiğini ileri sürerler. Mehmed yalnız hahambaşı diye anılan Moşe Kapsali ile arkadaşlık yapmakla kalmaz, kendisine düzenli olarak *koşer* (helâl) yiyecek sağlayan başka Yahudileri de arar bulurmuş. Sultan özellikle Fısıh (hamursuz) Bayramı *seder*inden (ilk bir veya iki akşamki sofra) hoşlanırmış,)[35] Ermeniler, Mehmed'in önderleri Yovakim'e kişisel bir koruma sözü verdiğini, onun da Sultanın kılıcını takdis ederek buna karşılık verdiğini ileri sürerler.[36]

Yine göze çarpan şu ki, her kuruluş efsanesi, grubunun uygulamaları ve normlarıyla çelişmektedir. Rum Ortodoks Kilisesi'nin başında rahip sınıfından olmayan, kilise hiyerarşisinin basamaklarını bir gün içerisinde -seçtiği Patriğe Bizans imparatorlarının gösterdiği kadar törensel saygı ihsan eden- bir inançsız düşmanın buyruğuyla tırmanıp yükselmiş bir kişinin bulunması şaşırtıcı bir öyküdür.[37] Yahudiler için de, açıklama kuşkuludur. Yahudi topluluğu pek az hiyerarşik olmuştur; ona daha ziyade her türlü yetke kurumuna kıskançça karşı koyan cemaat düzenlemeleri hakim olmuştur. Böyle hiyerarşi karşıtı eğilimler, sürgünlerin ve baskıların değişik kökenli Yahudi cemaatlerini aynı şehirde bir araya getirdiği yıllar boyunca güçlendi. Sultan Mehmed'in sürgün ve Konstantiniye'de iskân siyaseti işte böyle hizipçi bir toplum yarattı.[38] Ermenilere gelince, onların örgütlenmelerinin açıklaması en inanılmaz olanıdır. Mehmed'in Ermeni Kilisesinin başına kendi gözdesini atayarak Sis ile Ecmiazin'i dışlayıp yepyeni bir patrikhane yarattığı iddia edilmektedir.[39]

Bu açıklamalar Mehmed'in Konstantiniye'de gücünü sağlamlaştırması sırasındaki olaylara ilişkin kimi bilgiler sağlayabilir, ama uyruk halkların zihniyetleri konusunda daha da fazlasını ortaya koymaktadır. Efsaneler bir amacı -polemik amacını- gerçekleştiriyor, Osmanlı sarayına yönelik özel bir tavrı oluşturuyordu. Sonraki yüzyıllarda saygıdeğer cet Fatih Sultan Mehmed'in uygulamasına dayalı her talep kesinlikle yerine getirilecek bir talep olagelmiştir. Tıpkı her türlü geleneği Peygambere ve onun yoldaşlarına [Sehabe'lere] bağlayan dindar Müslümanlar gibi, kimi hevesli *zımmi*ler de her türlü hoşgörülü eylemi Mehmed'in davranışlarında arıyorlardı. Böylece her dinsel topluluğun kuruluş öykülerini saptıran, gücünü kendinden alan bir rivayet düzlemi ortaya çıktı.

Kayıtların yanlı içeriğine ek olarak, başka kuşku nedenleri de vardır. Bir tanesi, bu açıklamalardan hiçbirinin, ayrıntıları ya da ana çizgileriyle herhangi bir dış kaynakla doğrulanmamasıdır. Her öykünün tek kaynağı topluluğun kendi kaynaklarıdır. Büyük Türk vak'anüvisi Âşıkpaşazâde (yak.1400-1480) patriklerin, hahamların ve *millet*lerin hepsini görmezlikten gelmektedir.[40]

En az sorunu Ermeni kaynakları çıkarmaktadır. O dönemden günümüze dek kalmış hiçbir Ermeni vekayinamesi yoktur. Saptayabildiğim kadarıyla, Patrikhanenin kuruluşundan sözeden en eski Ermeni tarihi onsekizinci yüzyıldan kalmadır.[41]

İbranice kaynaklara gelince; ana kayıt 1523 dolaylarında, güvenilirliğini çoğu kez azaltan koşullarda yazılmıştır. Eliya Kapsali'nin (1485-1555) *Seder Eliyahu zuta*'sı dört sorunla karşı karşıyadır;[42] İlkin kurtarıcının yakındaki gelişini haber vermek için tarihsel doğruluğu feda eden Mesihçi haber; iki, dizelere uydurmak için olguları değiştiren Kutsal Kitap diliyle yüklü metin; üç, bir büyük amca ile övünerek (Haham Moşe, yazar Eliya'nın akrabasıydı), Moşe'nin durumunu abartan aile kıvancı; dört, Eliya Kapsali'nin, tanıdığı Girit geleneği ve uygulamasını, tanımadığı Konstantiniye'ninkilerle karıştırması. Bu son nokta bir açıklayıcı not gerektirmektedir. Eliya Kapsali bildiğimiz kadarıyla, Müslüman topraklarına hiç adım atmadı- onun Girit'i Osmanlı değil, Venedikliydi; görüşüne bakılırsa hiç Türçe bilmiyordu-, Girit'teki cemaatin önderleri olarak kendisinden ve ataların bildiği işlerin, sorumlulukların, saygınlığın büyük amcası Moşe'nin durumuna ilişkin anlattıklarını etkilemiş olması anlaşılabilir.[43] Öteki İbranice kaynak, Yosef Sambari'nin (yak.1640-1704) *Divrey Yosef*'i ise başka sorunlar taşımaktadır. Mehmed'in saltanatı sırasındaki olaylardan hem zamanca hem mekânca uzaktır, çünkü onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da yazılmıştır.[44] Öyküyü daha da karmaşıklaştıran ikincil yapıtların iki kayıdı biribirine karıştırmış, ikisini de eleştirmenden kabul etmiş olmalarıdır.[45]

İbranice ve Ermenice, kayıtların azlığına karşılık, Rum kaynakları çoktur ama en sorunluları da bunlardır. Rum metinleri en önemlileridir, çünkü bütün Müslüman-olmayan toplulukların yapıtlarına model oluşturmuşlardır.[46] Bu modelin kaynağı şimdi sahte sayılan bir vakâyinamedir. *Chronicon Maius*'un Sphrantzes'e atfedilmesine ilişkin kuşku ilk kez 1930'larda ortaya çıkmış olmakla birlikte, Osmanlı tarihi üzerine sonradan yapılan çalışmalar, Bizans tarihçilerinin bu şüpheli köken konusundaki fikir birliğini dikkate almamışlardır.[47]

Genel fikir birliği, Bizanslı bir saray görevlisi olan Georgios Phrantzes'e (daha doğrusu Sphrantsez'e (yak.1401-1477) atfedilen çalışmanın aslında onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında yıldızı parlayan Monembasia Başpiskoposu Makarios Melissenos'un yapıtı olduğu yolundadır.[48] Bu haliyle o da *Konstantinopolis'in Siyasal Tarihi* ve *Konstantinopolis'in Patriklik Tarihi* gibi, onaltıncı yüzyılın sonlarına aittir -ki bunların üçü de, Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki Rum Ortodoks Kilisesi'nin yani çok tarafgir bir kesimin ürünleridir.[49]

İlginçtir, Fetih olaylarının çağdaşı olan Rum kayıtları Mehmed ve Rum kilisesi konusunda sessizdirler. Yalnızca biri Gennadios'un patrikliğe atanışını betimler. Gerçek Sphrantzes hiçbir şey söylemez;[50] Laonikos Khalkokandyles hiçbir şey söylemez;[51] ve Dukas hiçbir şey söylemez;[52] bunların üçü de Fetih sonrası Konstantiniyesinin anlattığına

göre, Mehmed ve Patriklik konusundaki suskunlukları tuhaftır. Elbette, sessizlikten çıkarılan bir kanıt inandırıcı değildir; ancak yapayalnız bir ses günümüze kadar gelmiştir: Kritovulos'un *Fatih Sultan Mehmed'in Tarihi.*[53] Kritovulos'un, ayrıcalıklı ve özerk Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin varlığını kanıtlaması oldukça gariptir, zira milliyetçi Yunan tarihçileri (örneğin Paparrhegopulos) Türk yanlısı olduğunu ileri sürerek reddetmişlerdir onu.[54]

Demek ki *"millet* sistemi"nin kuruluşuna ilişkin birincil ve ikincil kaynakların kuşkulu olduğu sonucunu çıkarmamız gerekiyor. Birincil açıklamalar sahtelikler ve tarafgir masallar içerebilir. İkincil açıklamalar iki bakımdan kusurludur: Rum, Musevi ve geç Ermeni kayıtlarının özünü eleştirmeden kabul ederler ve bu doğrulanmamış içeriği sorunlu bir *"millet* sistemi" kalıbı içerisine sokmaya çalışırlar. Osmanlı devleti ile onun Müslüman-olmayan uyrukları arasındaki ilişkiler hakkındaki yaygın görüş hem olguyu hem çerçeveyi çarpıtmaktadır. Bununla birlikte bunların hiçbiri eldeki kaynakların toptan reddedilmesi için bir gerekçe değildir. Daha ziyade geçmişin yanlış anlamlarını bir kenara bırakarak konuyu gözden geçirmek için bir çağrıdır. Gelecek üç bölüm bu yeniden incelemeyi başlatmaktadır.

Çeviren: Kurtuluş DİNÇER

---

[1] Hamilton A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West,* Londra, 1966, c.1, böl.2, s.206, n.1.

[2] M.Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı,* İstanbul, 1972, s.176.

[3] Tek başına görülmez; bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1953, c.2, s.585. *Millet başı* terimi görülür, ama bunun kullanımı tüm imparatorluğun cemaat düzenlemesinden çok yerel yönetimle, mahalle ya da köy yönetimiyle sınırlıdır; dahası, terim 1842'ye dek görülmez. Steen de Jehay, *De la situation légale des sujets ottomans non-Musulmans,* Brüksel, 1906, s.83'de, Türk memurlarının *millet* terimini onsekizinci yüzyılın başlarından sonra kullanmadıklarına dikkati çekmiş, ama terimi daha önce kullanmış olduklarını varsaymıştır.

[4] Ömer Lûtfi Barkan, "894(1488/1489) yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilânçoları," *Belgeler,* 1(1964), 1-117.

[5] Jennings aşağıdaki belgeleri anarken *millet* terimini hiç kullanmaz; Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Defterleri dizisi-no.33, Kayseri, 1500; no.387, Karaman, Rum, Erzurum (yak.1523); no.455, Konya (yak.1523); no.205, Erzurum, 1540; no.976, Kayseri (yak.1550); no.288, Trabzon, 1554; no.776, Amasya, 1642. Tapu ve Kadastro Arşivi, Ankara, Tapu Defterleri dizisi-no.26, Amasya, 1576; no.136, Kayseri, 1583; no.29, Trabzon, 1583; no.104, Karaman, 1587; no.41, Erzurum, 1591. Kullanılan terimler, *mahalle, cemaat* ve *taife*dir. Bk. Ronald C.Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century," *IJMES,* 7 (1976), s.21-57.

[6] Aşağıdaki hukuk bilginlerinden alınan bir *fetva* derlemesinde terim bulunmamaktadır: Ebussuud Efendi; Üsküp Kadısı Pir Mehmed Üskübî (öl.1611/12); Şeyhülislâm Yahya Dakayzade (öl.1649); Şeyhülislâm Ali Çatacavî (öl. 1691/2); Şeyhülislâm Menteşezade Abdurrahim Efendi (öl.1715); bk. Mario Grignaschi, "La valeur du témoignage des sujets nonmusulmans (Dhimmî)," *Recueils de la Société Jean Bodin,* 18 (1963), s.211-323.

[7] Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iye Sicili,* Ankara, 1958, *İki Numaralı Şeriye Sicili,* Ankara, 1974; Saptayabildiğim kadarıyla, Ronald C.Jennings'in "Loans and Credit in Early Seventeenth-Century Ottoman Judicial Records," *JESHO,* 16(1973), s.168-216'da kullandığı Ankara, Kayseri, Konya, Karaman, Isparta, Tokat, Amasya ve Trabzon kayıtlarında da; Galab D.Galbov ile Herbert W. Duda'nın *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia,* Münih, 1960'da çevrilmiş olan Sofya kayıtlarında da durum aynıdır.

[8] Örneğin, Ahmet Refik, *Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı,* İstanbul, 1931; Dushanka Shopova, *Makedonia vo XVI-XVII Vek, Dokumenti od Carigradskite Arhivi,* Üsküp, 1955; Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives,* Kudüs, 1952. Doğu Anadolu'dan 1550'lere ait 300'ü aşkın *mühimme defteri*'nin tetkiki de keza *millet* teriminin *zımmî*'ler için kullanıldığını göstermiştir. Bk. Palmira Brummett, "The *millet* in Ottoman Political Discourse," Orta Doğu Araştırmaları Derneği'nin (MESA) Boston konferansında (Kasım 1986) sunulmuş yayınlanmamış tebliğ, s.4.

[9] Ömer Lûtfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri, 1549-1659," *Belgeler,* 3(1966), s.1-477.

[10] Josef Kabrda, *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman (d'après les documents Turcs),* Brno, 1969; Harvard Üniversitesi'nden Dr. Şinasi Tekin, yayına hazırlamakta olduğu Evliya Çelebi seyahatnamesi cildinde *millet* teriminin zaman zaman Müslümanlar için kullanıldığını, ama *zımmî*ler için hiç kullanılmadığını bana bildirdi.

[11] Grignaschi (6.not), s.234-5, Haydar Ahmad Al-Shihabi, *Lubnan fi and al umara'i alshihabiyin,* haz. Asad Rustum ve Fuad A. Bustaini, Beirut, 1933, c.1, s.58.

[12] Raşid *Tarih-i Raşid,* İstanbul, 1865, c.2, c.2, s.587-88.

[13] Mehmed Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu," *Belgeler,* 5-8(1968-71), s.128, 132, 116, 129; Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi,* Ankara, 1953, s.182, 187; A.N.Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüpanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 7(1949), s.19.

[14] Vanço Boşkov, "Ein Nişan des Prinzen Orhan, Sohn Süleyman Çelebis, Aus dem Jahre 1412 im Athoskloster Sankt Paulus," *Weiner Zeitschrift for die Kunde des Morgenlandes,* 71(1979), s.130-131. Prof. Andreas Tietze'ye, bu makaleye dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

[15] Bk. John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425),* New Brunswick, N.J., 1969, s.252-254; 281-284.

[16] Haim Gerber, "An Unknown Turkish Document on" Abraham di Castro (İbranice) *Zion,* 45(1980), s.158-163, İngiliz özeti, s.XV; Joseph Sambari, *Divrey Yoseph,* A. Neubauer (der.), *Medieval Jewish Chronicles* içinde, Londra, 1887, c.1, s.145.

[17] Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* 3(1968), no.15, s.64.

[18] Bernard Lewis'e daha fazla incelenmeye değer olan bu çağrışımı önerdiği için teşekkür ederim.

[19] Bk. "religione" maddesi, c.3, s.1762.

[20] Franciszek Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae...* Viyana, 1680, C.4, s.4883; İkinci baskının başlığı *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum,* Viyana, 1780, c.4, s.702. Bayan Judith Ann Corrente'ye, Yale Üniversitesi Kitaplığından Meninski'nin ilk baskısının bir fotokopisini sağladığı için teşekkür ederim.

[21] John Richardson, *A Dictionary of Persian, Arabic and English,* haz. Charles Wilkins, Londra, 1806, c.1, s.984; Antonio Ciadyrgy, *Dizionario Turco Arabo e Persiano,* Milano, 1832, s.564.

[22] T.X. Bianchi ve J.D.Kieffer *Dictionnaire Turc-Français,* Paris, 1850, c.2, s.997.

[23] Julius Theodor Zenker, *Turkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch,* Leipzig, 1886-7, s.876.

[24] A.Maliakas, *Lexikon Tourko-Ellenikon,* İstanbul, 1876, s.785.

[25] A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français,* Paris, 1886, c.2, s.784.

[26] I.Chloros, *Lexikon Tourko-Ellenikon,* İstanbul, 1899, c.2, s.1769.

[27] Şemsettin Sami Fraşeri, *Kamus-u Türkî,* İstanbul, 1901, c.2, s.1400; Ali Said, *Re-*

simli Kamus-u Osmanî, Istanbul, 1912, s.980; krş. Dikran Kelekian, *Dictionnaire Turc-Français,* İstanbul, 1911, s.1219.

[28] Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri,* Ankara, 1953, c.1, s.121-41, özellikle 124-5; İngilizce çevirisi, J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record,* New Haven, 1975, c.1, s.92-101, özellikle s.94-5.

[29] *Takvim-i Vakayi,* 23, Şevval 1250/22 Şubat 1835, no.96; Fransızcası Abraham Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* 1941, c.1, 108. Gördüğüm en eski kullanım değil bu. 1243 Şabanı'nın sonuna doğru (Mart 1828) verilen bir *ferman,* Sefer 1258 sonlarında (Nisan 1842) verilen bir ferman gibi, *millet* diye söz ediyor. Öte yandan Rebiülâhir 1211 (Ekim-Kasım 1796) tarihli bir ferman Rumları *millet* diye betimlemiyor. Terminolojideki ve resmî tutumdaki değişiklik onaltıncı yüzyıldaki bir karardan söz eden bir ondokuzuncu yüzyıl *fermanı*nda görülmektedir. Hasköy'deki bir Yahudi mezarlığına ilişkin bir yazıda (1255 Ramazan başı/Kasım 1839 ortası) Yahudilere *millet* denmektedir. Ama ilişikteki (Sevvel 990/Ekim 1582 tarihli) belgede *taife* kullanılır. Bu *mühimme defterleri* için bk. Ahmet Refik, *Ahmet Refik, Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255), İstanbul, 1932, s.26-9, 31-3, 12-14, 29-31.*

[30] *A.Şeref Gözübüyük ve Suna Kili (der.) Türk Anayasa Metinleri: Tanzimattan bugüne kadar,* Ankara, 1957, s.5; Hurewitz'de (not 28), İngilizce çevirisi s.270.

[31] Gözübüyük ve Kili (not 30) s.8; Hurewitz'de İngilizce çevirisi s.316-317.

[32] *Takvim-i Vakayi* 15 Ramazan 1250/26 Şubat 1835, no.94.

[33] Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477, in anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica, 1258-1481* haz. Immanuel Bekker, Bonn, 1838 s.95, 306 (Latince çevirisiyle); *Patriarchike Konstantinoupoleos Historia,* haz. Immanuel Bekker, Bonn, 1838, s.78-94.

[34] *Historia Politike Konstantinoupoleos,* haz. Immanuel Bekker, Bonn, 1849, s.27-31 (Latince çevirisiyle) ve Sphrantzes (not 33) s.448, 456=Phranzes (not 33) s.306-7.

[35] Elijah b.Elkanah Capsali, *Seder Eliyahu zuta,* haz. Aryeh Shmuelevitz, Shlomo Simonsohn, Meis Benayahu, Kudüs, 1975, c.1, s.120-1, 93 ve 98; ayrıca bk. Charles Berlin, "A Sixteenth Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: The Seder Eliyahu zuta of Elijah Capsali and its message, Charles Berlin haz. *Studies in Jewish Bibliography, History, and Literature in Honor of I. Edward Kiev,* New York, 1971, s.21-44.

[36] Maghakya Ormanian, Azgapatum, ikinci baskı, Beyrut, 1959-61, Kasım 1488, sütun 2156. Harvard Üniversitesinden Kevork Bardakjian'a, bu parçayı çevirdiği ve Ermeni sorunları hakkında bana bilgi verdiği için teşekkür ederim.

[37] Sphrantzes (not 33), s.446-8=Phrantzes (not 33), 304-7=İngilizce H.T.F.Duckworth; Claude D. Cobham *The Patriarchs of Constantinople,* Cambridge, 1911, s.70-2.

[38] Yahudilerin Edirne'den İstanbul'a sürgünü için bk. Abraham Danon, "Documents relating to the History of the Karaites in European Turkey," *Jewish Quarterly Review,* 17 (1926), s.168-9. Hebrew Üniversitesinden Dr. Joseph Hacker'in yakın dönemde yaptığı bir araştırma, Osmanlı Yahudilerinin sürgün ilâhîlerinin, sanıldığı gibi İspanya sürgünleri dönemi olan 1492 sonrasında değil, Yahudilerin İstanbul'a sürüldükleri 1453 sonrasında yazıldığını ima etmektedir. Dr. Hacker'e bana bu konuda ve Osmanlı Yahudilerine ilişkin başka konularda bilgi verdiği için teşekkür ederim. 1977 bahar döneminde Harvard Üniversitesi'nde verdiği seminer Selânik ve İstanbul'daki Yahudi cemaatlerinin ve Osmanlı "hahambaşılığının" inceleneceği kaynaklar hakkında bana çok şey öğretti.

[39] Böyle bir atamanın sonuçları için, bk.Ormanian (not 36), Kasım 1488, sütun 2156-7. Ecmiazin ve Sis Ermeni Kilisesi içerisindeki iki resmî katolikosluktu.

[40] Friedrich Giese (haz.), *Die Altosmanische Chronik des Âşıkpaşazade,* Leipzig, 1929, s.133-4=Almanca çevirisi Richard F.Kreutel, *Vom Hirtenzeit zur Hohen Pforte... Chronik... Âşık Paşa-Sohn,* Graz, 1959, s.200-2.

[41] Mikayel Camcıyan, *Patmution Hayuts,* Venedik, 1786, üç cilt. Aşağıda sözünü edeceğim başka Ermeni kaynakları da vardır.

[42] Capsali (not 35) ve Berlin (not 35).

[43] Girit Yahudilerinin cemaat önderi *contes tabile*'nin yetki ve sorumlulukları için bk. Elias S. Artom ve Humbertus M.D.Cassuto (der.) *Statua Iudaeorum Candiae* (İbranice), Kudüs, 1943, c.1, s.39-41, 48-9; ve Charles Berlin, "Elijah Capsali's Seder Eliyahu Zuta," Yakın Doğu Dilleri ve Orta Doğu Araştırmaları doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1962, s. 3, 4, 33, 218.

[44] Parçalar Neubauer'de yayınlandı (not 16). Bodleian kütüphanesi ve Alliance Israelite Universelle'de elyazması olarak tam metin var.

[45] Bu karışıklık, hahambaşının Sultan'ın Divanında müftünün hemen yanında ve "Sünnetsizler" Patriğinin üstünde oturduğu savına yol açtı. Sav Sambari'ye dayanıyor (not 16), c.1, s.138. Bu sav üzerine daha fazla bilgi için, bk.Joseph Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Altitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century," *Christians and Jews in the Ottoman Empire,* der. Benjamin Braude ve Bernard Levis, New York, 1982, s.117-126. Sav'ın onbeşinci ve onaltıncı yüzyıl kaynaklarında ya da uygulamalarında hiçbir kanıtı yoktur; bk. H.Z. (J.W.) Hirschberg, "The Oriental Jewish Communities". A.J. Arberry (der.) *Religion in the Middle East,* Cambridge, İngiltere, 1976, 184-6

[46] Örneğin, Ormanian (not 36), Kasım 1485-6, sütun 2151-3.

[47] R.I. Loernetz, "Autor du *Chronichon Maius* Attribute à Georges Phrantzes." *Miscellanea G.Mercati: Letteratura e Storia Bizantina,* Vatikan, 1946, c.3, s.273-311; Phrantzes'in yapıtının eleştirilmeksizin sürekli kullanılışı için örneğin bk. Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane," *Belgelerle Turk Tarihi Dergisi,* 1(1967), no 1, s.52-5; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti,* İstanbul, 1971, s.107

[48] Bk. George Ostrogorski, *History of the Byzantine State,* çev. Joan Hussey, New Brunswick, 1957, s.417, n.2.

[49] *Political History=Historia Politike* (not 34); *Patriarchal History=Patriarchike Historia* (not 34); bibliyografik ayrıntılar için bk. Theodore Papadopoullos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination,* Brüksel, 1952, s.xvii-ii, xx, xxi.

[50] Georgios Sphrantzes, *Memorii* (not 33) s.2-146=Philippides, çev. (not 34), s.21-95.

[51] Bu yapıtın çeşitli baskıları vardır; anılar sayfalar Fetih sonrası İstanbul'undan söz ediyor.; *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes,* haz. Eugenius Darko, Budapeşte, 1927, c.2, s.147-201=*Laonici Chalcocandylae Atheniensis Historiarum Libri Deceni,* haz. ve (Latinceye) çev. Immanuel Bekker, Bonn, 1833, 380-441=*Laonic Chalcocondi Expuneri* Istorice, (Romenceye) çev. Vasile Grecu, Bükreş, 1958, s.223-54=Laonikos Chalkokondyles, *L'Histoire de la Decadence de l'Empire Grec et Establissement de celoy des Turcs,* çev. Blaise de Vigenere, Paris, 1577, s.503-79

[52] Ducas, *Istoria Turco-Bizantina,* haz. ve çev. Vasile Grecu, Bükreş, 1958, 275-95=Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks,* çev. Harry J. Magoulias, Detroit, 1975, s.231-41. Doukas Grennadios'tan birçok kez söz eder ama Fetih'ten sonra ondan bahis yoktur. Bk. Ducas, haz. Grecu, s.315, 317, 323-329=Doukas, çev. Magoulias, s.180, 204-208, 210.

[53] Kritovoulos, *Din Domnia lui Mahomed al II-lea Anii (1451-1467),* haz. Vasile Grecu, Bükreş, 1963, s.173-5=*History of Mehmed the Conqueror,* çev. Charles T.Riggs, Princeton, 1954, s.95-5=Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân'ı Sâni,* çev. Muzaffer Gökman, İstanbul, 1967, s.120-122.

[54] Konstantinos Paparrhegopulos, *Historia tou Helinikou Ethnous apo ton Neoteron,* haz. Paulos Karolidos, Atina, 1925, c.5 s.316; Kritovoulos, çev., Riggs (not 53) s.vii-ix.

Kara Ölüm Orta Doğu'da

ŞEVKET PAMUK

14. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya'dan güneye ve batıya doğru yayılan bir veba salgını önce Ön Asya'ya, oradan da Avrupa'ya sıçradı. Avrupalıların "kara ölüm" adını verdikleri bu eşi görülmeyen salgın, geçtiği yerlerde milyonlarca insanı öldürdü. Kara Ölüm'ün hem Orta Çağ Avrupası'nda hem de Orta Doğu'da Suriye ve Mısır'da uzun dönemli demografik, toplumsal ve iktisadî sonuçları olmuştur. İşte bu nedenle, salgın hastalıklar tarihinin insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak incelenmesi gerektiğini bize daha çarpıcı olarak hatırlatacak bir örnek bulmak mümkün değildir herhalde.

Ne vebanın kıtalar arasında kol gezdiği 14. yüzyılda, ne de daha sonraki dönemlerde nasıl yayıldığı bilinmiyordu. Bu konu ancak 19. yüzyıl sonlarındaki tıbbî gelişmeler sonucunda aydınlatılabilmiştir. Tıbbî adı *Pasteurella pestis* olan veba mikrobunun *Xenopsylla cheopis* adı verilen ve esas olarak fareler üzerinde yaşayan bir pire türü tarafından yayıldığı anlaşılmıştır. Ancak farelerin kendi başlarına uzun yolculuklara çıkmaları pek mümkün olmadığına göre bir salgının binlerce kilometre yol alabilmesi için insanların da bu işe aracılık etmeleri gerekmekteydi. Nitekim, hem "kara ölüm" sırasında hem de daha sonraki salgınlarda farelerin ticarî gemilere veya kervanlara girerek büyük mesafeleri aştıkları anlaşılmıştır. Bir salgının nasıl başladığı ise tamamen ayrı bir mesele. Uzmanlar bugün bile bu sorunun cevabını yeterli bir biçimde veremiyorlar.

Aşağıdaki incelemenin yazarı Michael W. Dols'un hazırladığı ve ilişikte sunduğumuz haritadan "kara ölüm"ün güzergâhını izlemek mümkün. 1338-39 yıllarında Orta Asya'dan yola koyulan salgın, bir yandan güneye, Hindistan ve Çin'e doğru ilerlerken öte yandan da Hazar Denizi'ni hem kuzeyden hem de güneyden dolaşarak Kırım ve Kafkaslara, oradan da 1347'de İstanbul'a ve Anadolu'ya ulaşmış. Daha sonra da bir yıl içinde Mısır'a, Suriye'ye, Sicilya yoluyla Kıta Avrupası'na ve Kuzey Afrika'ya yayılmış.

Dols salgının Bizans İstanbulu'nda ve o sırada Türk Beylikler Dönemi'ni yaşamakta olan Anadolu'da yol açtığı tahribat konusunda birşey söylemiyor. Kara ölüm'ün Mısır'da, Suriye'de ve Avrupa'da kaç can aldığını da kestirmek kolay değil. Yazar o dönemde 4 ile 8 milyon arasında olması gereken Mısır nüfusunun dörtte bir ile üçte bir arasında bir bölümünün salgın sırasında öldüğünü tahmin ediyor. Örneğin salgının en şiddetli olduğu 1348 yılının sonbahar aylarında Kahire'de her gün 1000-1200 kişinin öldüğünü gösteriyor kayıtlar. Ayrıca, Mısır nüfusunun yaklaşık iki yüzyıl daha, 1510'larda Osmanlılar tarafından fethedilene kadar gerilemeye devam ettiği sanılmakta. Bu durumda, Memlûklar egemenliğindeki Mısır'ın Kara Ölüm'ün güçlü darbesinden sonra bir daha kendine gelemediğini söylemek abartma olmasa gerekir.

Kara Ölüm'ün Avrupa'daki etkileri de benzeri boyutlarda olmuş, salgın Güney Avrupa'da nüfusun dörtte biri ile üçte biri arasında bir bölümünü alıp götürmüştür. İşte bu nedenle Kara Ölüm'ü dünya nüfusu tarihinin, yirminci yüzyıldaki Dünya Savaşları dahil, en büyük felâketi olarak kabul etmek doğru olacaktır.

O günden bu yana Kara Ölüm Boccacio'nun *Decameron*'undan Daniel Defoe'nun *Veba Yılının Günlüğü*'ne, Hermann Hesse'in *Narcissus ve Goldmund*'undan Albert Camus'nün *Veba*'sına, Ingmar Bergman'ın *Yedinci Mühür*'üne kadar pek çok Avrupalı yazar ve sanatçının eserlerine konu olmuş ve bu tarihsel olay insanın ve toplumun ölümle ilişkisini ve ölüme tepkisini soruşturan sanatçılar tarafından sık sık kullanılmıştır.

14. yüzyılda Mısır'a gelince, bugün elde, Boccacio'nun *Decameron*'da yaptığı gibi toplumun Kara Ölüm'e tepkilerini ayrıntılı olarak betimleyen Arapça bir yapıt yoktur. Ancak o dönemin en büyük kentleri Kahire ve Şam'daki cemaatlerin tepkilerini, şairlerin, tarihçilerin ve din adamlarının bıraktıkları metinlerden ve belgelerden izlemek mümkün.

Aşağıda çevirisi sunulan *The Black Death in the Middle East* (Princeton, 1977) adlı kitabının altıncı bölümünde (s.236-254) Michael W. Dols, işte bu metin ve belgelere dayanarak Kahire halkının Kara Ölüm'e karşı gösterdikleri tepkileri renkli bir dille anlatıyor.

Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı

MİCHAEL W.DOLS

Kahire metropolü, doğal olarak, vak'anüvislerin ilgi alanlarının odağıdır; Memlûk İmparatorluğu'nun şehirsel merkezlerinin pek çoğunu da değişik derecelerde olmak üzere temsil eder. Vak'anüvisler, şehirlerdeki muazzam ölüm oranının fecî yönlerini haber vermeye teşnedirler. Tarihçilere bakıldığında, vebanın Kahire'deki şiddeti hemen hiç şüphe götürmez. Ibn Abî Hajalah, başkent yöresindeki mülklerin terkedilişinden söz ederken, daha önce görülen hastalıkların Kara Ölüm'ün yanında "ummânda damla veya dairede nokta" gibi kaldığını bildirmektedir.[1] Bu cehennemî salgın sırasında, olağanüstü sayıda şiir yazılmış olduğundan, tarihçilerin âfet hakkındaki kayıtlarına şairlerin ıstırap tasvirleri de eklenmektedir.[2] Yazarların kendi deneyimleri hakkında birinci şahıs olarak konuşmaları ve felâketten kişisel olarak ne denli endişe ettiklerini söze katmaları şiirlerdeki tasvirlerin gerçekliğini ortaya koymaktadır. Şairlerin gerçi üslûplarında çetrefil ve ayrıntılarda abartılı oldukları söylenebilir; ne var ki, acı deneyimleri tarihçilerce doğrulanmaktadır.

Arap yazarlar, çok yüksek ölüm oranını vurgulamak için, şehirlerdeki ölü sayısı hakkında müthiş bilgiler verirler, tabut ve kefen, hoca ve mezarcı kıtlığını belirtirler. Dar sokaklardan sürekli cenazeler geçmektedir. Olağan ahvâlde, günlük hayatın meşgalesiyle ve ticarî faaliyetle dolu ana yollar, vebadan ölenlerin sevkedildikleri kanallar gibidir. Kahire'de, cesetleri taşımak için tabut ve sedyeler meccanen imâl edilmektedir ama, miktar ihtiyacı karşılayacak kadar değildir. Ölüler, basit kalın tahtalar, el merdivenleri, kapılar, pencere kanatları ve hattâ sepetlerle götürülmektedir. Bazı hâllerde, tek bir tabut veya tahta iki ya da üç ölüyü taşımak için kullanılır;[3] aynı gözlem Boccacio'nun Floransa'daki veba salgını sırasında yaptığı tasvirlerde de yer alır. Şam'da, Ibn Abî Hajalah, ölülerin mezarlarına develerle taşındıklarını gözlemlemiştir.[4] Kahire'nin bazı sâkinleri, son yolculuklarına, otuz ya da daha fazla kişinin içerisine gömüldüğü hendeklerdeki defin törenleriyle çıkacaklardır.[5] Kahire'deki Kara Ölüm, 800/1397-1398 veba salgınındaki gibi seyrettiyse, ölüler şehirden dışarı develerle taşınmış ve Nil'e ya da hendeklere atılmışlardır demektir.[6].

Kara Ölüm sırasında, ölüler İskenderiye'de de aynı şekilde sedyeler ve tahtalar üzerinde taşınmışlardır.[7] Şam'da ölülerin kaldırılmasında gecikilmiş; ayrıca, defin masrafları çok fazla yükselmiş ve özellikle yoksullara büyük yük olmuştur.[8] Ölüleri gömmek için halk yönetimden izin almaktan vazgeçmiş, hattâ bazı cesetler bahçe ve sokaklara terkedilmişlerdir. Şam'da vali, definlerin geleneğe uygun hâle getirilmesini sağlayabilmek için, tabutlardan, yıkama ve taşıma işlerinden alınan ücretlerin kaldırılmasını emretmiştir (16 Rebiülâhir 749/14 Temmuz 1348)[9]. Çok sayıda tabut dış mahallelerde hazırlanmış, böylelikle eksikliğin şehir dışında giderilmesine çalışılmıştır.[10] Aynı kıtlık ve yüksek masraflar, ölülerin Kahire'de de kaldırılmasını engellemiş ve burada, Şevval 749/Aralık 1348-Ocak 1349'da veba salgını doruğundayken, sokak ve pazar yerlerinde ceset ve çöp yığınları oluşmuştur.[11]

Nil Deltası'nın birçok yerleşim merkezinde olduğu gibi Bilbeis'te de camiler, konaklama yerleri ve dükkânlar ölülerle dolmuş; cesetler yollarda kokuşmuştur.[12] Benzer biçimde, cesetler Qatya'da hurma ağaçlarının altına ve dükkânların önüne yığılıp bırakılmışlardır.[13] Ibn Abî Hajalah, Kara Ölüm'ün meş'um manzarasını, "ana yollarda ölüler, canlılar için pusuya yatar gibiydiler" diye tasvir etmektedir.[14]

Memlûk Dönemi'nde Mısır'da, yoksullara, sürekli işsizlere yaygın bir biçimde yardım edilirdi; muhtaçların bakımı ve defin işleri için vakıflar bulunmaktaydı. Veba salgınında da bu vakıflar görevler üstlenmişlerdi. Bu kederli günlerde, sadaka verenlerden başka sultan da mebzul miktarlarda yardım dağıtıyordu. Belki de, kısmen kıra göçün etkisiyle, veba salgını sırasında kimsesizlerin sayısı bir hayli arttığı vakit, sultan, kendilerine bakılmaları için fukarayı zengin emîrlerin yanlarına vermişti.[15] Shaykû ve Mughultây -büyük mirâhur- adlı emîrlerin, Kahire'deki ahalinin ölülerinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesine nezaret ettiklerini ismen öğrenmekteyiz.[16] Daha sonraki salgınlarda, emîrler yoksul ölülerin defnedilmesinde yine sorumluluk taşıyacaklardır.[17]

Böylesine meşakkatli günlerde, sokaklarda dilenmek, gerçekten hemen hemen bir meslek hâlini almıştı; iş güç sahibi sapasağlam adamlar da malûli-

Pieter Bruegel "Ölümün Zaferi" 1652, Ayrıntı.

yeti olanların arasına katılmayı yeğler olmuşlardı. Mısırlı bir tarihçi, veba Kahire'de bütün şiddetiyle hüküm sürerken, Ramazan 841/Mart 1438'de cereyan eden bir olayı nakleder.[18] Sultan Barsbay sokaklarda büyük miktarlarda para dağıttırmaktadır; görevliler ihsandan pay kapmaya çalışanların saldırısına uğrarlar. Sultan, serserilerin başını *(sultan al-harâfish)* ve dilenciler "lonca"sı şeyhini *(shaykh at-tawaif)* celbetirir ve aralarındaki sağlamların işlerine dönmelerini, dilenmeye devam edenlerin şehrin inşaat mahallerinde işe koşulmalarını zorunlu tutar.

Kahire'deki veba sırasında, çeşitli efrat defin işlerinin yerine getirilmesiyle görevlendirilmişler; din adamları, cenaze törenlerinde vâcip olan dualar için şehirdeki ve komşu Fustat'taki değişik ibadethanelerde sürekli olarak bulunmaya memur edilmişlerdir.[19] Bu cenazelerden para kazanabilmek için birçok kişi kendi işlerini terketmişlerdi. Kimileri cenaze törenlerinde dua etmeye, kimileri de hastaların bakımına ya da ölüleri yıkama ve taşımaya başlamışlar; hepsi de dolgunca maaşlar almışlardı. Meselâ, Kur'ân kıraat edenler cenaze başına on dirhem kazanmakta idiler. Bunların ibadethanelerde vakit kaybetmeksizin bir diğer cenazeye yetişmek üzere yola çıktıkları kaydedilir. Bir taşıyıcı altı dirhem, mezarcı da mezar başına elli dirhem talep etmektedir.[20] Ne var ki, Kahire'deki nüfusun çoğunluğu bu yüksek ücretleri karşılayamazlar.[21]

Aynı yüksek ücretler ve kıtlık, Kahire'deki 833/1429-1430 salgınında olduğu gibi, daha sonraki veba salgınlarında da açıkça ortaya çıkar. Ibn Taghrî Birdî adlı vak'anüvis, evindeki cariyelerden birinin vebadan ölüşünün öyküsünü anlatır. Hizmetçiler tabut temin edememişlerdir; ancak, bir kısım yaşlı kadınlar ölünün yıkanmasını ve en iyi kumaşla kefenlenmesini sağlamışlardır. Aynı gün, Ibn Taghrî Birdî'nin iki önde gelen emîrin cenazesinde bulunması gerekmektedir. Genç kızın ölüsü dışarı taşınırken Ibn Taghrî Birdî evinin kapısında durur; o sırada bir başka kadının cenazesi kapının önünden geçmektedir. Ibn Taghrî Birdî, tabutu zorla indirir, cariyesini tabuttaki ölü kadının yanına yerleştirir. Erkekler tabuttaki ikiliyi omuzlarına alır yola koyulurlar. Kızın annesi ve uşaklardan bazıları kabristana kadar cenazeyle birlikte yürürler ve burada tabut açılır, kız toprağa verilir.[22]

Kara Ölüm sırasında camilere ve mezarlıklara giden cenazeler yolları doldurmaktadır.[23] O kadar çok sayıda cenaze vardır ki, birinin diğerinin düzenini bozmadan yollardan geçmesi imkânsız hâle gelmiştir.[24] Şair İbrâhîm al-Mi'mâr şöyle demektedir: "Yaklaşan cenazeler yüreğimize korku salar, geçip gittiklerinde memnun oluruz/görününce çakal-ceylânın telâşı, kaybolunca çakal-ceylânın huzura kavuştuğu gibi."[25] Yollardaki cenazeler insana deve kervanları gibi görünür; öylesine çoktur Mümînler Camii'nden alınarak taşınan[26] ve Qarafah mezarlığı girişine götürülen tabutlar ki, süslü ve büyük kapı sanki ölüler üzerinde dolanıp duran dev bir akbabadır.[27] Bu faaliyete, cenazelerin geleneksel bir parçası, zaptolunamayan ağlamalar ve yaslıların feryatları eklenmektedir.[28] Her yerde yas vardır; içerlerden gelen acılı haykırışlara üzülmeden kimse evlerin önünden geçemez.[29] Ayrıca, herhâlde, ölülerin adlarının sokaklarda bağırılmasıyla, yaşayanlar mezarları da ziyaret üzere cenazelere, kabristana kadar refakat ederler; zira, rahmetlilerin ruhlarının kabirlerinde meskûn olduğuna dair yaygın bir inanç mevcuttur.[30]

Şehrin, Bâb an-Nasr'dan Qubbat an-Nasr'a kadar uzanan ve tâ Muqattam Tepeleri'nden kentin doğusuna kadar yayılan muazzam mezarlıkları kısa zamanda dolmuştur. İlâveten, Husaynîyah ve Raydânîyah (şehrin doğusu) arasındaki Bâb al-Mahruq ile Qarafah Kapıları dışındaki mezarlıklar da büyük sayılara varan ölüler için yetersiz kalıyordu.[31] Ölülerini gömme imkânı bu-

lamayan ailelerin onları toprağa yatırıp bırakmaktan başka çareleri yoktu.[32]

Ibn Taghrî Birdî, 833/1429-1430'da Kahire'deki veba salgını sırasında, Kara Ölüm zamanında sıkça görülebilecek olan olayı, canlı bir biçimde tasvir etmektedir:

Hizmetimizdeki Shams ad-Dîn adh-Dhahabî adlı bir kişinin çocuğu öldü; biz de babasıyla birlikte kabristana gittik. Oğlan yedi yaşından küçüktü ve biz onun ruhuna dua etmek üzere kendisini yere bıraktığımızda, çok sayıda başka çocuk ölüleri getirilmeye başlandı, öyle ki sayılamaz oldular. Bütün hepsi için dua etmeye koyulduk ve çocuğun nâşını almaya gittiğimizde bir de baktık ki, bir başkası çocuğu alıp götürmüş ve bize de aynı yaşlarda bir başkasını bırakmış. Ailesi çocuğu aldığında durumu farketmedi, fakat ben anladım ve yanımızdakilere de söyledim; ancak, çocuğun ebeveynini haberdar etmedik, düşündük ki: Belki de çocuğu alıp götüren en iyisinden bir defin töreni yapacaktır; durumdan sözetmenin gereği yok, bu onların acısını artırmaktan başka bir işe yaramaz. Ne var ki, çocuk gömüldükten sonra, cenaze işlerinin sahipleri tabutu geri alınca, bağırarak dediler ki, "Bu bizim tabutumuz değil; eski bir tabut bu, tahta aksamı eskimiş." Onlara susmalarını öğütledim ve memlûklerden biri onları dayak atmakla tehdit etti; bunun üzerine tabutu alıp gittiler.[33]

Ibn Taghrî Birdî'nin belirttiği üzere, veba salgını sırasında Kahire'nin belli başlı camilerinde cenaze hizmetleri kitlesel olarak yapılıyordu. Al-Maqrîzî bize, veba sırasında bir Cuma günü al-Hâkim Camii'ndeki bir namazdan sonra maksure'den camiin ana girişine kadar uzanan iki sıra tabutun bulunduğunu, cenaze namazının böyle topluca kılınmış olduğunu nakleder. Camiin imamı, avlunun giriş kapısının eşiğinde durmuş, halk onun arkasında dışarıda bırakılmıştır.[34]

Veba sırasında, tarihçi al-'Aynî'nin babası, Suriye'de, 'Ayn Tâb'ın (modern Gaziantep) bostan-bahçelik bölgesinde imamlık yapmaktadır. Babası, önceleri kışın tören için cenazelerle birlikte camiye yürümüş olduğunu, fakat bir zaman sonra artık tabutların getirilmesini 'Ayn Tâb Camii'nde beklemeye başladığını, aradan zaman geçtikten sonra, tarihçiye anlatmıştır. İmam, bâzen, elli ya da daha fazla sayıdaki cenazeyi aynı ânda kaldırtmış ve bunların dualarını etmiştir.[35] Başkent'te, Şam'da, bu kitlesel cenazelerde halk korku ve dehşete düşmekteydi.[36] Salgın arttıkça, Emevî Camii'ne getirilen ölülerin sayısı gittikçe çoğalıyordu;[37] bir keresinde (8 Recep 749/2 Ekim 1348), sıralar hâlindeki tabutlar camiye sığmamış, bazılarını as-Sirr Kapısı'nın dışarısına koymak icab etmişti. İmam ve cemaat cenazelere gitmişler ve tören orada yapılmıştı. Ibn Abî Hajalah, Emevî Camii'ndeki bu törene tanıklık eder.[38] 7 Şaban 749/31 Ekim 1348 Cuma günü ölü sayısı 263'tür. "Halk dehşet içerisindeydi ve camide büyük bir velvele vardı."[39] Ibn Hajar bu olayı Ibn Abî Hajalah'tan nakleder ve kendisinin de Fustat'taki 'Amr ibn al-'Âs Camii'nde bunun benzeri bir kargaşayı görmüş olduğunu bildirir.[40] 833/1429-1430 salgınındaki çocuğun cenazesine dâir Ibn Taghrî Birdî tarafından nakledilen olayda çok sayıdaki tabutun birbirine karışması da herhâlde böyle bir kargaşaya sebep olmuştu. Her nasılsa, Kahire'de 841/1437-1438'dek veba salgınında, hem Ibn Taghrî Birdî ve hem de al-Maqrîzî, al-Azhar Camii'nde başka bir sebeple meydana gelen olağandışı bir kargaşaya tanık olmuslardır:

> 9 Şevval Cuma günü. Acaîp bir şey oldu: Cuma günü insanların öleceği, kıyamet gününün geleceği söylentisi çıkmıştı. Ahalı korku içerisindeydi; Cuma günü gelip çattığında, herkesle birlikte ben (Ibn Taghrî Birdî) de Ezher Camii'ne yola çıktım; cemaat abdest alarak ruhlarını tam bir safvet içerisinde teslim etmeyi üzere toplanmaktaydılar. Camiye geldim, girdim. Müezzin ezan okuyordu, sonra da imam her zamanki gibi geldi, mimbere çıktı, dua etti ve akaidden söz etti hutbenin ilk bölümünü tamamladı, devam etmeden önce soluklanmak üzere oturdu, cemaat merak etmeye başlamıştı ki, doğruldu ve yeniden hitaba başladı ne var ki, bitirmeden tekrar çöktü ve bayılmış gibi mimberin kenarına yaslandı, uzun bir süre öyle kaldı. Hâl böyle olunca, cemaat, Cuma günü herkesin öleceği haberinden olacak, heyecana garkoldu, söylentinin doğru çıktığına ve ölümün ilk olarak imamı kurban seçtiğine kanaat getirdi. Cemaat bu hâlde iken içlerinden biri "İmam öldü" diye bağırdı. Camide bir keşmekeş başgöstermişti, halk korku içerisinde bağırıyor ve ağlaşıyordu; mimbere çıkanlar vardı; mimberin çevresini bir kalabalıktır almıştı ki nihayet imam kendine geldi, ayağa kalktı, mimberden aşağı indi, mihraba geldi; ettiğ

Ali Haydar Toprak'ın çağdaş bir minyatüründen ayrıntı: "Mezarlıkta" (Hüseyin Türmenoğlu Koleksiyonundan)

> dua duyulmuyordu, duayı kısaca tamamladı ve iki rekât namaz kıldırdı. O sırada birkaç tabut geldi, cemaatten birinin öncülüğünde duaya başlandı. Ardından, ölüler için dua edilirken kalabalıktan Cuma namazının sahih olmadığı sesleri yükseldi, zira imamın bayıldığı sırada abdesti bozulmuştu. Derken, adamın biri ileri çıktı, dört rekât öğle namazına durdu. Ondan sonra, başkaları da saf oldular, müezzin mimberin önünde ezan okumaya başladı; birisi hutbe için mimbere çıkmıştı, aşağı indi namazda imamlık yapmaya yöneldi, ama diğerleri onun mihraba doğru geçmesini önlediler, imamı getirdiler, Cuma namazını ikinci kez kıldılar. Fakat namaz sona erdiğinde, bazıları kalktı ve bu namazın da geçerli olmadığını bağırdılar, yine başka bir adamın imamlığında öğle namazı kıldılar. Böylece, Ezher Camii'nde, bugün mimberden iki kez hutbe okundu ve iki kez de öğle namazı kılındı. Derhâl kalktım ve bir de ne göreyim; insanlar aynı yerde aynı günde iki hutbe okunması dolayısıyla sultanın sonunun gelmiş olduğu kehanetinde bulunmaya başlamışlardı bile![41]

Bu tasvir, ânî ölüm karşısında, müslümanların abdest de dahil olmak üzere, ibadet konusundaki safvetleri için nasıl tutkun olduklarını canlı bir biçimde gözler önüne sermektedir. 1835'de Kahire'deki şiddetli veba salgını sırasında, ingiliz seyyahı Arthur Kinglake, halkın tepkisini kaydeder: "Vebaya yakalandığını anlayan müslümanın hemen gidip yıkandığı bilinir..."[42] Onbeşinci yüzyılda al-Azhar Camii'ndeki karışıklığın öyküsü, müslümanların felâketle yüzyüze geldiklerinde bile mümkün olduğunca doğru ibadet etmek için gösterdikleri titizliği ortaya koyar. Al-Azhar Camii'ndeki olaylar, genel olarak, İslâm'ın temel inançlarından biri olan Kıyamet Günü'nün geleceğine dâir inançla birlikte ele alınmalıdır; bu olaylarda, kitlesel hysteria'nın bir nebze payı olmakla birlikte, bunlar, Kara Ölüm sırasında Avrupa'da izlenen, kıyamet-öncesi-bin-yıllık-devre beklentilerine benzer bir biçimde yorumlanmamalıdır.

833/1429-1430'da Kahire'deki şiddetli veba sırasında, Ibn Taghrî Birdî, bize özel hayatının bazı kısa görüntülerini nakletmektedir ki, bunlar, şehirli halkın okumuş kesiminin bu dehşet günlerindeki tepkisine hayli tipik örnekler olarak düşünülebilir.[43] Ibn Taghrî Birdî ve arkadaşları Cuma namazından ve kitle cenazelerinden evlerine dönmektedirler ve gelecek Cuma ile kıyaslamak üzere, o gün orada kaç kişinin mevcut olduğunu tahmin etmeye çalışırlar. Ölüm karşısında herkes teslimiyet içerisindedir; vasiyetlerini hazırlamış, tövbe-istiğfar eylemişlerdir. Genç adamların hepsinin elinde birer tespih vardır; cenazelere katılarak ağlamak, Tanrı'ya yönelmek ve tevazu içerisinde olmak dışında pek de birşeyle meşgul olmazlar. Söylemesi zâit, böylesi müşkil günlerde, Kahire'de artık düğün törenleri, aile şenlikleri yapılmamaktadır. Kara Ölüm'ün devamı boyunca, herhangi bir kimsenin şölen verdiğine dâir kayıt yoktur ve muganniyelerin ödedikleri vergi üçte bir oranında hafifletilmiş olduğu hâlde, hatunların ezgili seslerini işiten olmaz. Camilerin birçoğunda ezan okunmamaktadır; en ünlü camilerin bile, hayatta kalabilmiş olan ancak birer müezzini vardır. Cemaatin ve görevlilerin azalmış olmasından dolayı cami ve türbelerin pek çoğu kapatılmış bulunmaktadır.[44] 27 Recep gecesi, Şam'daki Emevî Camii'ndeki Mi'raç kutlamalarına, ölümlerin çokluğundan olsa gerek, mûtad olduğu ölçüde bir katılma yoktur, sağ kalanlar hasta ve ölüleriyle meşguldürler.[45]

Ölülerin kitle hâlinde kaldırılışları ve cenaze törenleri bir yana, şehirlerdeki faaliyetin en önemli bir yönünü, sözkonusu musîbetten kurtulmak için gerçekleştirilen toplu yakarışlar oluşturmuştur. Vebanın şiddeti en yüksek dereceye ulaştığında, Kahire'de camilerde toplanılması ve birlik içerisinde uygun düşen dualar edilmesi için emirler verilmiştir.[46] 6 Ramazan 749/28 Kasım 1348 Cuma günü Hilâfet sancağı-alâmetleri ve Kur'an taşıyanların arkasında, Qubbat an-Nasr yakınlarında yapılacak bir tören için toplanmak üzere çağırıda bulunulmuştur.[47] Kahire ve Fustat'ın çeşitli camilerinde başka törenler yapılır. Al-Qarafah kabristanı yakınlarındaki Khawlân Mescidi'nde de bir tören düzenlenmiştir. Dualar eden büyük topluluklar önünde, al-Azhar Camii'nde ve diğer camilerde günler boyunca, kesintisiz, al-Bukharî'nin *Sahîh*'i okunmuştur.[48]

Kara Ölüm sırasında ve sonraki veba salgınlarında, Kur'an kıraat edilmesi yanısıra, Buharî'nin *Sahîh*'inin - Peygamber'in hadîslerinin toplandığı ünlü eserin- de okunması âdet hâlini almıştı. Sevinçte (meselâ, sultan tahta çıktığında),[49] ya da tasada (meselâ, Nil yükselmediğinde),[50] al-Bukharî okumak, Memlûk Dönemi'nde ihtiramat sayılmıştı. Kahire'de, 791/1389'daki kalkışmanın zorlu günlerinde, *Sahîh*, müslümanlar için pratik bir kılavuz olmuştu.[51] Tabiatıyla, veba sırasında, *Sahîh*'ın doğrudan vebadan söz eden bölümleri, ilgili hadisler yüksek sesle okunur olmuştu.[52] Ayrıca, 841/1437-1438'de al-Azhar Camii'nde cereyan eden olağanüstü olayların öyküsünde olduğu gibi, hutbelerde ve vaazlarda, vebaya ilişkin hadîsler tefsir edilmekteydi. Hadîslerin sözlü olarak anlatılması yoluyla, vebaya ilişkin üç temel akaid hakkında halka bilgi verilmiş olunmalıydı. Sonraki vebalarda, sultan sık sık para dağıtmış, şehirde belli başlı camilerde halka ve Kale'sinde kendisine Kur'ân ve al-Bukharî okunması için görevliler atamıştı.[53]

Vebanın mümînler için Tanrı'nın bir inayeti ve vebadan ölümün de şehitlik mertebesi olduğu sanıldığından, [54] tâûn'u ortadan kaldırmak için topluca niyazda bulunmanın, özellikle halkın çöl ortasında yaptığı törenlerin ahkâma uygun olup olmadığı hakkındaki dinî sınıf içerisindeki fikir çatışması, bu hadîslere vakıf olma konusunda iyi bir örnek teşkil eder. Kara Ölüm'de ve onu takip eden salgınlarda, çölde tutulan oruç ve yapılan törenler, ıstırap günlerinin bariz bir belirtisidir; bu toplu yakarışların ardından geleneksel yağmur duası gelir; zira, veba, kuraklığa nisbet hükmünde sayılmaktadır.[55] "Salgının en elemli ânında, Kahire'de, ulemâdan bazısı, tâûnun son bulması için ahaliye birlikte dua etmelerini öğütlemişlerdir. Yağmur duası benzeri törenler için halk, kitle hâlinde, şehrin bitişiğindeki çöle gitmiştir.[56]

Kahire'de 822/1419 ve 833/1429-1430 veba salgınları başgösterdiğinde de, şehrin dışında, benzeri şekilde oruç tutulmuş ve dualar edilmiştir.[57] 822/1419 vebası sırasındaki törenin Ibn Taghrî Birdî tarafından yapılan mükemmel tasviri, mufassalan aktarılmayı hak etmektedir:

> Rebiülâhır'ın 8'i Perşembe günü (4 Mayıs 1419), pazar yeri murakıbı tarafından halka üç gün süreyle oruç tutması bildirilmişti. Son gün, 15'i Perşembe günü, Sultan al-Muayyad ile birlikte çöle gidilecek ve Allah'a vebaya

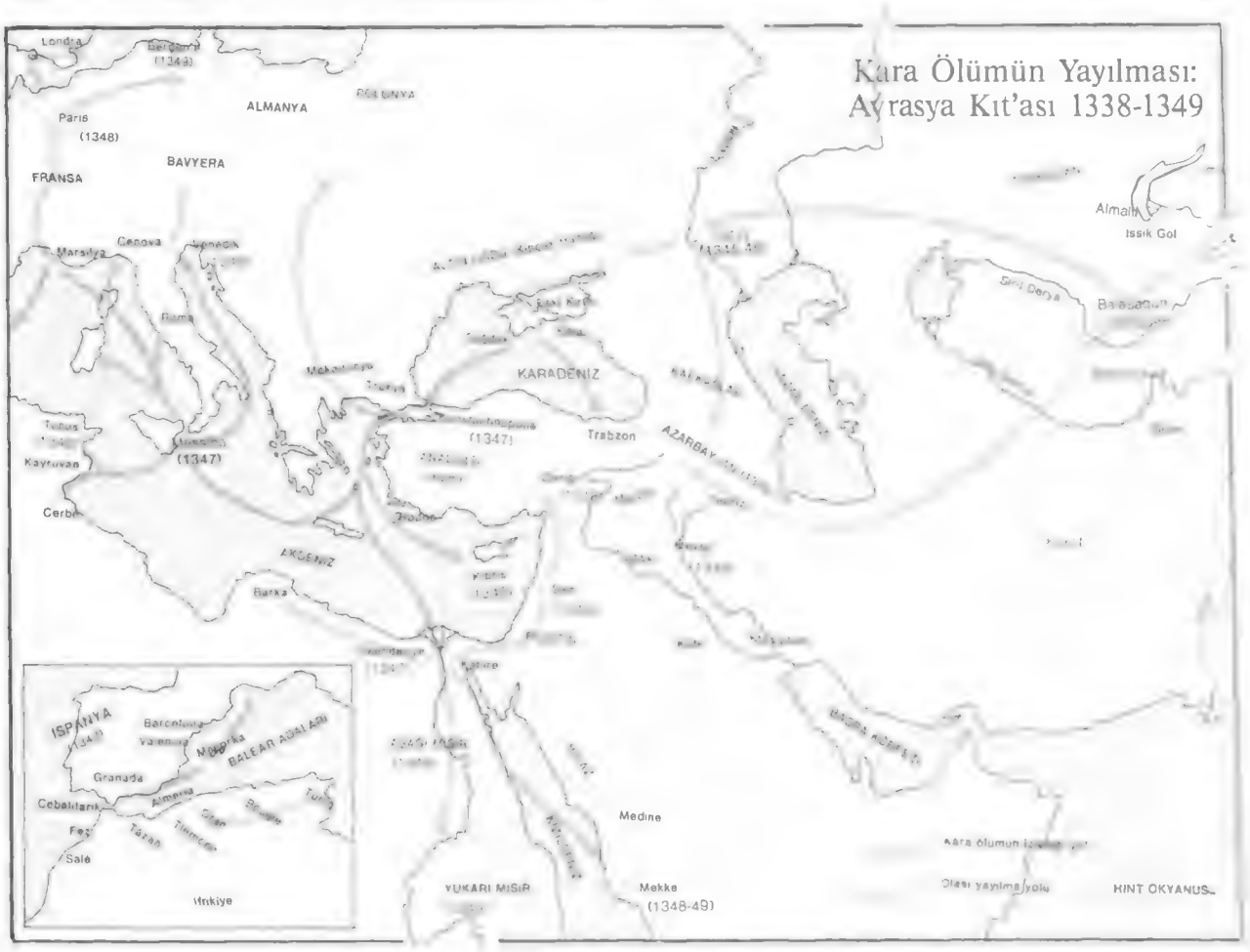

son vermesi niyaz edilecekti... Halkın çoğunluğu Salı, Çarşanba ve Perşenbe günleri oruç tutmuş ve pek çok bezirgân da, Ramazan'ın başlangıcında âdet olduğu gibi, oruç süresince gündüz vakti gıda satışını durdurmuş idi. 15'i Perşembe günü, ertesi gün çöle doğru yola koyulacakları bildirilmiş idi. Ulemâ, fukahâ, şeyhler, sufîler ve sıradan insanlar yola koyuldular. Onlara, Vezir as-Sâhib Badr ad-Dîn ibn Nasrallah ve Emîr at-Taj al-Ustâdâr, al-Malik az-Zâhir Barquq'un türbesine kadar eşlik ettiler. Türbenin güneydeki avlusuna mutfak edevatı hazırlandı, koyun ve keçiler getirildi. Gece orada yemek ve ekmek pişirilerek geçirildi. Sultan sabah namazını edâ ettikten sonra, ata binip geldi. Yünden giysiler giymişti; sûfîler arasında âdet olduğu üzere, omuzundan aşağı arkasına sarkan yünden harmanîsıyle Kale'den inmişti.[58] Başında, mücerret (perhizli) usûlde kıvrımlı bir destar sarılıydı; destarın ucu, sakalı ile sol umuzu arasından aşağı uzanıyordu. Tevazu ve nedamet sahibi bir görünümde ıdi. Atının üzerinde kumaştan örtü vardı, altın ya da gümüş bulunmuyordu. Halk, sultanla birlikte, gruplar hâlinde türbeye yaklaştı; Şeyh-ül-İslâm, Başkadı Jalal ad-Dîn al-Bulqînî evinden çıkmış büyük bir kalabalığın arasında yola koyulup gelmişti. Ayân'ın büyük çoğunluğu evlerinden ya yaya olarak çıkmışlar ya da Bâb an-Nasr yakınındaki çölde sultan gelinceye kadar ata binmiş idiler. Kur'ân nüshaları ve bayraklar taşıyorlardı. Ve "Allah-ü Ekber" nidasıyla birlikte avazeler yükseldi. Sultan atından indi, sağında ve solunda kadılar var idi. Büyük bir kalabalık onu takip etti. Ellerini açtı ve Allah'a dua etti, ağladı ve yakardı. Büyük kalabalık onu izliyor ve olaya tanık oluyordu. Derken, merasim, az-Zâhir'in türbesinin avlusunda zuhur etti. Sultan hazırlanmış olan yemekleri yerken, halk etrafını aldı. Sultan, tanesi beş dînârdan 15 besili koç kurban etti. On beş sığır ve iki manda ve iki deve kurban etti. Ağlıyor ve gözyaşları süzülüp gür sakallarına taşlıyordu. Kurbanları orada öylece bırakarak Kale'ye döndü. Sultan, vezir at-Taj'a, yiyeceği aygun biçimde belli başlı camilere, İmam ash-Shâf'î, al-Layth ibn Sa'd, as-Sayyidah Nafisah türbeleri ve külliyeleri ve bazı zaviyeler arasında paylaştırmak üzere yeniki vermişti. Vezir, yiyeceği alacaklardaki bazı kişiler arasında bölüştürdü, onlar da bunu fukara arasında üleştirdiler. Vezir, 28...

raghîf (pide/ekmek somunu) tutarındaki has ekmeği fakirlere dağıttırdı. Herbir hapishaneye 500 *raghîf* ve içerisinde pek çok miktarda yemek bulunan birkaç büyük kazan gönderdi. Şeyhülislâm Kur'ân okudu ve daha önce sultanın durmuş olduğu yerde Allah'a niyazda bulundu. Baybars tekkesi sûfîlerinden Shaykh al-Hadith an-Nabawî Shihâb ad-Dîn Ahmad ibn Hajar[60] ve diğerleri de aynını yaptılar, tâ ki sıcak arttı ve oradan ayrıldılar.[61]

Kara Ölüm sırasında, Şam'da da, Kahire'de yapılanlarla kıyaslanabilecek yakarışlar ve törenler meydana geldi. 7 Rebiülevvel 749/5 Haziran 1348 Cuma günü namazını müteakip al-Bukharî'nin *Sahîh*'i okunmuştu; tören Kur'ân'dan bir surenin okunması ve toplu yakarış ile sona ermişti.[62] 6 Rebiülâhir Cuma günü, imam, namaz sırasında Qunut'u[63] kıraat etti ve Allah'a salgını bertaraf etmesi için dua etti. Şamlıların çoğu oruç tutuyordu, bir kısmı, Ramazan ayının ibadetlerini de yerine getirerek ve Buharî okuyarak geceyi Emevî Camii'nde geçirdi.[64] Yirmiyedisi Cuma sabahı, şehrin sâkinleri; Musevî, Hıristiyan, Samiriyeli, yaşlı erkek ve kadınlar, çocuklar, yoksullar, emîrler, soylular ve yüksek yöneticiler dahil olmak üzere, şehrin dört bir yanından geldiler. Sabah namazından önce Emevî Camii'nden Kadem Camii'ne hareket ederek yürüyüşe geçildi ve bütün gün boyunca dua edildi.[65]

Daha önceleri, Ön Asya'nın dağlarından bir adam, Şam başkadısı as-Subkî'nin ziyaretine gelmiş, ona, Anadolu'da veba başladığında, Peygamber'in kendisine belirmiş olduğunu söylemiş idi.[66] Adam, Peygambere halkının uğradığı felâketten şikâyetçi olmuş, Peygamber de ona: "Nuh suresini[67] 3.363 defa[68] okuyun ve bu musîbetten kurtulmak için Allah'a dua edin" diye bildirmişti. Bu durum Şam'da açıklanmış ve halk camilerde toplanarak Rebiülevvelin dokuzundan itibaren bu emirleri yerine getirmeye başlamıştı. Şamlılar, bu töreni bir hafta sürdürdüler; dualar ettiler ve çok büyük sayılarda sığır ve davar keserek fakirlere paylaştırdılar.[70] Ibn Taghrî'nin eserinin 822/1419 veba salgınına ilişkin bölümünde ahvâl böylece tasvir edilir.

Benzeri bir olay da şöyle cereyan eder; Halep valisince gönderilen bir mektup Kahire'ye ulaşır; sofu bir adamın, rûyasında Peygamber'i görmüş olduğu hususunda bilgi verilmektedir. Sofu adam, Peygamber'e veba hakkında şikâyette bulunmuştur. Peygamber, okunmak üzere bir dua tebliğ etmiştir; bu duanın nüshaları hazırlanmış ve Kahire yanısıra, Hamâ, Trablusşam ve Şam'a da gönderilmiştir.[71]

Kara Ölüm zamanında, dinî hüviyetteki ilhamlara ait başka örnekler de veba risalelerinde yer alır. Salih bir adamın, Emevî Camii'nde düşünde Peygamber'i görmüş olduğunu as-Subkî oğluna yazmaktadır. Halk adamdan olayı sorarlar, o da onlara özel bir duayı iletir.[72] Tekrar tekrar ortaya çıkan veba salgınlarında evham olaylarının meydana geldiği kaydedilmektedir; meselâ, Mısır'da 833/1429-1430 vebasında, gördüğü bir düş üzerine Sultan Barsbay'ın; bütün imam, müezzin, hoca ve masalcıların niyazlarını Kur'ân'dan "Allah'ım. Azabı üzerimizden kaldır (ki), biz iman sahibiyiz"[73] kelâmıyla bitirmelerini emretmiştir. Kara ölüm zamanında, havarî Mattâ ve (Hadice'nin kardeşi) Hanzallah ibn Khwaylid'in kabirlerinin (Kuzey Suriye'deki) Manbij ahalisine malûm olduğu kaydolunur. Şeyh 'Aqıl al-Manbijî ve Şeyh Yanbub'un şehir dışındaki türbelerinde nur parıldamıştır. Şehrin kuzey yakasındaki Şeyh Alî'nin türbe ve kabrinden nur yayılmıştır. Işıklar bir yerden diğerine yönelmiş; nihayet birleşmiş ve Manbij ahalisini kör edinceye dek dört gece boyunca sürmüştür. Şehrin kadısı bu olayı gözlemlemiş, şahitler toplamış ve Halep eyaleti merkezine bildirmişti.[74] Veba salgınlarında, böyle doğaüstü olayların, kırsal bölgelerde yaygın olarak gözlemlenmiş olduğu söylenebilir; çağdaş deneyimlerin ışığında denilebilir ki, mahallî velîlere duyulan derin saygı ve inanç buhran dönemlerinde ziyadesiyle ağırlık kazanmaktadır. Bu açıdan, Kara Ölüm'ün ve vebanın tekrar etmesi, İslâm halk sufîliğinin geç Orta Çağ'da yaygınlık kazanmasını tahrik etmiş, en azından, bunun için elverişli bir ortam meydana getirmiş olabilir. Elem ve tasavvuf çoğu zaman yakından ilişkilidir.

Belki de günümüz yönetimlerine kıyasla daha basit ve daha esnek bürokratik aygıta sahip olunması ve kaidevî İslâm'ın cemaat üzerindeki etkisi dolayısıyladır ki, Kara Ölüm'ün hemen sonrasında, Mısır ve Suriye'nin belli başlı şehir merkezlerindeki yönetimin esaslı bir kesintiye uğradığını gösteren bir kanıt bulunmamaktadır. Şehirlerde yaşayanlar, sağ kalanları korumaya çalışarak, ölmek üzere olan ve ölenlerle ilgilenerek veba salgınına karşı koymuşlardır. Endişe ve korku içerisindeki halk özel hizmetler ile ve tören alaylarının da dahil olduğu din ve sihir pratikleriyle teskin edilmekteydi. Camilerdeki büyük çaplı cenaze hizmetleri, definler ve Kahire dışındaki geniş mezarlıklara yapılan ziyaretler şehrin hayatına hükmediyordu. Avrupa'da, Kara Ölüm'e, dinsel törenlerden ve defin merasimlerinden tamamıyla vazgeçmek şeklinde tepki gösteriliyordu; Orta Doğu'da ise, aksine, buhran sırasında, geleneksel İslâm'ın dinsel pratiklerinin titizlikle uygulandığı anlaşılıyor. Teslim etmek gerekir ki, belli malların kıt ve fiyatlarının yüksek oluşu ve zaman zaman veba vurgunu yiyen topluluklardan kaçılması bir dereceye kadar toplumsal düzensizlik yaratmıştı. Ne var ki, Kara Ölüm'ün temeldeki iktisadî etkileri dolayısıyla, daha kalıcı değişiklikler, gelir ve statü ilişkilerinde meydana gelmiştir.

Çeviren: ÜMİT HASSAN

[1] *Daf'an-niqmah*, fol. 75 a.

[2] Kara Ölüm hakkındaki tasvirler arasında şiirler nispeten çok yer tutar ve tarihsel kayıtların çoğunda alıntı olarak birkaç mısra şiir bulunur. Ibn al-Wardî'nin *Risâlat annaba' 'an al-waba'*sı, vebanın anlatılmasında edebî sanatların, mecazların kullanılmasına iyi bir örnektir. Vebaya ilişkin bazı ortak mecaz ve teşbihler ile bunların yer aldığı kaynaklar şöyledir: (1) bir bardak zehir *(as-Sulûk*, bölüm 2, cilt 3, s.789'dan naklen as-Safadî; *Durrat al-Aslâk*, s.358; *Daf'an-niqmah*, fol. 77a); (2) müstevli bir ordu ya da bir muharip (as-Subkî, Dâr al-Kutub al-Misrîyah MS no.102 *majâmî'm*, fol. 198a; Ibn al-Haymî, *ibid.*, fol. 200a; Durrat al-Aslâk, s.358; *Daf' an-Niqmah*, fol. 81a); (3) ok ya da kılıç *(Muqni'at*, fol. 42b; *Durrat al-Aslâk*, s.358; as-Sulûk, bölüm 2, cilt 3, s.790; al-Mansûrî, Dâr al-Kutub al-Misrîyah MS no. 102 *majâmî'm*, fol. 201a; *Badhl*, fol. 130a'dan naklen as-Subkî); (4) yırtıcı bir hayvan (as-Sulûk, bölüm 2, cilt 3, s.789'dan naklen as-Safadî; al-Mansûrî, Dâr al-Kutub al-misrîyah MS no.102 *majâmî'm*, fol. 202a; *Badhl*, fol. 130a'dan naklen as-Subkî); yıldırım ya da ateşten bir ok (as-Sulûk, bölüm 2, cilt 3, s.790'dan as-Safadî ve Dâr al-Kutub al-Misrîyah MS no.102 *majâmî'm*, fol. 199b; as-Subkî, *ibid.*, fol. 198b; *Daf'an-Niqmah*, fol. 77a). Veba yayan rüzgâr yanısıra, yılan da veba ile özellik-

le ilişkili görülür *(as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 1, s.490; Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s.199-200; *Daf'an-niqmah,* fol. 83 b-84a). Yılanın sihirsel anlamı için bkz. Kriss, *Volksglaube,* cilt 2, s.15. Yılanın cinn'lerle ve dolayısıyla veba ile ilişkisinin Kur'ân'a dayanan bir temeli olabilir, zira 72. sure cinnleri yılanlarla ilişkilendirir.

3 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.772-773.

4 *Daf' an-niqmah,* fol. 80b.

5 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.772-773.

6 al-Jawharî, *Nuzhat an Nufûs,* cilt 1, s.472.

7 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.777.

8 *Ibid.,* s.789.

9 *Ibid.,* s.779.

10 *al-Bidâyah,* cilt 14, s.226; Daf' *an-niqmah,* fol. 75b.

11 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.181.

12 *Ibid.,* s.778-779.

13 *Ibid.,* s.775.

14 *Daf' an-niqmah,* fol. 83b.

15 *'Iqd al-juman,* s.86; *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.778-781; *Badhl,* fol. 112a-112b.

16 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.783.

17 Hicrî 776 için bkz.: Ibn Hajar, *Inbâ al-ghumr,* cilt 1, s. 72; Hicrî 806 için bkz.: *ibid.,* cilt 2, s.260; Hicrî 819 için bkz.: *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 1, s.351.

18 an-Nujûm, Popper çevirisi, cilt 18, s. 148-149; ayrıca bkz.: *Muslim Cities,* s.55, 83-85, 177-183.

19 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.781.

20 krş.: Risâlet an-naba', s.186-187. Halep için.

21 as-Sulûk, bölüm 2, cilt 3, s.782-783.

22 *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, s.72. Hicrî 833 vebası sırasındaki kıyaslanabilir anlatımlar için bkz.: *ibid.,* s.70, 73 ve *as-sulûk,* bölüm 4, cilt 2, s.826.

23 Geleneksel İslâm cenazelerinin tasvirleri için bkz.: M. Galal, "Essai d'observations sur les funéraires en Egypte actuelle," REI (1937), II ve III. kitaplar, s.131-299 ve i-xviii. tablolar; Louis Massignon. "La Cité des Morts au Caire (Qarâfa-Darb al-Ahmar), *"Opera Minora,* cilt 3, s.233-285, i-x. tablolar; ve Lane, *Manners and Customs,* 515-533.

24 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.782.

25 Ibn Iyâs, cilt 1, s.192'den naklen.

26 *Systematic Notes,* cilt 15, s.26, harita no.8.

27 Hicrî 833 için bkz.: Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s.438; aynı yıl için bkz.: *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 2, s.827.

28 Galal, "Essai d'observations sur les rites funéraires," s.172-174.

29 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.782. Cenaze sonrası yas konusunda bkz.: Galal, "Essai d'observations sur les rites funéraires," s.184-187.

30 Bkz.: Galal, "Essai d'observations sur les rites funéraires," s.193-200.

31 Bu yerlerin coğrafî konumu için bkz.: *Systematic Notes,* cilt 15, 5, 8 ve 9 no.lu haritalar.

32 as-sulûk, bölüm 2, cilt 3, s.783.

33 *an-Nujum,* Popper çev., cilt 18, s.71-72. Hicrî 764 vebası hakkında yazılan bir veba risalesi hemen tamamıyla defin âdabına ve yaslıların teselli edilmesine dâirdir: Ibn Abî Hajalah, *Jiwâr, al-akhyâr fî dâr al-qarâr* ve al-mabijî, *Tasliyat ahl al-maşâ'ib fî maut al-awlâd wal-aqarib* (Kahire, Hicrî, 1347).

34 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.782.

35 *'Iqd al-jumân,* s.86.

36 *al-Bidâyah,* cilt 14, s.227 (10 Cemaziyelevvel, H.749.)

37 *Ibid.,* s.227-228.

38 *Ibid.* Kahire'de daha sonraki veba salgınlarında yapılan kitlevî cenazeler için bkz.: *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 1, s.349 (Hicrî 819 için); *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, s.71, 73 ve Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s. 437-439 (Hicrî 833 için); ve al-'Ulaymî, *al-Uns al-jalîl,* cilt 2, s.286 (Hicrî 873'de Kudüs'teki veba salgını için).

39 *Daf' an-niqmah,* fol. 76a.

40 *Badhl, fol. 128b.*

41 *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, s.149-150; *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 2, s.1038-1040.

42 *Eothen* (Lincoln, Nebraska, 1979 yenibasımı), s.246.

43 *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, S.72.

44 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.783-784.

45 *al-Bidâyah,* cilt 14, s.228.

46 Bu dualardan bazıları veba risalelerinde önerilmektedir, örneğin, *Badhl,* fol. 101b-119b; al-Hijâzî, *Juz' fî t-tâ'ûn,* fol. 154a-155a; ve *Kitâb at-tıbb-* fol. 141a-142a.

47 8 Ramazan/30 Kasım Pazar günü, Emîr Shaykhû, Vezîr Manjak ve diğer bazı emîrler gurur içerisinde altınlara bezenmişler, Qubbat an-Nasr'daki törenlere böyle katılmışlardır.

48 *EI* 2: "al-Bukhârî" (J.Robson).

49 *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 13, s.112-113.

50 *Ibid.,* cilt 19, s.137-138.

51 al-jawharî, *Nuzhat an-nufûs,* cilt 1, s.199.

52 Tâ'ûn ile ilgili hadîsler için bkz.: a.j. Weinsinck, *Concordance et indices de la tradition musulmane* (Leiden 1936), cilt 22, s.3-4. Özellikle bkz.: al-Bukhârî, *Kitâb al-jâmi' as-sahîh,* cilt 2, s.209; cilt 4, s.59-60.

53 Hicrî 790 için; Ibn al-furât, *Ta'rîkh,* cilt 9, s.28; al-Jawharî, *Nuzhat an-nufûs,* cilt 1, s.170; *as-Sulûk,* bölüm 3, cilt 2, s.577; Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 1, s.353-354. Hicrî 833 için: *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, s.73; *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 2, s.828-829, Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s.438. Hicrî 841 için: *as-Sulûk,* bölüm 3, cilt 2, s.577; *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, s.146.

54 Kahire'deki Hicrî 822 vebası sırasında çölde ihtimamla gerçekleştirilmiş olan tören (aşağıdaki alıntı) ile ilgili olarak İmam Ahmad (Shahr ibn Hawshab) tarafından yapılan eleştiri bu çatışmayı gayet iyi göstermektedir. İmam Ahmad, 'Amwas'taki veba hakkındaki hadîsi zikreder; dindar ataları vebayı Allah'ın bir inayet ve dâveti olarak kabul etmişlerdir, oysa kendi gününün Müslümanları vebadan kaçmanın yollarını aramaktadırlar: "wa kad 'akasa ahl zamâninâ al-amır, fasârû yas'alûn allâh rafa'ahu 'anhum" *(as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 1, s.489-490).

55 854/1450'deki yağmur duası için bkz.: *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 19, s. 137-138.

56 Ibn Iyâs, cilt 1, s.192; ayrıca bkz.: *Badhl,* fol. 110a.

57 Hicri 822 için: *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 17, s.64-66; Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s.198-199; *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 1, s.487-490. Hicrî 833 için: *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 18, s.69; Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s.439; *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 2, s.822-823.

58 Bu, Memlûk sultanlarının sûfî pratikleriyle ülfetini gösteren örneklerden biridir. Kahire'nin bu zamanlarda sûfî örgütlenmesi ve öğretisinin merkezi olduğuna dâir ayrıntılı kanıtlar olmasına rağmen, Mısır'da Memlûklar zamanındaki sûfîlik hakkında sistemli bir çalışma ne yazık ki yoktur.

59 *'uzbahan.*

60 Bkz.: *Systematic Notes,* cilt 15, s.30 ve 9 no.lu harita.

61 *an-Nujûm,* Popper çev., cilt 17, s.64-66. Esas olarak *as-Sulûk,* bölüm 4, cilt 1, s.487-489 (bodleian Or. MS no. 458, fol. 141a-142b)'ye dayanmaktadır. Hernekadar bu faaliyet kurban kesmeyi içeriyorsa da, J.Chelhod tarafından *Le Sacrifice chez les Arabes* (Paris, 1955)'de anlatılan İslâm öncesinin kurban törenleriyle kıyaslanabilecek nitelikte törenlerin yapıldığını gösterir kayıtlara rastlanılmamaktadır

62 *al-Bidâyah,* cilt 14, s.225; *Daf' an-niqmah,* fol 75a.

63 Kur'ân 2:110. Bkz.: *EI* I: "Kunût" (A.J.Wensinck).

64 *al-bidâyah,* cilt 14, s.226.

65 Bkz.: "La Grande Peste Noire," s.383, n. 38.

66 *al-Bidâyah,* cilt 14, s.226; aynı olay için ayrıca bkz.: *Daf' an-niqmah,* fol. 75a-75b ve *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.780.

68 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.779'a nazaran 3.360 defa.

69 *al-Bidâyah,* cilt 14, s.226; *Badhl,* fol.125 a.

70 *as-Sulûk,* bölüm 2, cilt 3, s.779-780.

71 *Ibid.,* s.780.

72 *Badhl,* fol. 110a-110b'den naklen.

73 Kur'ân 44:11. *Badhl,* fol. 109b. Hicrî 764 salgınında Peygamberi görmüş olduğu öne sürülen Mahallah'lı adam olayında *Kitâb at-tıbb,* fol. 142a, *Badhl,* fol. 110b) Halep'teki Hicrî 795 vebası için bkz.: Ibn Sasrah, *ad-Durrah al-mudî'ah,* cilt 1, s.183; Hicrî 833 vebası için: Ibn Hajar, *Inbâ' al-ghumr,* cilt 3, s.439; ve Hicrî 897 vebası için: Ibn Iyâs, *Badâ'î' az-zuhûr* Mostafa ed., cilt 5c, s.286-287.

74 Ibn al-Wardî, *Tatimmat al-muhtasar,* cilt 2, s.353-354.

Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları III

DOÇ.DR. MAHMUT ŞAKİROĞLU

Türk Tarih Kurumu

Batı dünyasında gördüğümüz yüzyılı geçkin kuruluşlar, yaptıkları yayınlarla her zaman övünmüş, yeni kuruluşlara da esin kaynağı olmuşlardır. Doğu dünyasında ise, bu sürekliliği ve beceriyi görmüyoruz. İyiniyetle başlayan çabalar, daha başlatanın zamanında bile engellenmekte, hele değişikliklerde her şey "sil baştan" diye yürütülmektedir. İlk iki kısımda bunun örneklerine değindim, nedenlerine de başka çalışmalarda eğilmek gerekir. Şimdi konu edeceğim kuruluş, öncekilerden çok farklı olarak gelişti, serpildi, gürbüzleşti ve umulmadık bir yasa uygulaması sonunda kapatıldı. Bu, Türk Tarih Kurumu'dur.

Türk Tarih Kurumu Atatürk tarafından meydana getirilen, korunan ve güçlendirilen bir kuruluştur. Buna neden gerek görüldü ve ortaya yeni bir kuruluş çıkarıldı? İlk kısımda ele aldığım Târih-i Osmâni Encümeni, Cumhuriyetimiz kurulduktan sonra adını Türk Tarih Encümeni'ne çevirdi. İlk zamanlarda devrin padişahının koruyuculuğu altında bulunan encümen, bu kere Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde oniki üyeden meydana gelmekte idi. Çalışmaları şöyle plânlanmıştı: monografiler yazılması, belgelerin toplanması, basılı olmayan önemli eserlerle vakanüvis tarihlerinin yeniden ele alınması ve tekrar bastırılması. Tarihimizi ilgilendiren yabancı dillerdeki eserlerin çevirisi. Şimdi yönetimimizde olmayan ülkelerin o dönemlerine ait eser yazmak. Dış ülkelerde kalmış belgelerin fotoğraflarını aldırmak ve yayınlamak. Bunları başardıktan sonra, olgun bir ulusal tarih meydana getirilmesini sağlamak.

Burada dikkati çeken husus, Encümenin hep Osmanlı tarihi ile sınırlı kalmasıdır. Tarihimizin derinliklerine inmek, Anadolu'da Türk öncesi dönemi incelemek gibi bir kavram yoktu. Dergi konusunda başarılı olan encümen, verdiği eklerle, kıt ve sınırlı olanaklarını iyi kullandı denilebilir. Bir çalışma ve toplantı yeri bile verilmeden oradan oraya taşınan bir kuruluştan daha fazlası da zaten beklenemezdi.

1927 yılında kültür çevrelerinde beklenmedik bir olay gelişti. Memleketimizde bir akademi meydana getirilmesine dair görüş, sonbahar mevsimine yaklaşıldığı bir sırada değerli romancı ve fikir adamımız Yakub Kadri Karaosmanoğlu tarafından ortaya atıldı. Devrin tek partisinin siyaset ve fikir organı, (sonradan *Ulus* adını alan) *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 21 ve 25 Eylül tarihlerinde "bize mutlaka bir akademi lâzımdır" diye arka arkaya iki makale yazdıktan sonra 2,9 ve 14 Ekim günlerinde de görüşlerinde ısrar etti. Gazetenin Ekim ayının ilk günlerine ait sayılarında bu konuya ait başka yazılar yazıldı. Ayrıca, o devirde devlet tarafından desteklenen *"Hayat"* dergisi de gününün fikir, sanat ve kültür adamlarını faaliyete geçirdi. En güzel yazıyı da Fuad Köprülü kaleme aldı, "Akademi meselesi" başlıklı makalesi, daha önce yapılan girişimlere değindikten sonra kaçınılmaz bir gereksinme olduğu üzerinde durur. Dergi buna ek olarak bir anket düzenledi [sayı 48, sayfa 424-428]. Fikir gerçekleşmedi, fakat dönem ilgi çekicidir; zira Şeyh Sait ayaklanması ile İzmir Suikastı diye bildiğimiz olaylar bu tarihlerde patlak verdi. Fikir alanında da yeni bir gelişmenin tohumları atıldı, bu da "Darülfünun ıslahı" diye isimlendirilen İstanbul Üniversitesi'ni tasfiye olayıdır. Memleketimizde zor adam yetişiyor diye feryad edip, makaleler döşenirken, yetişkin bir kuruma yönelmek tuhaf bir ortam yarattı. Bu gelişmenin de tarihi dikkat çekicidir. Dünyayı ve sonra ülkemizi etkileyen iktisadi bunalımı 1929 yılında bir kaosa dönüşmüştü. Devletimizin de bu sıralarda yeni bir arayış içine girdiği gözleniyor. 1930 yılında girişilen güdümlü bir demokrasi denemesi bile 92 günden fazla devam edemedi. Atatürk'ün karizmatik kişiliği, bunalımı en az bir zararla atlatmamızı sağladı. Siyasal gelişmeler bizi ilgilendirmemekle beraber, Türk Tarih Kurumu'nun bu ortam içinde yaratıldığını belirtmemiz gerekir. İstanbul'da Târih Encümeni ve Türkiyat Enstitüsü varken yeni bir merkez yaratıldı.

Kurum, Türk Ocağı bünyesinde doğdu. Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulan Ocak, Türklüğü bir çatı altında toplamak gibi bir felsefeyle ortaya çıkmıştı. Değil birleşme, az daha anavatanımız elden gidiyordu. Neyse ki müstesna bir lider tarafından kurtarıldık. Türk Ocağı kurucusu ve geliştiricisi Hamdullah Suphi Tanrıöver, yeni gelişen cumhuriyet akımı içinde yer aldı. Lidere yaklaştığı için, istediği makamlara da çıktı; bir süre sonra da ocağı yeniden kurdu ve canlı fikir organı olan *Türk Yurdu* dergisini de tekrar yayınladı. Fakat ortada yeni bir çağ gelişmesi vardı. Devletimizin kurucusu kültür ve fikir gelişmelerine çok saygılı, fakat düşsel siyaset manevralarına kapılmıyacak biriydi. Ocak tarafından benimsenen felsefenin yeni devlet içinde yeri yoktu. Onun için Ocak, eski düşsel davranışından vazgeçip yeni bir çizgi içine girmeliydi. Kurulu teşkilâtı, binaları ve heyecanlı taraftarları ile yeni yaratılan devlete yararlı olabilirdi. Fakat bu yükü kaldıramadı. 1930 yılında toplanan kongresinde birtakım yenilikler düşünüldü. Bunlar arasında "tarih" kavramı da katıldı. Bunun uzantısını ve nedenlerini dergisinin sayfalarında okuduğumuz gibi, Türk Tarih Kurumu tara-

fından çıkarılmış çeşitli yayınlarda da görmekteyiz. Türk Ocağı yasasına eklenen bir madde ile "Merkez Heyeti, Türk Tarih ve medeniyetini ilmî bir surette tedkik ve tetebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk Tarih Heyeti teşkil eder" denildi.

Merhum Prof. Âfet İnan, böyle bir girişim için Atatürk'ün 1928 yılından beri bir niyeti bulunduğunu yazılarında açıklamıştır. Türklerin ikinci sınıf bir ırktan olduklarını bir dizi Fransızca tarih kitabında okuyup yola çıktığını bildiren İnan, bu çalışmaların bilimsel tarih yöntemleri yanında antropoloji, etnografi ve sosyoloji konuları ile birlikte yürütüleceğini etrafına inandırmıştı. Türk Ocağı bünyesi içinde böyle bir merkez meydana getirilerek, İstanbul'da bulunan Tarih Encümenine karşı bir alternatif oluşturulabilirdi. Fakat 1930 yılı ülkemizde ağır bunalımların patlak verdiği bir dönemdir. Dünyayı sarsan ekonomik darbe ülkemize de zarar verince, iş çığrından çıktı. Menemen ilçemizde Kubilay'a reva görülen çirkin eylem, cumhuriyetimizi kuranları tedirgin etti. Meclis içindeki muhalefet susturuldu ve o sıralarda siyasete de karışan Ocak kapatıldı. Bunun evresi bizi şimdilik ilgilendirmez, fakat tarih çalışmalarına başlayan ilk kişiler üzerinde biraz durmak gerekir.

Türk Ocağı bünyesinde kurulan ilk heyette 16 kişi bulunuyordu. Başkanlığa, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olan Tevfik Bıyıklıoğlu, yardımcılıklarına da Yusuf Akçura ile Samih Rifat, genel sekreterliğine Dr. Reşit Galib getirildi. Üye olarak da şunlar bulunuyordu: Âfet İnan, Vasıf Çınar, Halil Edhem Eldem, Yusuf Ziya Özer, Sadri Maksudi Arsal, Reşit Safvet Atabinen, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ragıb Hulusi Özden, Mükrimin Halil Yınanç, Zakir Kadrî Ugan ve Mesaroş. Son iki isim daha işin başında silindi. Z.K.Ugan, İslâm tarihi için istenen konularda Atatürk'den sert bir tepki gördüğü için çıkarıldı. Mesaroş denen zat, Ankara Etnografya Müzesi'nin kurulması için görevlendirilmişti. Daha önce de İstanbul Üniversitesi'nde etnografya dersleri veren bu kişinin faaliyeti hakkında fazla bir bilgi yoktur. Bu iki kişinin yerine, Şemseddin Günaltay ve Hasan Cemil Çambel alındılar. Diğer çağrılı üyeler de dikkati çeker. Çünkü gerçek tarihçi olarak İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile Mükrimin Halil Yınanç'ı görüyoruz. Prof. Uzunçarşılı 1922 yılından itibaren tarih çalışmaları alanında kendisini kabul ettirmiş ve bu sayede 1927 yılı seçimlerinde Balıkesir milletvekili seçilme olanağına kavuşmuş biriydi. Çalışmalarına sonraki yıllarda da büyük bir hızla devam etti ve yayınlarının çok büyük bir kısmını Kurum aracılığı ile gerçekleştirdi. M.H.Yınanç ise, Türk Tarih Encümeni'nin kütüphanecisi olarak belirli bir çevrede isim yapmıştı. Fransa'ya da Encümen adına yollanmıştı. Döndükten sonra yazdığı kitap ve makaleler çok kıymetlidir. Kendisinden çok eser beklenmekle beraber, her ümidi boşa çıkardı ve Kurum'a hiçbir olumlu katkıda bulunmadı. İleri gelen kurum üyeleri de, tarih çalışmasından çok, siyaset alanında parlamış kişilerdi. Başkan ve yönetim kurulu üyeleri sonradan tarihe heveslenip birkaç kitap okuduktan sonra yazılar yazmışlardı. Yusuf Akçura için de tarih uzmanından çok, döneminin canlı bir tarihi sayılır. Çok çalkantılı bir dönem geçiren Akçura, Türk Ocağı'nın kurulması ve gelişmesinde önemli bir rol oynadığı yanında, yeni döneme de adapte olmuştu. Diğerlerinin de tarih ile ilgisi çok azdı. Üyeler arasında gördüğümüz Reşit Safvet Atabinen, Vasıf Çınar, Hasan Cemil Çambel de iyi yabancı dil bildikleri için böyle bir kuruluş içindeydiler. Sadri Maksudî Arsal ile Yusuf Ziya Özer gibi iki Hukuk Fakültesi müderrisinin buradaki yerleri de tuhaftır. Arsal, yıllarca Paris'de kalmış ve orada birtakım Orta Asya kökenli Türklerle olan ilişkisi kendisine bir siyasal misyon yaratmış ise de, tarih ve türkoloji çalışmaları için biraz geç kalmıştı. Nitekim Fransızların çok tanınmış bilimsel bir doğubilim dergisi olan *Journal Asiatique* dergisine Hiyung-Nu'lar üzerine yazdığı birkaç yapraklık bir makale Fuad Köprülü tarafından *Türkiyat Mecmuası*'nın birinci sayısında çok sert bir tepki görmüştü (s.322-326). Diğer hukukçu da, 1928 yılında Yunandan evvel Türk medeniyeti gibi acaib bir kitapla ün yapmıştı. En ufak bir antik dönem bilgisi olmadan bu tarz bir çalışmaya girmesi ve hatta daha da ileri gidip hukuk alanında da yersiz bilgiler vermesi, Darülfünun çevresinde sert ve kırıcı bir polemiğin gelişmesine yol açtı. Biraz evvel konu ettiğim *Hayat* dergisi sütunlarında kalan Köprülü-Yusuf Ziya çatışması, bilimsel çalışmanın ciddiyetle yürütülmesi gereğini ortaya koyar. Köprülü bu alanda da batılı ve çağdaş yöntemlere uyulmadan, dil bilmeden yapılan faraziyelerin zararına değinmiştir. Seçilmeyi hak eden üyeler arasında Halil Edhem Eldem'i görüyoruz. Bir jeoloji uzmanı yetişmekle beraber, arkeoloji, güzel sanatlar ve sonra kitabeler üzerinde ciddi çalışması, haklı bir isim yapmasına yolaçmış, aileden gelen bir beceriyle de İstanbul Müzeleri genel müdürü seçilmişti. Kurum üyeliğinden kısa bir süre sonra da milletvekili oldu. Şemsettin Günaltay da, *Sebilürreşat* dergisi sütunlarında başlayan bilimsel çalışmalarına Darülfünun'da da devam etmiş eserleri ile din alanında ve tarihçilik alanında isim yapmasına yol açmıştı. Osmanlı meclisinde ve yeni kurulan cumhuriyetimizde siyasal çalışmaları devam etti. Kurum içinde de kıymetli eserler yazdı ve ayrıca 1941 yılından 1961 yılına dek başkanlık görevini sürdürdü. Afet İnan ise, Atatürk'den sağladığı destek ile önce Avrupa'da çok iyi yetişti. Yeni kurulan Ankara Üniversitesi çatısı altındaki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde parlak bir kariyer yaptı. Hamit Koşay da bir batı kültürü içinde yetiştiği için, önemli makamlara çıkmıştı. Son iki isim ve M.H.Yınanç hiçbir şekilde siyaset alanına atılmadılar.

Görüldüğü üzere Türk Tarih Kurumu bir bunalım döneminde, biraz tedirginlik kokan bir atmosfer içinde meydana getirilmişti. Devletimizin kurucusu yakın ilgi duyduğu dil konularını da bakanlıklar içindeki komisyonlardan çıkarıp, kurum haline getirdi. Türk Ocağı 1931 yılında kapatıldı. Tarih çalışmalarına başlayan heyet, devrin İçişleri Bakanlığı'na başvurusunu yaptı, dernekler yasasına göre yeniden düzenlendi. Bundan sonra yeni bir dönem başlıyordu. Yapılan tek yanlışlık, Türk Tarih Encümeni'nin kapatılmasıdır. Yirmi yıllık bir faaliyet sonunda dergisini düzenli bir hale getiren, hatta alışmadığımız bir tutumla süreklilik sağlayan encümen, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ve sâir kaynak yayınları sayesinde belirli bir düzeye ulaşmıştı. Bakanlığa bağlı olarak çalışması, siyasal alanda bir çarpıklık meydana getirmesini engellerdi. Böyle yapılmayıp kapatılması, tek tasvip etmediğim davranıştır. Halbuki Türkiyat Enstitüsü'ne dokunulmadı ve çalışmalarını sürdürdü. Elli yıl sonra da Kurum, benzer bir uygulama ile karşı karşıya kaldı.

Türk Tarih Kurumu, şimdi Ankara tren garında bulunan ve bugün Atatürk Müzesi diye tanıdığımız binada çalışmalarına başladı. Bir süre sonra Ankara Halkevi'ne dönüştürülen eski Türk Ocağı binasında bir yer sahibi oldu. 1946 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fa-

kültesi binası içinde bir yer verildi ve 18 yıl sonra buradan çıkıp kendi binasına geçti. Böylece kira vermeyip, tutumlu davranması yerinde bir davranış oldu. Kitaplık olarak ilk kısımda belirttiğim üzere Tarih Encümeni ve *Syllogos* cemiyeti kitapları korumacılığı altında olduğu için bütçeden her yıl para alındı. Atatürk de bazan kendi bütçesinden raf yapılması ve sair masraflar için para vermişti. Kurum ilk hedef olarak bir bina plânladı. Fakat bunalımlı yılların uzaması, İkinci Dünya Savaşı bu niyeti ertelettirdi. Çalışmaları ise büyük bir atılımla sürdürüldü. Kurumun ilk yıllarını, bir numaralı memuru Sayın Uluğ İğdemir'in yazılarından öğreniyoruz. Türk Ocağı bünyesinde 1925 yılından sonra önemli görevler üstlenen ve *Türk Yurdu* dergisinin yayınlanmasında önemli katkıları bulunan İğdemir, Ocağın bir basımevi sahibi olmasına çabalamış ve Ocağın son yıllarını tanımıştı. Ocağın kapanması üzerine kendisine bir yeni iş aramış ve kurumun kurucuları arasında bulunan Dr. Reşit Galib tarafından sekreter olarak çalışması önerilmiş, İğdemir de kabul etmişti. 1931 yılı Temmuz ayında başlayan çalışması, 1982 yılı Nisan ayına kadar devam etti. Kurumun yazışmaları, toplantıların düzenli geçmesi, diğer memurların verimli çalışması için faaliyet gösteren İğdemir, yayınların düzenli basılmasına, hatta *Belleten*'in düzenli çıkmasına büyük çaba harcamıştır. İğdemir kurumun çalışmalarını yansıtan makale, konferans, ansiklopedi maddesi ve kongre giriş konuşmaları yazılarının büyük bir kısmını derledi. Fakat söz verdiği halde belgelere dayalı olarak bir kurum tarihi yazmadı. Yeni üyeler de zaman zaman kabul edildi. İlk kurucu görünen 16 üyeden sonra eski Türk Tarih Encümeni'nden bazı kişiler üye alındılar. Bu arada 1933 Darülfünun tasfiyesi sırasında işlerin atılan bazı kişiler de (Ali Muzaffer Göker, Behcet Ağaoğlu, H.Sadi Selen, Ahmet Refik Altınay) üye kabul edildiler. Kurum'dan çıkarılanlar ise çok azdır. İlk önce görünen Zakir Kadirî Ugan ve Mesaroş'dan sonra Hüseyin Namık Orkun, Saffet (sonra Arın adını aldı) Engin, Osman Turan üyelikten çıkarılan kişilerdir. Resmî açıklama yapılmadığı için nedenlerini bilmiyoruz. Bir tek Osman Turan için bir gazete makalesi görmüştüm. Kurum yönetimi ilk yirmi sene, tam bir güçlü merkeziyetçi devlet anlayışını yansıtan yönetmenlik ile yönetildi. İlk seçilen yönetim kurulu her şeye egemendi. Üya alınışı, çıkarılışı, faaliyetin yönlendirilmesi, hatta kendi içinde boşalma olsa gene kendileri seçerlerdi. 1951 yılında yapılan bir tüzük değişikliği sonunda Genel Kurul diye adlandırılan üyelerin toplamı yetkili organlar ile üyelerin seçiminde söz sahibi olmağa başladı. Üye alınmasında tuhaf bir hasislik gösterildi. 41 olarak sınırlanan üye sayısı, hiçbir zaman bu rakama ulaşamadı. Hatta bazı yıllar 22-23 kişi ile toplandılar. Bu en çok eleştiri alan kusurlarından biri olarak kaldı.

Türk Tarih Kurumu çalışmalarına, mektep kitaplarından sonra büyük bir proje ile başlandı. Ana hatlarını daha önce gene bu dergide yazdığım için (sayı 11 s.300-302) tekrar etmiyorum. Tek üzerinde duracağım husus, tez olarak ortaya atılan fikir üzerine yapılan tartışmalardır. Mektep kitaplarına giren kanaate göre, uygarlık Orta Asya'da Türkler tarafından yaratılmış ve dünyaya tanıtılmıştır. Türk Tarih Tezi diye benimsenen bu görüş, daha ilk sıralarda Zeki Velidî Togan tarafından sert bir tepki ile karşılandı. Uzun ve sebatlı bir çalışma sonunda varılması gereken bu faraziyeye, daha baştan bir siparişte bulunmak elbette hoş değildi. Bilimsel çalışmalarda, savlar araştırmalardan sonra ortaya atılır. Kurum ise hemen empoze edip okullara yaydı. Bunun yersiz bir şovenlik olduğuna dair görüşlere katılmıyorum. Aşırı ulusalcılık duyguları kadar, insancıl bir tarafı da vardı: bu da insanlığın tek bir kaynaktan çıktığı ve yeryüzüne yayıldığıdır. Böyle bir görüş bilim çevrelerinde de kabul edilmiştir. Bunun biraz abartmalı bir üslûbla ortaya atılması doğru olmamıştı. "Türk Tarihi'nin Ana Hatları" diye yaptırılan çalışmalardan sonra, kurum çalışmalarını tüzüğünün 4. maddesinde şöyle sıralamıştır. a) Türk ve Türkiye tarihi kaynaklarını araştırır ve inceler. b) Türk ve Türkiye tarihine dair kaynakları ve tetkikleri Türkçeye çevirir ve yayınlar. c) Yeni buluşları ve bilimsel konuları tartışmak üzere toplantılar ve kongreler düzenler. d) Türk ve Türkiye tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve malzemeyi elde etmek için gereken yerlere inceleme, kazı ve burslara ilgili araştırma yapmak üzere gereken kişileri tek veya heyet halinde yollar.

Bunları uygulamak için faaliyete geçen kurum, ilk yayınları arasında Pirî Reis'in Amerika haritası ile Bahriyye kitabını faksimile olarak yayınladı. Bu tutumu ile kaynaklarımızın yayınlanacağı izlenimini verdi ise de, en zayıf kaldığı taraf bu oldu. Bunu ispat için başarılı olduğu taraflara değinmem gerektir. 23 kadar seri içinde monografik eserler ile arkeoloji çalışmalarının büyük bir yeri bulunmaktadır. Meydana getirilmek istenen Dünya Tarihi serisi için de epey eser yazıldı. Önceleri 300-350 sayfa kadar plânlanan bu seri içindeki ciltler sonradan bu sınır aşılarak yayınlandı. Kongrelerin de ayrı bir yeri bulunmaktadır. 1932 yılında ülke içinde bulunan tarih öğretmenleri ile müderrislerin çağrıldığı bu toplantıda yeni Tarih Tezi tartışıldı ve tanıtıldı. 2-11 Temmuz günleri arasında devam eden toplantılara Atatürk de katıldı, üyelerle ve konuşma yapanlarla görüşmekle, yeni bir dönem başlattı. 1937 yılında toplanan ikinci kongre için ülke dışından çağrılan bilim adamlarının katılması sayesinde değişik bir hava yaratıldı. Gelen bilim adamları ilk toplantıda Z.V.Togan'ın benzeri bir tepki göstermediler ve yeni toplum yaratan kurucumuzun birçok noktalarda haklı olduğunu belirten tebliğler verdiler. Bildirilerin Atatürk tarafından okunup, bazı notlar eklendiğini Sayın U. İğdemir haber verir. Fakat bunun bir sansür niteliğinde olduğuna dair kayıt görmedim. Kurum bundan sonra kurucusunu yitirdi, dünya savaşı sıkıntılarını hissetti; totaliter rejimlerle demokrasi taraftarlarının çetin çatışmalarının yarattığı yoklukları atlattıktan sonra, yedi kongre daha düzenledi. Verilen bildiriler yayınlandı ve uluslararası kaynakçalar girmeğe başladı. Bu toplantılara katılmak, tarihçi, arkeolog, orientalist ve Türkologlar için bir şeref vesilesi oldu. Kongrelere katılanlar belirli önyargılarla değil, salt bilimsel yöntemlerle konulara yaklaştılar ve düzeyli davranışlarda bulundular. Ne yazık ki, uzun emek sonunda meydana getirilen bu nadide çiçek bir tek kongrede yerle bir edildi (bak. *Tarih ve Toplum* sayı 35, sayfa 18-22).

Arkeoloji ve kazı çalışmaları da en göz alıcı tutumlar olmakla beraber, sert polemiklere yol açmıştı. Alacahöyük denilen yerde başlatılan çalışmalardan sonra, sair höyüklü ve tepeli kazılar dev boyutlarla başladı. Türk Tarih Tezi'nin ana unsurlarından birisi de Anadolu kültürünün eskiliği ve bunu Orta Asya'ya bağlayan yollar ile belgeleri ortaya çıkarmaktı. Daha ileri bir plân ile Orta Asya ve Yakın Doğu'da kazı yapmak da düşünülüyordu. Kültepe denilen yerde yürütülen kazılar, Mezopotamya ile

Anadolu arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmıştı. Ne var ki kurumun karşıtı olanlar, adeta Yunan ve Roma uygarlık kalıntılarının ortaya çıkarılması ile Anadolu üzerinde gözü olanlara malzeme sağlandığı yolunda bir polemik ortaya attılar. Başarılı oldular ise de, gene kendileri bu çalışmaları engelliyemediler. Geçen yazılarımda da belirttiğim üzere, arkeoloji araştırmalarımız dünyada çok ileridir. Devletler de bu tarz çalışmalara çok para ayırırlar. Bunda kişilerin büyük payı bulunmaktadır. Reklâmı iyi bilen ve kitaplarından renkli resimler, tablolar, fotoğraflar sunan arkeologlar, belge ve yazmaların donuk yüzünü bir türlü aydınlatamayan tarihçiler karşısında hep avantajlı kalmışlardır. Şık, parlak ve gösterişli kağıda basılan eserler, tarihçileri harekete geçirmelidir.

Kurum için her seride başarılı sıfatını kullanırken, kaynak yayını için aynı sözcüğü kullanamıyacağım. Pirî Reis ile başlayan çalışmalar adeta bıçak gibi kesildi ve tarih çalışmaları için çok gerekli olan kronikler yayını ile arşiv malzemesi yayını kaplumbağa yürüyüşünden ağır gitti. Halbuki Türk Tarih Encümeni kaynak yayınından başka Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir kısım belgelerin yayınını sağlamıştı. Kurum ise en ufak bir girişimde bulunmadığı gibi, en kıymetli tarih yadigârlarından sayılan Tapu Defterleri'nden hiçbiri çıkarılmadı. Ömer Lûtfi Barkan üstadımızın insanı illet eden ağırlığı yüzünden örnek diye tanıtılan Hüdavendigâr defteri, yaşamında onbeş yıl basımevinden bekletildi ve bir türlü yayınlanmadı. Üstadın ölümünden sonra mahkemelik olan ve bastırılmayacak olan bu kitabı çıkarmama vebali Kurumundur. Yapılan milyonlarca liralık masraf boşa gitmiş, bu arada arkeologların kitapları düzenli bir şekilde bilim dünyasına sunulmuştur. Süleymaniye camii inşaat masrafları defteri de çok ağır yayınlanmış, ikinci kısım -ki eserin bel kemiğidir- üstadın ölümü üzerine alelacele çıkarıldığı için, notsuz, plânsız, içinde ne yapıldığı belli olmayan bir acaib kitap hüviyetine bürünmüştür. Kroniklerin yayını için de yıllarca süren komisyon çalışmaları sonuçlanmamış, Arap harfleri ile mi olacak, yeni yazıyla mı tartışmaları uzatılmış ve leyleğin ömrü lâklâkla geçer tekerlemesini hatırlatmıştır. Büyük ümitlerle çıkarılan *Belgeler* dergisi de çok kullanışsız ve gecikmeli çıktığı için, eski *Tarih Vesikaları*'na bile ulaşamamıştır.

Kurum çalışmaları hızlanırken ve yayınladığı kitaplar artarken, tarihçiler tarafından da izlendi. 1937 yılında yayınlanmağa başlayan *Belleten* düzenli çıktığı için belirli bir düzeye kavuştu. Bunda da en önemli rol muhakkak Uluğ İğdemir'in idi. Yazıların toplanması, basımevine yollanması, derginin çıkışından sonra dağıtımının sağlanması ve yeni yazıların toplanması becerisi tek başına İğdemir'in omuzlarındaydı. Kurum yayınları arasında bilhassa Osmanlı Tarihi ciltleri büyük bir ilgi gördü. Yayınların çoğu da üniversite ve yüksekokullarda ders kitabı olarak okutulduğu için geniş bir satış şansı buldu. Meraklıları yayınları izlediler. İstanbul bunlar arasında başı çekiyordu. Diğer bir kent ise Adana idi. Anadolu'nun en eski ciddi kitapçıları arasında bulunan Sadık Aldatmaz, yıllarca güney illerimizde kurum kitaplarının adeta tek satıcısıydı. İstanbul'daki Muallimler Kitabevi, yurtdışına kurum yayınlarını ilk yollayan yerlerden biriydi. Bir eserin kurum yayınları arasında çıkması büyük sükse sağladığı için, sırf seri olarak alan kişiler de bulunuyordu.

Kurum çalışmalarının hızlı ve güçlü olmasının temelinde, bir süre sonra da Kurum'un yıkılışına yol açan iki öğe yatmaktaydı. Bunlar, Atatürk'ün mirası ile basımevi idi.

Devletimizin kurucusu Atatürk ölüm saatinin yaklaştığını hissettikten sonra çağırdığı notere vasiyetini verdi. Ömründe sağladığı emlâkın büyük bir kısmi daha önce Ankara ve diğer belediyelere, tarım işletmelerini de müdürlüklere bırakan kurucumuz, bazı menkul kıymetlere sahipti. Bunlar arasında İş Bankası kurucu hisse senetleri büyük bir yer tutmaktaydı. Kömür şirketleri hisseleri madenlerin yok olmasıyla sıfıra düşmüştü. Banka gelecek gelirleri hisselere ayıracak; bunlardan bir kısmı Atatürk'ün manevî çocuklarına verilecek, kalan kısım da Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu arasında eşit olarak paylaşılacaktı. Yönetim de devrin devlet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nde olacaktı. Böyle bir gelir, 1940 yılından sonra kurumlara ödenmeğe başlandı. Bugünkü enflasyon ortamında o sıralarda verilen paralar gülünç gelebilir. Fakat özel bir kavramı da beraberinde getirdi. Kurumlar adeta "yarı resmî" sayıldılar. Her davranışları ya göklere çıkarıldı veya yerin dibine batırıldı.

Kurumun bir kusuru da, basımevi sahibi olmasıydı. Kısa bir zamanda bü[yük] ri meydana getiren Uluğ İğdemir'in [ana] gayesi kazanç değil, kurum yayın[la]nın basım için İstanbul'a yollanmasıydı. Birkaç kasa ve bir ayak pedalı [ile] başlayan çalışmalar gün geçtikce [ge]di. Kıtlık ve yokluk dolu yıllar ge[çi]kalınca, basımevi de gürbüzleşti. [Bu] manlar Kurum yayınları ile Tür[k] Kurum ve Dil ve Tarih-Coğrafya F[a]tesi yayınları burada bastırıldı. [Bir] yıllardan sonra bir piyasa kavra[mı] liştirildi, büyük ölçüde ticaret [ha]bastı. Gelir vergisi ödememek, bas[ım] için ayrıcalıktı. Böylece kurum [ya]gelir sahibi oldu ve çok sayıda [ki]da iş alanı açtı. Fakat bu aşamada [ik]yasadaki karşıtlar faaliyete geç[ti]fırsat bulur bulmaz kuruma sal[dır] başladılar.

Saldırı fasılları: İnsanlar kadar [ku]luşlar da her zaman eleştirilir. Bu [bü]ğal hakkımızdır. Kurum da bundan [mü] değildir. Başarılar kadar başarısız[lık] dığı hususları belirtmek, belirli e[ğil]de hakkımızdır. Bununla beraber [bi]siz tartışmaların, çirkin boyutlar[a] ran şekilleri vardır ki, belirtmek [zo]kir. Bunların ilki 1960 yılında [or]na geldi. 27 Mayıs günü gerçek[le]len hükûmet darbesi sonunda yer[li] lentiler de oluştu. Tuhaf bir [ön]taya atıldı: akademi. Bunu her [ay]adamı arzu ve hasretle bekleme[ye] Fakat, tarih dikkat çekicidir. Me[m]yeni bir bunalım içinde idi. 33 yı[l] de, bunalımlar sırasında bu kon[u]ya atılmıştı. 1960 yılında öne [sü]fikre göre Türk Tarih Kurumu [ka]lacak ve yeni bir statüye kon[ul]Atatürk'ün anısına sahip çıkan[lar] öneri ile bir totaliter devlet an[la]yansıtan "Ülkü ve Kültür Birliğ[i]jesini de engelliyen. Bununla b[ir]ortaya Türk Kültürünü Araştırma [En]titüsü diye bir merkez çıkarıld[ı]alanlarda çalışacak Enstitü ay[lık] lık dergilerle işe başladı. Fakat [ku]şundan beri, İç Türkler ve Dış [Tü]tarzında tasvip etmediğimiz bir [ha]içinde idi. Kaldı ki, kurumlara [ba]duğu 25 yıl sonra çıkardığı bir [ra]belli oldu. Devamı olduğunu [id]tiği Türk Ocağı'nın daha 192[7] [yı]vazgeçirtilen siyasetinin ortaya [ç]görüldü. Ayrıca Ocağın eksik [bı]ğı, şark vilâyetleri teftişini de üst[le]bir dizi şark yayınları da bilimse[l] öte, yersiz propaganda dolu k[ita]olarak göründü. Yaşayan ve ölü b[ir] dili bilmeden, dünyanın dört b[ir]sında bulunan kitaplık ve arşiv[le]

...rlanmadan gösterilen çabalar, bi...msel çalışmalar kadar, devletimizin de ...ikasını şaşırtıcı bir mahiyet alır.

Kuruma karşı ikinci büyük saldırı ...0 yılında yapıldı. Ajans-Türk adlı ... basımevi, Kurum Basımevi'nin ...T.T. telefon rehberi basma girişimi...e karşı çıktı. Ticarî çatışma her alan...a vardır. Haklı olan kendisini savunur ...er yeterli görmez ise mahkemeye baş...ur. Halbuki değişik bir strateji izlen... Türk Tarih Kurumu'na üye olma... kişilere yönelen karşıt firma, yayın...ığı bir meslek dergisinde görüşmeler ...ınlattı. Kurum görevini yapmıyor, ...atürk'ün izinden ve Türk Tarih Te...inden ayrılıyor ve tarih çalışmalarının çok arkeoloji çalışmalarına önem ...eriyor diye, T.B.M.M.'ye kadar uzan... girişimlerde bulundular. Kurum bu ...ersiz ve tutarsız çatışmadan, çalışma...ının yeterliliği ve hukuk bakımından ...ağlam olduğu için kurtuldu ve, hatta ...ahkemeye de vererek iddiacıları mah...m ettirdi. Ne var ki, karşıtları belirli ... cephe meydana getirmeyi başardı...

Aynı yıllarda Atatürk'ün mirası üze...nde hak iddia eden Cumhuriyet Halk Partisi, Atatürk'den kalan İş Bankası ...sseleri üzerinde pay sahibi olduğunu ...ddia etti. Mahkeme çok uzadığı için ...urumlar zarara uğradılar. Bununla be...aber, haklı çıkan taraf Atatürk'ün mi...asına sahip bulunan kişilerdi. Parti ...ğır bir tazminat ödemeğe mahkûm ...ildi. Böyle bir koruma görevine lâyık ...madığını da ortaya koydu.

Kurum aleyhine konuşmalar gün geç...ce hızlandı. Bilhassa 1975 yılından ...nra üç haneli milyonlar konu edilme...e başlanınca, kurumların karşıtları ye... taktikler hazırladılar. Yıllardan beri ...ekledikleri an gene bir bunalım evre...inde gerçekleşti. Memleketimiz önce ...ir petrol şokuna yakalandı. Hazırlık...z girdiğimiz bu kıtlık sırasında buna...m hızlandı, ek olarak da anarşi dolu ...izgin yurdun her yanını sardı. Bunun ...urumlarla ne ilgisi olduğu merak edi...irse de, kurum basımevinde ihtilâl be...annâmeleri'nin basıldığı, kurum ve ba...ımevi parasının vatan yıkıcılarına da...ıtıldığı tarzında çirkin söylentiler An...ara içinde yayıldı, bazı basın organ...arında da yazıldı. Devletimize karşı iş...enen hiçbir suçu hoş karşılayamayız. Bağımsız yargı organları bunlara gere...en kararı verir. Hiçbir takibat yapıl...madı. Fakat gene de iz bırakıldı. Türk Tarih Kurumu kendisini savunacak ...roşürler çıkardığı gibi gazetelere ilân...lar vererek yayınlarını tanıtmağa girişti. Bilimsel kuruluşların gazetelere ilân vermesi tanıtma bakımından yararlı olmakla beraber, memleketimizdeki kültür düzeyindeki başıboşluk, yapılan bu yaklaşımı değerlendiremedi. Ancak belirli bir dostluk girişimi ile sınırlı kaldı.

Kapanışı: 12 Eylül 1980 günü gerçekleştirilen harekât, cumhuriyetimizin koruma ve kollanmasını üstlendi. Devlet kurumlarında gerçekleştirilen değişiklik 1982 anayasası ile tasdik edildi. Türk Tarih Kurumu da bu değişiklikten nasibini aldı.

Kurumların çalışmaları yeni dönemde de teftiş gördü. Dernekler yasasına göre kuruldukları için kendi üyelerine karşı sorumlu idiler. Fakat yılda bir kere Maliye Bakanlığı tarafından da kontrol edilirlerdi. Biraz önce değindiğimiz üzere, Atatürk mirasından kalan paradan milyonlar sözkonusu edilmeğe başlanmasından sonra, rivayetler çoğaldı ve basılı hale de getirildi. Bir kısmı mahkemelik olmakla beraber, çoğu söylenti olarak kaldı. Yeni kurulan Devlet Denetleme Kurulu, gelen haberlerden harekete geçerek kurumları denetledi. Esas hedef Türk Dil Kurumu idi. Dilimizi maksatlı olarak tahrip ettiği, bölücü faaliyetlere para ve ödül dağıttığı tarzında konular ayrıntılı olarak ele alındı. Yapılan incelemeler sonunda bir tek kusur bile bulunamadı. Tarih Kurumu ise daha önceki teftişler sonunda örnek gösterilirken, bu kez bütün işlemlerinde kusur bulundu. Gerçi çirkin söylentiler hiçbir gerçeğe dayanmıyordu. Denetleme Kurulu ise en ufak yazışmaya bile kusur bulup, sayfalarca eleştiri yazdı. Kurum yönetim kurulu da yeni bir düzenlemeye geçip, yıllarca birçok yetki tanıdığı genel müdürlük makamına son verdi ve işleri komisyonlara havale etti *(Belleten* sayı 185 s.461). Yeni düzen bir yıl kadar sürdü. 1982 tarihli anayasa'nın 134. maddesi Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurulu meydana getirilmesini ve bunun Başbakan tarafından yürütülmesini öngörüyordu. Türk Tarih Kurumu bunun Atatürk vasiyetine aykırı olduğu ve dernekler yasasına göre kurulan kurumların, 1960 yılından beri Akademi gibi hassas bir konuyu istismar edip değiştirilmek istendiğini, bu art niyetli çabayı önlemek için, en azından kurum üyelerinin aynı statü içinde Yüksek Kurum'a bağlanmasına dair *(Belleten* sayı 186 sayfa 664) girişimlerde bulundularsa da, eski Türk Ocağı'nın ve Tarih Encümeni'nin kapatılmasına benzer bir tutumla Kurum kapatıldı. 2876 sayılı yasaya göre seçilen başkan ve üyeler Yeni Tarih Kurumunu meydana getirdiler. Böylece 52 yıllık bir dönem bitti. Kuruluşundan sonra yirmi yıl merkeziyetçi bir anlayışla yönetilen kurum, otuz yıl kadar demokratik bir işlevle yürütüldü. Olgunluğa erişmesinin beklendiği anda, elli yıl önceki bir tutum izlendi. Şimdi çok iyi işlemesini beklemek her tarihçinin hakkıdır ve beklentisidir. Fakat elimizde olan kısa, orta ve uzun vadedeki çalışma programlarını, eminim ki, imzalayanlar bile inanmadan onaylamışlardır. Değil kırk, on misli fazla bir üye ile gerçekleşmeyecek bu program, yayınlarda görülen aksaklık ve sarsıntı ilk üç yıl içinde umut vermedi. Nedenlerini yazmağa başladığım zaman, içlerinden gelen bir ses gene bu dergide yayınlandı (Sayı 33, sayfa 2-5). Tek ekliyeceğim kusur, kaynak çalışmalarının yetersiz olacağı ve gerek kroniklerinizin gerek arşivlerimizin en ufak bir yöntemle bile kurum tarafından ortaya konulmayacağıdır. Gene monografi ve arkeoloji çalışmaları ile övünecekler dir. Yüksek Kurumun Başkanı bile, üç yıldan sonra Türk tarihine ait bilimsel çalışma ve kaynak eserlerle değil, arkeoloji ve kazılar ile övünmektedir. *(TBMM Türkiye Büyük Millet Meclisi Dergisi*, sayı, 3, s.50-57). Kazı ve arkeoloji çalışmalarına veryansın edip beyanat verenleri uyarabildiler mi? Anadolu'nun yabancı arkeologlara açılıp yabancılara kaynak verildiğini ileri sürenlerden, kültür işleri müsteşarlığımızın kazılar ve arkeoloji için desteğini sağlayıp, ayrıca düzenli bir kaynak çalışmasını başarmalarını bekleriz. Eski Kurum, her yıl çalışmaları nın hesabını verip, raporlar ve sair faaliyet *Belleten*'de yayınlanırdı. Yeni düzenlemeden sonra buna gerek görülmedi, yeni üyelerin de adı dergiye konmadı. Bu aşamada eski, etkili kırk yıllık üyelerden olup, yeni düzenlemede üyeliğe uygun görülmeyen Ord.Prof.Dr. Ekrem Akurgal, eski ve yeni düzeni karşılaştıran görüşünü açıklamıştır *(Haftaya Bakış*, sayı 13, s.32). Bunlara bir şey katmıyorum. Benim vardığım sonuç şudur ki, "sil baştan" kavramı ülkemizde devam ettikçe, olumlu işleri hiçbir zaman başaramıyacağız. Bir görüş veya davranışı beğenmeyebiliriz. Eleştirmek en doğal ve anayasal hakkımızdır. Fakat bilimsel kurumlara karşı bu olumsuz tutumdan vazgeçmedikce batı âlemi ile aramızda bulunan mesafeyi değil kapatmak, daha da açacağız.

Yararlanılan eserler

İlk iki kısımda dipnotu koymakla beraber, bu kez bir liste olarak sunuyorum:

Türk Tarih Kurumu için en yetkili kaynaklar sırasıyla,

Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1973

Uluğ İğdemir, *Yılların içinden. Makaleler, anılar, incelemeler*, Ankara 1976

Uluğ İğdemir, "Türk Tarih Kurumu'nun 30 yıllık çalışmaları hakkında kısa bir açıklama," *VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye sunulan bildiriler*, Ankara 1967, s.8-12.

Âfet İnan, *Atatürk hakkında hâtıra ve belgeler*, Ankara 1959

Âfet İnan, "Türk Tarih Kurumu 40 yaşında," *Belleten* sayı 140, s.519-529

Âfet İnan "Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşunda Atatürk'ün çalışmaları", *V. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan tebliğler*, Ankara 1960, s.723-733.

Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş amacı ve çalışmaları*, Ankara 1983

Bekir Sıtkı Baykal, "Atatürk ve Tarih", *Belleten* 140, s.530-540.

Atatürk Kültür, dil ve Tarih Yüksek Kurumu bağlı kuruluşları, kısa, orta ve uzun vadeli çalışma plan ve programları, Ankara 1986

Diğer araştırmalar:

M.Leventoğlu, *Gizli hayınlıklar*, Ankara 1970 ve *Atatürkün Vasiyeti*, Ankara 1969.

İ.Beşikçi, *Türk-Tarih tezi ve Kürt sorunu*, Ankara 1977

M.Tunçay-H.Özen, "1933 Darülfünun tasfiyesi" *YeniGündem* 11 (Ekim 1984) s.16-19 (Bir dizi olan bu makalede Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri'nden çıkarılanlar konu edilmiştir)

Felsefe Kurumu, *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara 1977

Zeki Velidi Togan, *Tarihte usul*, İstanbul 1946

25. Yıl (1961-1986) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1986

Hüseyin Namık Orku, *Türkçülüğün Tarihi* Ankara 1977, 2. baskı.

"Türk Ocakları 1930 yılı toplantısı "Türk Yurdu, 36/230.

Fethi Tevetoğlu, "Türk Akademisi ve Atatürk," *Türk Kültürü* VI/67 (Mayıs 1968) s.414-432. Derginin bu sayısı Akademi konusuna ayrılmıştır.

Halil Berktay, *Cumhuriyet ideolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul 1983.

Fuad Köprülü, "Türk Hukuku Tarihi. İstanbul Hukuk Fakültesi'nde okutulan tarih-i hukuk dersleri münasebetiyle," *Hayat* I, s.377-378.

"Yusuf Ziya beye cevab" s.417-418.

"Son münakaşalar münasebetiyle," s.422.

"Akademi meselesi," c.22, s.361-362. Tekrar yayını, Türk Kültürü sayı 67.

Semavi Eyice, "Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihi'nin Anahatları," *Belleten* c.32 s.509.

Semavi Eyice, "Atatürk ve tarih", *Ilgi* (31 Mayıs 1981) s.24-27.

KİTABİYAT

ETRÜSKLER "ETRÜSK" İDİLER...

Avrupa ve Batı uygarlığının gelişiminde büyük rolü olan Romalılar üzerindeki tartışılmaz kültürel etkisi nedeniyle Etrüskler ve dilleri geçen yüzyılın son çeyreğinden beri profesyonel veya amatör pek çok araştırıcının dikkatini ve ilgisini çekmiştir. Özellikle eski Grek alfabesi ile yazılan Etrüskçenin okunabildiği halde anlaşılamaması ve yaşıyan veya bilinen dillerden hiçbirine benzememesi Etrüskçeye ve Etrüsklere karşı olan ilgiyi daha da artırmıştır. Bu durum, doğal olarak, Etrüsklerin kökeni ve Etrüskçenin akraba olduğu dil veya diller konusunda bir teori veya görüş spekülasyonuna neden olmuştur. Gerçekten, Etrüskçe, Bask dili, Kafkas dilleri, Ana Germerice, Grekçe, Ermenice, Ana Hint-Avrupa dili, hattâ Sumerce gibi birbirinden çok farklı dillerle karşılaştırılmış ve Etrüskçenin kökeni üzerine bugüne değin birçok teori veya görüş ileri sürülmüştür. Bu teorilerin başlıcaları şunlardır:

1. Etrüskçe eski Lidya dili ile yakın akrabadır (Gustav Herbig)[1];

2. Etrüskçe bir Hint-Avrupa dilidir (Emil Goldmann)[2],

3. Etrüskçe Ermenice ile akrabadır (Sophus Bugge)[3],

4. Etrüskçe Ural-Altay dillerindendir (Eduard Hrkal)[4];

5. Etrüskçe Urartu dili ile yakın akrabadır (Karl Olzsha)[5],

6. Etrüskçe Kafkas dilleri ile akraba olabilir (Vilhelm Thomsen)[6].

Etrüskçenin kökeni konusundaki bu teorilere son yıllarda bir yenisi daha eklendi: Etrüskçenin Türkçe ile akraba olduğu teorisi!

Bu en son ve en yeni teorinin sahibi Prof. Dr. Sadri Maksudi Arsal'ın kızı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi eski Fransız edebiyatı doçenti ve eski elçi Sayın Adile Ayda'dır. Sayın Ayda. Etrüskçenin Türkçe ile akraba, dolayısiyle de Etrüsklerin Türk asıllı olduğu yolundaki teorisini 1971'de Paris'te yayımlanan, daha sonra da Türkçeye çevrilen *Les etrusques étaient-ils des Turcs?* (Etrüsklер Türk mü idi?) adlı küçük kitabı ile ileri sürmüştü. Adile Ayda 1971'de soru şeklinde ortaya attığı bu görüşünü 1985 yılı Mayısında Ankara'da yayımlanan *Les Etrusques étaient des Turcs (Preuves)* adlı 300 küsur sayfalık kocaman bir kitapta getirdiği "delliler"le pekiştiriyor ve savunuyor. Dikkat edilirse, Sayın Ayda'nın 14 yıl ara ile yayımlanan iki kitabının adları arasında büyük bir fark olduğu görülür. İlk kitabın soru şeklindeki adı ikinci ki-

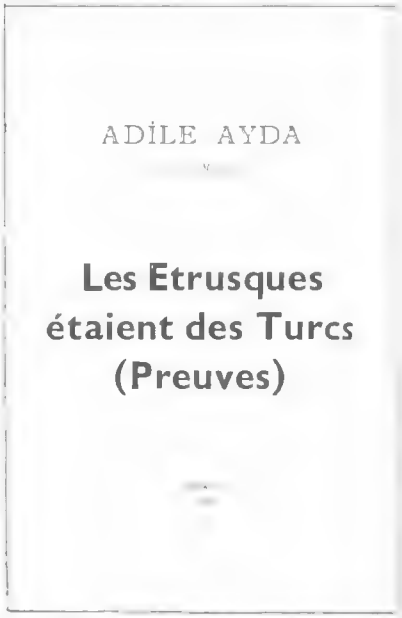

Adile Ayda'nın kitabının kapağı.

tapta kesin bir yargıya dönüşmüştür!

Sayın Adile Ayda'nın Etrüsklerin Türklüğü konusundaki şüphesinin 14 yılda ortadan kalkıp olumlu yönde kesin bir yargıya dönüşmesinde amatör dilci ve tarihçilerde sık rastlanan "keşif" merakı kadar, 1971'de Avrupa'da ve 1974'te Türkiye'de yayımlanan ilk kitabının ciddi ve bilimsel bir eleştiri süzgecinden geçmemesinin, başka bir deyişle "ciddiye alınmamış olması"nın rolü olmuştur. Gerçekten, Sayın Ayda'nın ilk kitabı hakkında ciddi herhangi bir eleştiri yapılmamıştır. Böyle bir eleştiri yapılmış olsaydı, sayın araştırıcı aynı görüşü bu kadar yıl sonra ve bu kez kesin bir bilimsel yargı olarak ileri sürmezdi, süremezdi.

Sayın Ayda'nın ilk kitabı ciddi bir eleştiriye uğramamış olmakla birlikte ikinci kitabı üzerine, belki de Türkiye'de Fransızca olarak yayımlanması ve "kocaman" olması nedeniyle, bir tanıtma yazısı yayımlanmıştır. "Etrüsk Bilmecesinin Çözümü" başlığını taşıyan bu yazının sahibi Sayın Adile Ayda'yı "Türkolog" ve "Etrüskolog" olarak tanıttıktan sonra onu Etrüsk bilmecesini çözmüş, yani Etrüsklerin Türklüğünü ispatlamış olduğu için kutluyor[7]. Baştan aşağıya mesnetsiz övgülerle dolu olan bu yazı hem Türkolojiye hem de Etrüskolojiye yabancı akademik unvanı olmayan bir amatör tarafından yazılmış olsaydı üzerinde durmaz, gülüp geçerdik. Ancak sözkonusu yazının sahibi "profesör" gibi akademik unvanların en yükseğini taşıyan biri olunca konuya değinmek gereğini duyduk.

Adile Ayda'nın Etrüsklerin Türklüğünü ispatlamak için getirdiği kanıtlar "dinî" ve "lisanî" olmak üzere iki kısımdır. Ben din bilgini olmadığım için sadece dilbilimsel kanıtlar *(Preuves linguistiques)* üzerinde duracağım. Sayın Ayda, dilbilimsel kanıtları da beş bölüm halinde sunuyor: Alfabe, Fonetik, Yazı, Kelime hazinesi, Gramer.

Etrüsk alfabesini eski Türk runik alfabesi ile karşılaştıran Adile Ayda bu alfabelerde, ses değerleri dikkate alınmaksızın, altı harfin şekilce aynı olduğunu belirttikten sonra bunlardan üç tanesinin *(l, p* ve *ok* harflerinin) her iki alfabede hem şekil hem de ses bakımından bir ve aynı olduğuna dikkat çekiyor (s.186). Hemen belirtelim ki bu üç harften sonuncusu, yani eski Türk ru-

nik yazısında baş aşağıya bir ok şeklindeki harfin Etrüsk alfabesinde ses değeri *ok* veya *k* değil, fakat *x* yani sızıcı *kh* ünsüzdür! Ayrıca, Etrüsk alfabesindeki *l* ve *p* harflerinin eski Türk runik yazısındaki kalın *l* ve *p* harflerine benzemesinde şaşılacak bir şey yoktur: Çünkü, her iki alfabe de biri Arami öbürü de Grek alfabesi aracılığı ile Sami veya Fenike yazısından çıkmıştır!

Fonetik kanıtlar bölümünde ileri sürülen görüşler tamamiyle bilim dışıdır. Çünkü burada, Etrüskçede *b, d, g* gibi ötümlü ünsüzlerin bulunmaması, bunun yerine *p, t, k* gibi ötümsüz veya sert ünsüzlerin bulunması Türk dillerindeki *b/p, d/t* ve *g/k* ses değişmeleri ile açıklanmaya çalışılıyor! Sayın Ayda, Çuvaşçada ve Altay grubu Türk dillerinde kelime başında *b* değil *p* bulunur demekle bu dillerdeki *p* sesini aslî kabul ediyor. Oysa, bu dillerdeki söz başı *p* sesi aslî değil, ikincildir, *b*'den gelişmiştir. Eski Türkçede sadece *p, t* ve *k* fonemleri değil, *b, d* ve *g* fonemleri de vardı. Bu durum, Ayda'nın görüşünü desteklemez, tam tersine çürütür!

Aynı bölümde Etrüskçede de Türkçedeki gibi ünlü uyumunun bulunması iki dilin akrabalığı için kanıt sayılıyor (s.197). Oysa, tek başına ünlü uyumu dil akrabalığı için kanıt olamaz; çünkü birbiri ile akraba olmayan birçok dilde ünlü uyumu bulunabilir. Örneğin, Fince ile Macarcada da ünlü uyumu vardır, fakat bu diller Türkçe ile akraba değildir.

Yazı bahsinde Etrüskçenin Grekçe gibi soldan sağa değil de Orhon Türkçesi gibi sağdan sola yazılmış olması da iki dilin akrabalığı için yeterli bir kanıt (!) sayılıyor (s.204). Sayın Ayda'nın Grek yazısının yönü hakkında verdiği bilgi yanlış değilse bile eksiktir. Grek yazısı da başlangıçta, Sami kökenli bütün alfabeler gibi, sağdan sola yazılıyordu. Nitekim, Thera adasında bulunan ve M.Ö. 9. ve 8. yüzyıldan kaldıkları sanılan en eski Grek yazıları sağdan sola yazılmıştır. Grekler, daha sonra çift sürme yöntemi ile (sağdan sola, soldan sağa, sağdan sola...) yazmışlar, en sonra da sadece soldan sağa yazar olmuşlardır.

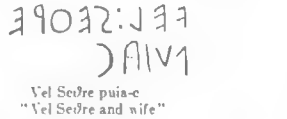

Bir Etrüsk Yazıtı
VEL: SETHRE: PUIAK "Vel Sethre ve karı(sı)" (H.Pedersen'den)

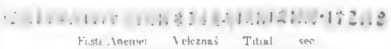

Başka bir Etrüsk yazıtı:
FASTI, ANEINEI, VELKZNAS, TITIAL, SEK.
"Fasti Aneinei, Velkzna'nın (ve) Titia'nın kız(ları)" (N.Pedersen'den)

Sayın Ayda'nın kitabının en hacimli bölümü Etrüskçe kelimelerle Türkçe kelimelerin karşılaştırıldığı *Vocabulaire*, yani Söz hazinesi bölümüdür. Aşağıyukarı 80 sayfa tutan (ss.208-286) bu bölümde 40 kadar Etrüskçe kelime Türkçe "karşılıkları" ile karşılaştırılıyor ve Etrüskçe söz hazinesinin Türkçe kökenli olduğu böylece kanıtlanmış oluyor! Sayın Ayda'nın bu Etrüskçe-Türkçe etimolojileri hakkında bir fikir vermek için birkaçına değinmek yerinde olacaktır.

Yazara göre Latince "tapınak" anlamındaki *templum* kelimesi aslında Etrüskçedir. Sonundaki Latince ek *-um* bir yana bırakılırsa geriye *templ-* kalır ki bu Türkçe *tap-mak* fiili ile bir ve aynı olan Etrüskçe *thap-* "adorer, prier" fiilinden gelir. Nasıl mı? Şöyle: Etrüskçe kelime başındaki *th* Latincede ve Türkçede *t*'ye değişir; daha sonra Latincede *p*'den önce bir *n* sesi türer ve kelime böylece *temp* şeklini alır. Sonundaki *l* sesi mi? Bunu açıklamak gayet

kolaydır: Bu ses, daha doğrusu ek, Türkçe "enclos pour bestiaux" anlamındaki *ağıl* kelimesinin kalıntısından başka bir şey değildir. Tapınak'ta hayvanların işi ne diye sorulursa, bunun cevabı da hazırdır: *Ağıl* kelimesi Kuzey-Batı Türk lehçelerinde *aul* şeklinde söylenir, anlamı da "habitat, village"dır. Böylece, Latince *templ-* kelimesi *tapmak* fiilinin emir şekli ile *ağıl* kelimesinden gelir (tıpkı *Bilkent*'in *bil* ve *kent*'ten geldiği gibi)!

Etrüskçe-Latince *haru-spex* "entrailles, ventre" kelimesinin Etrüskçe parçası *haru-* Türkçe *karın* kelimesinden başkası değildir: Türkçe *k* sesi Etrüskçede *h* olmuş, kelime sonundaki *n* sesi Etrüskçede düşmüş, ikinci hecedeki *ı* vokali de nedense yuvarlaklaşmıştır!

Etrüskçe *avil* "yıl" = Türkçe *yıl*'dır. Nasıl olur? demeyin. Açıklama şöyledir: Kelime başındaki *a* vokali sonradan düşmüş (*vil*), *v* sesi de *y*'ye değişmiş (*yil*), böylece ortaya Türkçe *yıl* çıkmıştır!

Etrüskçe *clan* (*klan* okunur) "oğlan" kelimesinde ise yukarıdakinin tersine bir gelişme olmuş, kelime aslında *uklan* iken baştaki *u* vokali bu kez (ne hikmetse!) Türkçede değil de Etrüskçede düşmüş ve kelime *clan* şekline girmiştir.

Türkçe *kız* kelimesinin Etrüskçesi *sek*'tir. Bunu Türkçe *kız* ile birleştirmek zor gibi görünürse de gerçekte hiç de öyle değildir. Dil biliminde metatez, yani seslerin yer değiştirmesi diye bir olay vardır ya (*kibrit, kirbit* gibi), işte Etrüskçe *sek* kelimesinin başına gelen de bu olmuştur. Ne var ki metatez bu kez biraz şiddetlice olmuş ve *sek* önce tepe takla gelerek *kes* oluvermiştir! İş bununla da kalmamış, *e* vokali *ı*'ya, son-

ETRÜSK ALFABESİ

Etrusk alfabesi (A.J.Pfiffig'ın gramerinden).

daki *s* sesi de *z*'ye değişince Türkçe *kız* kelimesi ortaya çıkıvermiştir. Türkçedeki *kız* kelimesi, işte böyle, akraba dil Etrüskçedeki *sek*'in tornistan olmuş şeklidir!

Şimdi, isterseniz, bu etimolojileri yani şakayı bir yana bırakıp biraz ciddileşelim ve Etrüskçenin ne mene bir dil olduğu konusunu ele alalım. Çünkü Etrüskçe artık, geçen yüzyılın son çeyreğinde olduğu gibi, bilinmeyen bir dil değildir. Yaşayan hiçbir dil ile akrabalığı olmadığı anlaşılan Etrüskçe *combinatory* yöntemle, yani dil içi yöntemi ile yeterince anlaşılmış ve açıklanmış, hattâ bu dilin mükemmel bir grameri bile yazılmıştır[8].

Konuya Etrüskçenin söz hazinesinden örneklerle girmek yerinde ve daha uygun olacaktır. 1'den ona kadar Etrüskçe sayılar şöyledir: *thu(n), zal, ci* (ki), *sa, makh, huth, semph, cezp* (kezp), *nurph, sar*. Etrüskçe 20 Sayısı "iki" anlamındaki *zal*'dan türeme olarak *zathrum*'dur. Diğer onluklar ise asıl sayıya *-alkh* eki eklenerek türetilir: *cialkh* veya *cealkh* "30", *sealkh* "40", *muvalkh* "50" (daha eski bir *makhalkh*'tan), *semphalkh* "70", *cezpalkh* "80". Etrüskçe belgelerle geçmemekle birlikte, "60" sayısının *huthalkh*, "90" sayısının da *nurphalkh* olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayıların, ne Hint-Avrupa dillerindeki sayılarla ne de Türkçe sayılarla bir ilişkisi yoktur.

Etrüskçe adlardan da bazı örnekler verelim: *ais* (ays) "tanrı", *usil* "güneş", *tiv* veya *tiu* "ay", *clan* (klan) "oğul", *sek* veya *sekh* "kız", *puia* (puya) "eş, zevce), *ati* "anne", *thura* "kardeş", *avil* "yıl, yaş", *suthi* "mezar" *tul* "taş", vb. İsimlerin çokluk şekilleri *-ar* eki ile yapılır: *ais-ar* "tanrılar", *clenar* "oğullar", *tul-ar* "taşlar; sınır", vb. Genitif ekleri *-l* ve *-s*'dir: *Arnth-al, Arnthi-al* "Arnth'ın", *Larthi-al* "Larth'ın", *suthi-s* "mezarın", *sekhis* "kızın", *zathrum-s* "20'nin", *cialkhus "30'un" vb. Lokatif eki -th(i)* veya *-t(i)*'dir: *suthi-th* "mezarda", *spure-thi* "şehirde" vb. Ablatif eki ise *-thin*'dir: *han-thin* "önden", *hinth-thin* "alttan, aşağıdan" vb. Sonuncu ek Uygurca ablatif eki *-dın/-din*'e benziyorsa da bu sadece bir rastlantıdır.

Etrüskçede sıfatlar adlara *iu* veya *-na* eki getirilirek türetilir: *ais* "tanrı", *aisiu* veya *aisna/eisna* "tanrısal", *spurana* "şehre ait", *suthi-na* "mezarla ilgili, mezara ait" vb.

Kişi zamirleri: *mi* "ben", *ar/er* "o". Birinci kişi zamirinin genitif hali *mini, mine* veya *mene*'dir. Bunlardan birincisi Eski Türkçe *mini* "beni" zamirine çok benziyor ise de bu sadece bir rastlantıdır. Aslında, birinci kişi zamiri birçok dilde *m*'lidir: Latince *me,* İng. *me* Alm. *mich*, Fr. *moi* şekilleri Ana Hint-Avrupa *me* şekline gider. Eski Türkçe *men* "ben" ve *mini* şekilleri ise, sırası ile b'li *ben* ve *bini* şekillerinden gelişmiştir.

Biraz da Etrüskçe fiillerden örnek verelim: *sval-* "yaşamak", *lup-* "vefat etmek", *lein-* "ölmek", *tur-* "vermek", *sut-* "oturmak", *ziv-* "yaşamak", *zikh-* "yazmak", *car-* veya *cer-* "dikmek, inşa etmek", *lin-* "dikmek", *san-* ve *sac-* "kutsal saymak, kutsamak" vb. Fiillerin geçmiş zaman şekilleri *-ce* (ke) ve *-e* ekleri ile kurulur: *sval-ce* "yaşadı", *lupu-ce* "vefat etti", *tur-ce* "verdi", *lin-e* "dikti" vb. Fiilden isimler *-u* eki ile yapılır: *lup-u* "vefat, ölüm".

Etrüsk sentaksı hakkında bir fikir vermek için de birkaç cümle ve ibare örneği verelim: *vel sethre puiac* "Vel Sethre, karı(sı) ile" (*puia* "zevce" kelimesinin sonuna eklenen *-c* edatı "ile" anlamında), *svalce avil LXVI* "66 yıl yaşadı" (harf. "yaşadı yaş 66"), *avils LX lupuce* "60 yaşında vefat etti" (harf. "yaşında 60 vefat etti"), *avils thunem muvalkhs lupu* "Kırk dokuz yaşında vefat (etti)" (*thunem muvalkhs* aslında "elliden bir eksik" demektir), *velthur larisal clan culnial thanhvilus lupu avils XXV* "Velthur Larisal, Culni Thanhvil'in oğlu, 25 yaşında vefat (etti)", *eca suthi larthal tarsalus sacniu* "Bu mezar Larth Tarsal'ın(dır), kutsanmış" vb.

Yukarıdan beri verdiğim örnekler Etrüskçenin Türkçe ile uzaktan yakından herhangi bir akrabalığı olmadığını ve

Limni (Lemnos) yazıtı (M.Ö. 6. yüzyıl) (Holger Pedersen'ın The Discovery of Language *adlı kitabından).*
Savaşçının alnı karşısındaki ziyat "yaşadı" kelimesi ile baş üzerinde yukarıdan üçüncu satır (soldan sağa) sialkhveiz: avi:z "kırk yıl" bu yazıtın dilinin Etrüskçe ile akraba olduğunu kanıtlıyor.

olamayacağını göstermeye yeter sanırım.

Etrüskologlar, yaşayan hiçbir dille akrabalığı kanıtlanamayan Etrüskçeye

en yakın dilin Limni (Lemnos) adasındaki Grek harfli yazıtın dili olduğunu ileri sürüyorlar. 1886'da Limni adasında bulunan bu yazıt bir metre boyunda büyük bir taş üzerinde olup elinde mızrak tutan bir savaşçı resminin etrafına yazılmıştır. Limni yazıtı üzerinde çalışan Fransız dilcisi Bréal ile Sophus Bugge ve Carl Pauli bu yazıtın dili ile Etrüskçe arasında çarpıcı benzerlikler olduğunu söylemişlerdir. Hattâ Etrüskolog Karl Olzcha Limni yazıtındaki bir cümleyi, Etrüskçe yardımı ile çözmüş ve tercüme etmiştir[9]. Gerçekten Limni yazıtında iki dilin yakınlığını gösteren kelimeler vardır. Örneğin, Limni yazıtındaki *zivai* kelimesi Etrüskçe *zivas* "yaşamış, yaşadı" kelimesine, *aviz* kelimesi Etrüskçe *avils* "yaşında" kelimesine, *sialkhveiz* kelimesi de Etrüskçe "kırk" anlamındaki *sealkh* kelimesine çok benziyor. Limni yazıtındaki *zivai aviz sialkhveiz*... ibaresi, böylece, "kırk yıl yaşadı" şeklinde tercüme edilebilir.

Etrüskologlar Etrüskçe ile Lidya dili arasında da benzerlik buluyorlar. Örneğin, isimleri genitif hali her iki dilde de *-l* eki ile yapılır. Etrüskçede isimlere eklenen "ve, ile" anlamındaki *-c* (k) edatı Lidya dilinde de vardır[10].

Etrüskçenin Limni yazıtı dili ile Lidya diline yakın oluşu Herodotos'un M.Ö. 5. yüzyılda Etrüsklerin (Tursen'lerin) kökeni üzerine verdiği bilgilerle uyuşmaktadır. Ünlü Grek tarihçisinin sözünü ettiği rivayete göre (I, 94) Lidya kralı Manes oğlu Atys zamanında Lidya'da büyük bir kıtlık baş gösterir. Kral ülkeyi bu yüzden terk etmek isteyen Lidyalıları oğlu Tursenos'un önderliğinde serbest bırakır. Adlarını kralın oğlundan alan bu Lidyalılar önce İzmir'e gelir ve sağladıkları gemilerle denize açılırlar. Yıllarca denizlerde dolaştıktan sonra nihayet Umbria'ya gelir ve yerleşirler, kentler kurarlar. Lidyalı adını da değiştirip, kendilerini yola çıkaran kral oğlunun adını alırlar. Herodotos'a göre bu güç Etruria kolonisinin kuruluş zamanına, yani M.Ö. 8. yüzyıla rastlamaktadır.

Herodotos'un göçten üç yüzyıl sonra Lidyalılardan dinlediği ve eserine aldığı bu rivayet doğru olabilir. Öyle ise, göçe katılan Lidyalıların bir kısmının Kuzey Ege'deki Limni (Lemnos) adasına çıkıp oraya yerleştikleri de düşünülebilir. Etrüskler ve Etrüskçe üzerine araştırma yapan bilim adamlarınca yaygın olarak benimsenen görüş de zaten budur.

Bu yazıya son vermeden önce, Sayın Adile Ayda'ya ve onun gibi önyargılı diğer amatör "Türkolog" ve "Etrüskolog"lara belki yararı olur düşüncesi ile şu temel doğruları bir kez daha hatırlatmak isteriz:

1. Her eli mızraklı savaşçı (Limni yazıtındaki gibi) Türk değildir.
2. Runik yazı sadece eski Türklerin yazısı değildir.
3. Çin, Japon ve Kore yazısı dışındaki bütün alfabeler, Grek ve Fenike yazısı aracılığı ile eski Mısır hierogliflerine gider.
4. Her bitişken veya eklemeli dil Türkçe değildir.
5. Her Asyalı ve Küçük Asyalı kavim Türk değildir.

PROF.DR. TALÂT TEKİN

[1] Johannes Friedrich, *Extinct Languages*, New York 1957, s.143.
[2] Emil Goldmann, *Beitrage zur Lehre vom indogermanischen Charakter der etruskischen Sprache*, Heildelberg, 1929.
[3] Dr. Sophus Burge, *Etruskisch und Armenisch*, Christiania, 1890.
[4] Eduard Hrkal, *Der etruskische Gottesdienst*, Wien, 1947, s.3.
[5] Johannes Friedrich, *Extinct Languages*, New York, 1957, s.143.
[6] Holger Pedersen, *The Discovery of Language* (Translated by John Webster Spargo), Bloomington, 1959, s.218.
[7] Prof.Dr. Türükoğlu Gök-Alp, "Etrüsk Bilmecesinin Çözümü", *Türk Edebiyatı*, Sayı 153 (Temmuz 1986), s.21-22.
[8] Ambros Josef Pfiffig, *Die etruskische Sprache: Versuh einer Gesamtdarstellung*, Graz-Austria, 1969.
[9] Karl Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde*, Leipzig, 1939. s.126.
[10] *Encyclopedia Britannica*, 1968, c.8, s.789.

ALMANYA'NIN İLK ANKARA BÜYÜKELÇİSİ RUDOLF NADOLNY'NİN TÜRKİYE ANILARI

Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadoly'nin anıları hayli iddialı bir başlık altında yaklaşık otuz yıl önce yayınlanmış: Rudolf Nadolny, *Mein Beitrag* [Katkım], Limes Verlag, Wiesbaden, 1955.

Rudolf Nadolny 12 Temmuz 1973'de Doğu Prusya'da Gross-Stürlack köyünde doğmuş. 1896 yılı sonbaharında öğrenimini tamamlayarak, stajyer yargıç olarak çalışmaya başlamış. Dokuz ay süren stajyerlik döneminden sonra, Königsberg'de Asliye Mahkemesi'nde görevine devam etmiş. 1901 yılı yazında ise, Alman Dışişleri Bakanlığı'na müracaatla 1902 yılının Nisan ayında Berlin'de yeni görevine başlamış.

Önce 1903-1907 yılları arasında St.Petersburg'da bulunmuş; 1907-1908 yıllarını Berlin'de geçirdikten sonra, 1909'da ABD'ye gitmiş. 1911'de ise, yeniden Rusya'da (St.Petersburg ve Moskova'da) görev yapmış. 1916 yılının Temmuz ayında İran'a Maslahatgüzar olarak atanmış ve oradan da İstanbul'a geçmiş. Böylece İlk kez Türkiye ile tanışan Nadolny, bu sırada Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Graf Wollf-Metternich'in yanında çalışmış. Nadolny, İstanbul'da sadece bir ay kalmış (Nadolny'nin, anılarının bu kısmında, İstanbul seyahati sırasında anlattığı en ilginç öykü, burada İran hakkında Enver Paşa ile yaptığı görüşmedir; ancak Nadolny, bu konuyu tek bir cümle ile adeta geçiştirmekte ve görüşme hakkında başkaca bir açıklama yapmamaktadır).

1917 yılının kışında yeniden Berlin'e dönen Nadolny, 1920'de Stockholm Elçisi olmuş. 1924 yılı ilkbaharında Türkiye'ye atanan Nadolny, 1933 yılı sonbaharına dek bu görevde kalmıştır. Nadolny, 1 Şubat 1932'de Cenevre'deki Silâhsızlanma Konferansı'nda Alman Delegasyonu Başkanı olmuş ve bu nedenle artık sürekli olarak İsviçre'de bulunmak zorunda kaldığından, bu tarihten itibaren fiilen Türkiye'de bulunamamış, ancak 1933 yılının Ekim ayında Ankara'dan resmen ayrılıncaya dek, görevini kağıt üzerinde sürdürmüştür.

Aynı yıl Moskova Büyükelçisi olan Nadolny, bu görevde sadece sekiz ay kalabilmiştir. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı izlemesi gereken dış politika konusunda Hitler ile anlaşmazlığa düştüğünden, 32 yıllık hizmet süresinden sonra kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır. Nadolny, bundan sonra Almanya'da hükûmetin dış politikasını eleştiren konferanslar vermiş, fakat bu faaliyeti Hitler tarafından yasaklanmış-

tır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1947 yılı sonbaharında Batı Almanya'ya geçen Nadolny, 18 Mayıs 1953'de Düsseldorf'ta öldüğünde, hâlâ anıları üzerinde çalışmaktaymış.

Anılarını notlar halinde bizzat kendisi kaleme alan Nadolny'nin ömrü, onları bir düzene koyarak bizzat yayınlamaya yetmediğinden, anıları ile ilgili notları karısı Anny Nadolny ile yakın çalışma arkadaşı Wipert von Blücher birlikte düzenlemişler ve yayına hazırlamışlar. Ancak bu sayede anılarda yer alan bazı boşlukların da doldurulması mümkün olabilmiş.

Stockholm Büyükelçiliği'nden 24 Mayıs 1924 tarihinde ayrıldığını ve Berlin'e geldiğini belirten Nadolny, anılarında Türkiye'ye kesin varış tarihini yazmamış; ancak İstanbul'a Haziran ayının ilk yarısında gelmiş olduğunu tahmin etmek de zor değil. Nadolny'nin ilk işi, Mütarekeden beri İsveç'in koruması altında olan, Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği binası ile Tarabya'daki yazlık binanın yeniden hizmete girmesini sağlamak olmuştur.

İstanbul'da sadece bir gün kalan Nadolny, ertesi gün trenle Ankara'ya gitmiş, öncelikle Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet (İnönü) Paşa ile ile görüşmüş, hemen ertesi gün de güven mektubunu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'ya sunmuştur. Ankara'da kaldığı süre içinde Nadolny, kendisine kalacak bir otel bulamadığından, istasyonda vagonunda ikamet etmiştir.

Ankara'nın Başkent ilân edilmesi üzerine, Almanya diğer Batılı devletlerin tersine, Türkiye'nin yeni başkentini hemen tanımış ve Büyükelçiliğin de İstanbul'dan Ankara'ya taşınabilmesi için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Nadolny, bugünkü Alman Büyükelçiliği'nin bulunduğu arsanın bir kısmını satın almış, arsanın geri kalan kısmı ise, Türk Hükûmeti'nce, Berlin'in diplomatik jestine karşılık hediye edilmiştir. Böylece Almanya kısa bir süre sonra, Büyükelçiliğin yapımına başlamış, ancak Almanya'nın içinde bulunduğu malî güçlükler nedeni ile binaların tamamlanması zaman almış ve Büyükelçilik ancak 1928 yılı sonbaharında yeni binasına taşınabilmiştir. Böylece Almanya, Ankara'da Büyükelçilik binasının inşasına başlayan ilk devlet sıfatını kazanmıştır.

Nadolny'nin anılarında bu dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerindeki yakınlığı vurgulayan satırları; Türkiye'de uzun yıllar yayınlanacak Almanca gündelik gazete "Türkische Post"un kuruluş öyküsünü anlatan sayfaları ilgi ile okunmaktadır.

Yazarın, bu dönemdeki Türk-Alman ilişkilerindeki siyasal yakınlıktan daha çok, ekonomik alandaki yakınlığı vurgulamaya çalışması da ayrıca dikkate değerdir.

Ancak genel olarak bakıldığında, Nadolny'nin anılarının, bazı ilginç ayrıntılı bilgiler vermesi dışında, tek başına bir bilgi kaynağı olduğu söylenemez. Hele, örneğin Franz von Papen'in, Hans Kroll'un ve Helmuth Allardt'ın anıları ile karşılaştırıldığında, hayli sığ kaldığı da gözden kaçmamaktadır.

CEMİL KOÇAK

ABDULLAH CEVDET

Dr. M. Şükrü Hanioğlu'nun Abdullah Cevdet hakkındaki kitabının düşündürdükleri

Yakın tarihimizin üzerinde en çok durulan ve tartışılan 1876-1918 devresi hakkında son zamanlarda dikkate değer araştırmalar yapılmıştır. Yusuf Hikmet Bayur ve Tarık Zafer Tunaya bu devre dair rehber sayılması gereken ilk kitaplarını neşrettikten sonra bilhassa Tunaya'nın takipçileri olduklarını ifade edenler tarafından yeni eserler ortaya konmaya devam edilmiştir. Yakın tarihimizi öğrenme bakımından gerçekten vazgeçilmez vasıfta olan bu çalışmaların en dikkate değer örneklerinden biri de Dr. M.Şükrü Hanioğlu'nun kitabıdır *(Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, 439 s.).

Kitap, yerli ve yabancı arşivlerden derlenen çok zengin bir malzemeye ve birinci elden diğer kaynaklara dayanmaktadır ve zahmetten kaçılmadığı taktirde ortaya ne denli mükemmel ve kalıcı eserler konulabileceğinin güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Diğer taraftan kıymetli eserler için katlanılması gereken zahmetlerin insanı ürkütecek kadar büyük olduğunu da göstermektedir. Kitap, Türk Düşünce Tarihine alâka duyan tarihçiler, sosyologlar ve aydınlar için bir başucu kitabı sayılacak kadar olgun ve doyurucu muhtevaya sahiptir ve birçok vesikayı el altına getirmektedir.

Giriş ve sonuç dahil 17 bölümlük metin kısmının II. Bölümü "Öğrencilik döneminde Düşünce Akımları ve Siyasal Faaliyet" başlığını taşımaktadır. Kitap hakkında yazacağımız düşünceler kitabın sahifeleriyle birlikte yürüyecektir. Bunlardan birçoğu şahsî kanaatlerimizdir, dolayısıyla bunlara katılıp katılmamak sözkonusu değildir. Bu arada kitapta dikkatimizi çeken birkaç eksikliğe de bu vesile ile işaret etmeye çalışacağız.

II. Bölüm, mevcut yönetime karşı teşekkül eden tepkilerinin en ziyade, Abdullah Cevdet'in mezun olduğu, Tıbbiye'de başladığı şekilde ifadesini bulan mutad bir hükümle başlamaktadır (s.6-8). Her şeyden önce dipnotla gösterilen kaynakta *(Kahriyat*, Matbaa-i İçtihat, Mısır, 1906) bulunan metin (s.7) böyle bir hüküm için kullanılmaz gibi görünüyor, "...Yıldız'da, Beşiktaş'ta, Taşkışla'da, Bab-ı Zabtiye'de, Mekteb-i Harbiye'de, Mülkiye'de, Tıbbiye'de -ah en ziyade Tıbbiye'de- şubban-ı güzîdei hamiyyete vurulan kırbaçların acısını kendi çıplak vücudunda duymuş, Marmara'ya atılan, -kasden- Japonya denizlerine saçılan vatan kardaşlarının inkita-ı teneffüs eziyetlerini, ölüm gazaplarını hissetmiştir." Metinde sözü edilen mekteplerdeki siyasal faaliyetleri yoğunluk bakımından derecelendirmek için bir ipucu bulmak imkânı yoktur. Yalnız Tıbbiye'de okuyan ve tabiatıyla buradaki baskıları hisseden A. Cevdet, tabiî bir psikolojik tavırla baskıların en fazla bu mektepte olduğunu ifade etmiştir. Dr. Hanioğlu'nun kitabında temel mefhumlardan biri, belki de birincisi olan biyolojik materyalizmin Tıbbiye'de başlaması[1] ile Batılı siyasî mefhumların işi birbirinden ayırmak gerekir. Bu giriş sosyal ilimlerin okunduğu Mülkiye ve Hukuk mektepleri kanalıyla gerçekleşmiş olsa gerektir.

Mehmet Kadri Nasıh'ın bu hususta yazdıkları *(Serayih*, Paris, 1910-1911, s.336) bu bakımdan bize çok makûl görünüyor: "Otuzaltı seneden beri küşade bulunarak her sene otuz-kırk kişiye şehadetnâme veren meşhur Mülkiye Mektebi'nde yirmişer sene tarih ve coğrafya muallimliklerini kemâl-i hazakâtle ifa etmiş olan müdir Abdurrahman Şeref Bey ve Dağıstanlı Murad Bey Hocaların tedrisatı, huzuren ve gıyaben efkâr-ı Osmaniyenin tenviriyle himem-i milliyenin tekbirine çok hizmet ettiği şüphesizdir. Kezalik Kemal Paşazade Said Bey, müteveffa Portakal Mihail, Hasan Fehmi ve Münif paşalar, Ohannes ve muhtedi Ali Şahbaz efendiler gibi adamların da senelerce Mülkiye ve Hukuk Mektepleri'nde tedrisat-ı müfideleri millet-i Osmaniye arasında adl ve hürriyet efkârının intişarına az hizmet etmemiştir." Ayrıca Münif Paşa'nın 1884'te basılan ders notları ve ilk jönlerden Ali Münif (Yeğena)nın çok sonraları neşredilen hatıraları da bu gerçeğin diğer delilleridir[2].

Diğer taraftan Tıbbiyeden mezun olanlar arasında Beşir Fuad'ın sayılması da (s.9) yanlıştır. Orhan Okay'ın Bibliyografyada da gösterilen eserinde (Beşir Fuad; *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*, İstanbul, 1969, s.41) O'nun Harbiye'den mezun olduğu ortaya konul-

muştur. Bize kalırsa Osmanlı Aydınlarından yeni teşekkül eden materyalist görüşleri Batı'dan aktarılan pozitif ilimlerinin bir ürünü veya tezahürü olarak görmek daha yerinde olur. Yoksa materyalist olmak için Tıbbiye'den öğrenim görmek gerekmemektedir. Gelişmeyi bir bakıma yeni bilgilerin hazımsızlığı da sayabiliriz. Hiç değilse o gün için şuurlu bir tercih sözkonusu değildi ve karşılaşılan ilk materyalist kitapların büyüsüne kapılma hâdisesinden bahsetmek gerekir.

III. Bölümde "Jön Türk Hareketi, Siyasal Örgütlenme" anlatılmaktadır. Bölümde (s.31) İttihat ve Terakki'nin Avrupa şubelerinde "zengin düşünsel tartışmaların yapıldığı" yolundaki hüküm fazlasıyla iltifat payı taşımaktadır. Şu ana kadar kabul edilen tek ciddi tartışma Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" yazılarının sebeb olduğudur. Bir zenginlikten ziyade çeşitlilikten bahsedilebilir. Mizancı Murad'ın Avrupa'dan dönüşünde de (s.32) asıl sebeb Ahmed Rıza'nın pozitivist fikirlerinden çok uzlaşmaz şahsiyeti olsa gerektir. Nitekim sonraki sayfada durum bu şekilde açıklanmaktadır[3] Ahmet Rıza'nın II. Meşrutiyetin ilânından sonraki siyasî hayatında da en büyük sermayesi fikirleri değil, Yıldız'ın dönüş tekliflerine taviz vermez tutumu olmuştur. Jön Türk hareketlerinin Osmanlı-Yunan Harbi (1897) sonrasında gevşemesinin esas sebebi ise bu harbin Sultan Abdülhamid'e prestij kazandırmış olmasıdır. Bölümün son sayfasında (s.59) Bekir Fahri'nin (İDİZ) *Jönler: Mısır'da* isimli kitabına bağlı olarak yapılan açıklamalar makûl görünmüyor. Her şeyden önce kitap Dr. Hanioğlu'nun yazdığı gibi piyes olmayıp bir romandır. Kitaptaki Arif Cemil ise Abdullah Cevdet'i değil, bu roman cemiyetin matbaasını gasbettiği şeklinde takdim edilen, meselâ Mehmed Kadri Nasıh tarafından da *(Zulm ve Adl*, Paris, 326, s.225-226) aksi savunulan Rodoslu Salih Cemil'i temsil etmektedir. "Sonuçta Abdullah Cevdet aktif bir üye olarak başladığı Jön Türklük yaşamını bir düşünce üreticisi ve kültür birikimi uğraşıcısı olarak" bitirdiği hükmü verilmektedir. Aydın olarak takdimi mümkündür, ama "bir siyasal düşünür" olarak Abdullah Cevdet'i isimlendirmek fazla bir hoşgörü olur. Yakın Tarihimizin düşünce hayatında temel tavır dışarıdan fikir ithali veya ithal edilmiş fikirlere karşı fikir üretimidir. Bir bakıma dışarıdan giren fikirlerle bunlara duyulan tepkilerin tarihçesi fikir hayatımızın da hikâyesi olmaktadır.

Abdullah Cevdet'i düşünür olarak vasıflandırmak için devrin aydın ve düşünür tiplerini tarif etmek gerekir. Meselâ devrin yazarlarından aydın veya düşünür sıfatına lâyık bulunanlara örnek verilebilirdi.

IV. Bölüm "Bir Toplumsal İlerleme ve Siyasal Muhalefet Aracı Olarak İslâm Dini" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde de, kitabın diğer bölümlerinde olduğu gibi, Abdullah Cevdet'in yazı ve kitaplarından birçok iktibaslarla karşılaşıyoruz. Doğrusu bu kadar çok iktibas insanın okuma zevkini sekteye uğratıyor. Ayrıca itiraf etmekten kendimizi alamıyoruz, bazı iktibaslarda (meselâ s.135-136) Biyolojik Materyalizmi göremedik. Ayrıca notlardan birinde (s.133, 16 nolu dipnot) bir kitabın yazarı olarak gösterilen "Giritli Bir Türk" imzasının Ahmet Cevad Emre olması gerekir diye tahmin ediyoruz. A. Cevdet'in Meşveret hakkında ileri sürdüğü görüşlerde yeni bir şey var mı bilemiyoruz, ancak Namık Kemal'den beri Jön Türklerin ileri sürdüğü görüşlerde A.Cevdet'in farklılık gösteren bir yorumu olmasa gerektir[4].

S.141'deki iktibasta adı geçen *"Vatan Tehlikede"* (1895, y.y, 21, s. taşbaskı), *"Hareket"* (İstanbul, 1313, 62, s.) ve *"Ulema'y-ı din-i İslâm Davet-i Şer'iye'* (2. bas. 1314, 16 s.) Jön Türk beyannamelerinden bazılarıdır. Bunlar içinde en çok okunanı ve ismen taklit edileni ise Dr. Hanioğlu'nun A. Cevdet'in kaleminden çıktığını söylediği (s.149, 77 nolu dipnot) *"Mahkeme-i Kübra"*dır. Ancak daha sonra basılan İkinci (1326, 16 s.) ve Üçüncü (1326, 16 s.) Mahkeme-i Kübra'ların kimler tarafından yazılmış olduğu suali cevap beklemektedir. Tespit edip göremediğimiz bir dördüncüsünün künyesi şudur: Mehmed Celâm, *Eski Yara yahut dördüncü Mahkeme-i Kübra* (Matbaa-ı Ahmet Kamil, İstanbul, 1324, 16 s.)

Bölümün dikkate değer iktibaslarından biri (s.157-158) A. Cevdet'in, 1904-1905 Rus-Japon harbinden sonra bilhassa halk arasında yayılan Japon hayranlığından nasibini aldığını göstermektedir. Ne var ki O, işi, Japon imparatorunun "Müminlerin Reisi" yani Halife olmasını temenni edecek kadar ileri götürmektedir.

Gerçekten "Sultan Hamit devrinde, hiçbir olay, halkın düşüncesine Rus-Japon harbi kadar tesirli olmamıştır. Bir Şark milleti olan Japonların karada ve denizde Rusları yenmeleri, memlekette Osmanlı devletinin zaferi kadar bir sevinç uyandırmıştı. Allah, deniyordu, 93 felâketinin intikamını bir Şark milletine mağlup ettirmek suretiyle Ruslardan almağı irade etmiştir. Elhamdülillâh. Bu sevinç Japonlara karşı büyük bir hayranlıkla birleşti. Gerçekte Japonya'yı bilen yoktu. Fakat onu sevmek için, ona hayran olmak için bu bilgisizlik asla bir engel olmuyordu. Dinî bütünlere göre Japonların Rus devini yenmeleri ancak İslâm Şeriati'in ve İslâm ahlâkının emrettiği yoldan gidilmek sayesinde gerçekleşebilecek bir iştir. Bu zafer başka nasıl izah olunabilirdi? Mahalle kahvehanelerine, yahut kadınların kendi aralarındaki toplantılara kulak verirseniz şunları işitirdiniz: Japon imparatoru gizli din taşıyormuş, çoktanberi Müslümanmış da söylemiyormuş bugün, yarın bunu açığa vuracakmış, Japonya'da Müslümanlığı kabul edenler günden güne çoğalmış da bilmem kaç milyonu bulmuş."[5] Japonya, günümüzde de kendisi kalarak ilerlemek isteyen aydınımızın gözünde, modası geçmemiş bir örnek olmaya devam etmektedir.

"Batı Kültürel Çevreleriyle İlişki ve Batı kökenli Düşünce Akımları'ndan Etkilenme" başlığını taşıyan V. bölümde (s.159-193) A. Cevdet'in fikirlerinin kaynaklarına ışık tutmuştur. Burada Fransız ihtilâlinin Jön Türkler üzerindeki etkisinden bahsedildikten sonra ihtilâlin fikrî kaynaklarından, J.J. Rousseau'ya, onun sosyal mukavele konusundaki görüşlerine dikkat çekilmiştir.

Gerçekten Dr. Hanioğlu'nun da belirttiği gibi Rousseau'nun Sosyal mukaveleci görüşleri -aydınlarımızın iktidara katılma isteklerine uygun düşmesinden olsa gerek- alâka görmüş ve ilk olarak *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk* isimli risâlesi Kemalpaşazade Said tarafından tercüme edilmiştir *(Fezail-i Ahlâkiye ve Kemâlat-ı İlmiye*, kısım, I, II-III, İstanbul, 38, 6+39+86 s.). A. Cevdet'in bilhassa tesirinde kaldığı Gustave Le Bon'un görüşleri anlatılırken kullanılan "cumhur ruhu" terkibinden kastedilenin kitle psikolojisi olduğu hatırlatılabilirdi. Ayrıca Le Bon'un bu konudaki kitabı da zikredilebilirdi *(Kitleler Psikolojisi*, Tercüme eden: Selâhattin Demirkan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1969, 205 s.). Bu bölümde bize makûl görünmeyen bir hüküm A. Cevdet'in Theodor Herzl'e Yahudilerin Filistine yerleşmeleri konusunda yardım etmesi hadisesinin yorumu olmuştur. Gerçekten de diğer bazı ülkelerde ve bilhassa Rusya'da Yahudilerin gördükleri kötü muameleler ortadadır[6]. Anlaşılan Yahudilerin bu durumları A. Cevdet tarafından da ifade edilmiştir (s.175). "Ancak bu konudaki yaklaşım açısından Abdullah Cevdet'in soruna siyasal olmaktan çok insancıl açıdan yaklaştığını söylemek" (s.174) bizzat Theodor Herzl'in yazdıkları muvacehesinde mümkün olmamaktadır. Herzl onunla nasıl tanıştığını ve İstanbul'daki Osmanlı devlet adamlarına verilecek rüşvetin yine A. Cevdet tarafından yapılan tevziatını anlattıktan

sonra şöyle devam ediyor: "Bütün bunlara derhal muvafakat ettim. Çünkü imtiyaz mukavelesi imzalanmadıkça hiçbir mükellefiyet altına girmiyordum. Sonra Cevdet'in nâzırlar için biçtiği fiyatı İstanbul'dakilerle mukayese edince doğrusu ucuz buluyordum. Abdullah Cevdet ise bir meslektaş olarak benim üzerime yüklenen ağırlığı takdir ettiğini kendisinin para almasa dahi sırf hakikat aşkı ile çalışacağını, 2000 değil 1500 hattâ 1000 altının bile kifâyet edeceğini söylüyordu. her ne ise bu adam bütün davranışları ile üzerimde iyi bir tesir bırakıyor. Bir sorusuna verdiğim cevapta yaptığım işler karşılığında hiçbir şey almadığım gibi cebimden de sarfettiğini söylediğimde hayretinden dondu kaldı. Benim namusum hakkında bile şüpheye düştüğüne eminim. Birisi hiçbir şey almadığı halde namuslu olabilir mi?"[7]

A. Cevdet'in bu meselede yaklaşımının "İnsancıl" değil "paracıl" açıdan değerlendirilmesinin gerektiği yoruma ihtiyaç hissettirmeyecek kadar açıktır[8]. Kaldı ki hakkındaki fıkralarda da onun bu yönüne işaret edilmiştir. Sözü uzatmak gereksiz; Yusuf Ziya Ortaç'ın A. Cevdet hakkında yazdıkları ve Süleyman Nazif'in fıkraları da gözden kaçırılmamalıdır[9].

Bu "insancıl" hükmü hatırımıza Schopenhauer'ın *"Aşkın Metafiziği"* isimli kitabını getirdi. Kitapta âşık olunan bir sevgilide hiçbir eksiklik ve kusurun bulunmadığı şeklinde psikolojik şartlanma "aşkın kristalizasyonu" olarak isimlendiriliyordu. Herhangi bir mefhum veya şahıs üzerinde çalışanlarda da "konunun kristalizasyonu" veya idealizasyonu olabilir mi diye düşündüm. Böyle bir tavır beşerî ve mâsumanedir, kanaatindeyiz. Meselâ bir jurnaller kitabında bulunan vesikadaki istekler de bu bakımdan A. Cevdet'e puan kaybettirebilir. Fakat bu durumda A. Cevdet daha gerçekci bir plâtforma oturtulabilirdi. Böylece o, bir fikir kahramanlığı hüviyetinden uzaklaşırken, daha çok beşerî şahsiyetine yaklaşabilirdi. A. Cevdet'in, arasının iyi olduğunu ifade ettiği[10], Dahiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'ya yazdığı mektup şudur[11]:

Dahiliye Nazır-ı Celili devletlû Memduh Paşa Ḥazretlerine

Devletlû efendim hazretleri,

El-nimetü li-llah velinimet-i bi imtinan eb-i müşfik-i Osmaniyan Şehriyâr-i kadirdan Efendimiz Hazretleri'ne olan ubüdiyet ve sadakat-ı âcizanemin halisiyet ve vicdâniyeti vâsıl-ı mertebe-i sübût olmuştur itikadındayım. Binaberin bu vadi-i beyân ve hakikatte tatvil-i makali bilüzûm görürüm. Hem itikad-i salif-ül-arz-ı bendegânemin isabetine burhan ve nişâne-i zerrin olmak hem de bendeniz gibi esdikay-i bendegân-ı hilâfetenâhi idadına dahil bulunmakla müftehir olanlara bir nümune-i teşvik gösterilmek üzere mertebe-i bülend-i sıdk ve ubudiyet-i hâlisimle mütenasib bir rütbede nişan-ı zişeref ve şânın inha ve tevcihi eltâf-ı esdikânüvaz-ı devletlerinden istidâ eyliyorum. Olbabda re'y ve ferman hazret-i men leh-ül emrindir.

28 Mayıs 1901 Viyana
Tabib-i Sefaret-i Seniye
Doktor Abdullah Cevdet

Dahiliye nâzırı, A. Cevdet'in nişan isteğini Yıldız'a arzetmişse de neticesinin ne olduğunu öğrenemedik. Dr. Hanioğlu'nun kitabında eksik bulduğumuz bu hususlara işaretimiz, A. Cevdet'i bu isteklerinden ötürü ayıplamak için değildir. Bunlar beşerî heves ve arzulardır. Ancak ele aldığımız insanları fikir kahramanı gibi gösterme alışkanlığımıza dikkati çekmek istiyorum. Melek veya şeytan sınıflandırmasını terkedip onları hatâ ve sevaplarıyla ortaya koymak, yiğitleri öldürsek bile haklarını teslim etmek gerekir.

Bu araştırmada A. Cevdet sempatik bir yaklaşımın ürünü olarak bir parça kahraman hüviyetine büründürülmüş gibi bir intibâ hasıl oluyor.

"Doğulu-Batıcılık" başlığını taşıyan VI. bölümde (s.183-193) kanaatimizce kitabın en dikkate değer iktibaslarından biri yer almaktadır. İktibasın metni (s.192) şöyledir: "Bizde eksik olan hayırhah, şer ve kanuna münkad bir Mikado, bir reis-i hükümettir. Bu eksiklik pek çok efrad tarafından şiddetler hissolunduğu gün âlem-i İslâmiyet ve Osmaniyetin haysiyeti levs ve feradan kurtulacaktır..." İktibas, meselelerin hallinde günümüzde de hâkim olan iyiniyetli ve kanunlara saygılı kişilere ümit bağlama tavrını ifade etmektedir. Bu, öyle uzun boylu düşünmeyi gerektirmeyen, meselelerin hallinde kişilerden ve günümüzde olduğu gibi birtakım mefhumlardan büyülü veya sihirli tesirler bekleyen, bir bakıma reçeteci tavır diye isimlendirebileceğimiz bir harekettir. Burada halk katında muskaya bağlanan ümidler, aydınlar katında temelde yine aynı tavırla kişilere veya hürriyet, adalet, müsavat vesaire gibi mefhumlara bağlanmaktadır[12]. Bunun II. Meşrutiyetin ilânından beri siyasî hayatımızdaki uzantısı ise "biz gelirsek daha iyi yaparız" şeklindeki ifadesidir. Düşünce uğrundaki diğer gayretler bu tavrın bir yan ürünü veya süsünden başka bir şey değildir.

VII. Bölüm "Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsî" düşüncesinin incelenmesine ayrılmıştır.

Kanatimizce bu bölümde anlatılan birçok iktisadî görüşlerin ilk defa ileri sürülmediğine işaret edilmemesi en azından eksik değerlendirmelere yol açmaktadır. Sabahaddin ve A. Cevdet tarafından Teşebbüs-ü Şahsî konusunda dile getirilen birçok şikâyetler en azından Mecmua-i Fünûn'da neşredilen yazılardan beri bilinen şeylerdi[13]. Kısaca Jön Türkler'den öncesine uzanan bir hikâyesi vardır bu görüşlerin. Merkeziyet-Adem-i Merkeziyet konusundaki görüşlerle (s.204-205) Bulgar komitacılarının yâni Santralist ve Virhovistlerin görüşleri arasında bir benzetme veya kıyaslamada bulunmak pek gerçekçi olmasa gerek. Fikir ayrılığının Vilâyat-ı Selâse'ye (Selânik, Manastır, Kosova) sahip olma mücadelesinde Bulgar komitacılarının ilk anda Bulgaristan adına hareket etme veya etmeme hususundaki strateji farklılıklarından başka bir mânası yoktur. Önünde sonunda Makedonya ve çevresinin bir Bulgar hakimiyetine girmesi sözkonusudur[14]. Dr. Hanioğlu'nun mukayesesi bu bakımdan mânâlı görünmüyor.

"Osmanlı Hanedanı'na Karşı Osmanlıcılık" başlığını taşıyan VIII. Bölümde (s.209-225) de Osmanlıcılık mefhumuna açıklık getirmektedir. Bu konuda yapılan iktibasların da gösterdiği gibi Osmanlıcılık müstakil bir siyasî fikir cereyanı değildir; Kısaca Osmanlı Imparatorluğunu bir bütün halinde muhafaza etme düşüncesidir.

Kitabın "Jön Türkler'de Yabancı İttifak Tercihleri" başlığını taşıyan IX. Bölümünde Jön Türkler'in bilhassa İngiliz ve bunun zıttı bir görüş olarak daha zayıf derecede Alman taraftarlıkları işlenmektedir. İngiliz taraftarlığı, Dr. Hanioğlu'nun da kâfi derecede belirtiği üzre Jön Türkler'in en büyük rüyalarından biridir. Onlara göre İngiltere 1854-1855'de ve 1878'de Osmanlı Devleti'ni en büyük düşmanı Rusya'dan kurtarmıştı, fakat bu dostluğun kıymeti bilinmemişti.[15] Abdülhamid ortadan kalkarsa İngiltere yine aynı dostluğu gösterebilirdi. Dr. Hanioğlu A. Cevdet'in "İngiltereye karşı normalin üzerinde bir ilgi duyduğunu" yazmaktadır (s.2033). "Normalin üzerinde" tespiti biraz müphem bir ifade gibi görünüyor. Meselâ bu ilginin, Zekeriya Sertel'in anlattıkları derecesinde olup olmadığı merak edilmeye değer bir keyfiyettir[16].

X. Bölümde "Jön Türk Hareketi Anarşizm" adı altında verilen sayfalarda (s.245-256) farklı hükümler var gibi görünüyor. Jön Türk hareketinde "şiddete dayalı rovelver kullanma kararına vardıkları" belirtiliyor (s.253). Aynı bölümün son sayfasındaki (s.256) ilk paragraf ise şudur: "Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğuna aynı tedavi yöntemi-

nin uygulanması ise başta padişah olmak üzere bazı yöneticilere suikast yapılmasıydı ki, Abdullah Cevdet ve Edhem Ruhi'nin kurdukları Osmanlı ittihad ve İnkılâb Cemiyeti'nin amacı Abdülhamid'e suikast yapmaktı. Nitekim az bir oranda da olsa Selâmlıkta bomba patlatılması olayına bu Cemiyet de karıştı." Bu şekilde bölümün ilk sayfasındaki hükmün yanlışlığı kitabın yazarı tarafından düzeltilmiş olmaktadır.

"İkinci Jön Türk Hareketi ve Abdullah Cevdet" başlığını taşıyan XI. Bölümde (s.276) "İslâmın toplumsal içeriğinden yararlanma olgusunun Meşrutiyetten sonra da yeni iktidar tarafından uygulandığının" görüldüğü ifade edilmektedir. Meşrutiyetin ilânından sonra bu hususta yapılanlarda biraz farklılık vardır. Bu devirde bilhassa İttihat ve Terakki hükümetleri yeni siyasî gereklerin zorlamasıyla bir bakıma "tribüne oynamak" mecburiyetini hissetmişlerdir. Bu hususta H. Cahit şöyle demektedir: "İttihad ve Terakki ne vakit aleyhindeki hücumların şiddetlendiğini görür ve memlekette nüfuzunun sarsılmasından korkarsa ya çocukların başlarına şapka giydirilmemesi, ya muhaderatı islâmiyenin açık saçık gezmemeleri için bir emir çıkarır ve bu emrin gazetelere inikâs edecek havadisile halkın gözüne girmek ümidine düşerdi. Bu zihniyet İttihat ve Terakki'den çok sonraya kadar bizde devam etti."[17]

İttihat ve Terakki'nin bu tavrı muhaliflerce "avamfiriblik" (halkın hoşuna gidecek şekilde hareket etme) olarak isimlendirilmiştir.

Yine bu bölümde (s.279) "Jön Türklerin önemli özelliklerinden birisi de tahlillerinde iktisadî unsurlara çok az yer vermeleridir" yorumunun bir istisnası olabilir. Bu Jön Türk "Siyaset ve İktisad hakkında birkaç hitabe ve makale" (İstanbul, 1340-1924, 22 s.) kitabının yazarı Yusuf Akçura'dır (1876-1935). Bu konuda ısrarlı değiliz ama bu ihtimâle dikkati çekmek istiyoruz. Dr. Hanioğlu bu bölümde Şerif Mardin'in[18] "Jön Türklerin en derin arzusu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını durdurmaktı" şeklinde ifade ettiği hükmüne atıfta bulunmuştur (s.285). Gerçekten de yakın tarihimizde hâlâ bazıları tarafından takdim edildiği gibi bir hürriyet veya anayasa mücadelesi esas mesele olmamıştır[19]. Asıl mücadele Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaktan kurtarma mücadelesidir. Diğer mücadeleler bunun bir fer'î tezahürüdür. Aslî mücadele imparatorluğun muhafazası için yapılmıştır.

"İkinci Meşrutiyet Sonrası Siyasal Faaliyetler" başlığını taşıyan XII. bölüm (s.287-301) A. Cevdet'in bu devredeki siyasî hayatını anlatmaktadır.

Bu bölümde yanlış olduğunu zannettiğimiz bir husus A. Cevdet'in 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkasına katıldığının (s.291) Tarık Zafer Tunaya'nın "Türkiye'de Siyasî Partiler" kitabına dayanılarak ileri sürülmesidir[20]. Bu fıkranın taraftarı gazetelerde bu görüşü destekleyen herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Diğer taraftan bu fırka biraz da Tunaya Hocamızın değerlendirmelerinin şekillendirdiği bir peşin hükümle II. Meşrutiyetin adetâ bir günah tekesi muamelesini görmekten kurtulamamıştır[21]. Bölümde (s.291) Dozy'nin (Tarih-i İslâmiyet) açtığı tartışmalara işaret edilmektedir. Gerçekten bu tartışmaların genişliği dikkati çekmektedir. Neşrinden altmış sene sonra bile bazı yaşlı sahafların bu kitabtan istihfafla bahsettiklerine ve "Dürzî'nin kitabı" diye adlandırdıklarına şahit olduk. Meşrutiyet sonrasında İstanbul'da basılmasına izin verilmemiştir[22].

Hak Gazetesi hakkında yazılanlar (s.292) doğru olmasa gerektir. "...Genellikle muhalifle muhalif ve devrin önemli düşünürlerinin kadrosunu oluşturduğu" yazılan *Hak Gazetesi* aksine Dahiliye nezaretinin veya her hâlükârda İttihad ve Terakki hükümetinin mâlî desteğiyle, bu sıralarda İ.T.'nin yanında yer alan, Süleyman Nazif tarafından çıkarılıyordu ve esas itibariyle aydınları ve eli kalem tutan gençleri, bir mânâda İ.T.'nin yanına çekmeyi veya yanında göstermeyi hedef almıştı[23]. A. Cevdet bu sıralarda eldeki bilgilere göre yapabildiğimiz bu tahminle Süleyman Nazif'le -zaman zaman bozulan- dostluğu sebebiyle, gazetede yazmış olsa gerektir. Esasen bu durum İ.T.'nin karşısında bulunanlar tarafından tenkid edilmiş ve İ.T. muarızı olarak tanınan A. Cevdet'in gazetede yazması şaşkınlık yaratarak hayal kırıklığına yol açmıştı[24].

Bölüm, bizim katılamadığımız bir hükümle bitmektedir (s.301): "Ancak bu dönemin sonunda Abdullah Cevdet'i gene bir düşünce üreticisi ve kültür birikimi uğraşcısı olarak görmekteyiz."

XIII. Bölüm (s.315-321) "Meşrutiyet sonrası Etnik Ayrılıkçılık" bahsine ayrılmıştır.

"Meşrutiyet Sonrası Toplumsal Gelişme Karşısında İslâm Dini Hakkındaki Düşünceler" başlıklı XIV. bölümde (s.325-341) Dr. Hanioğlu'nun tenkidi güç yorumları dikkati çekmektedir. Meselâ İslâm dininin toplumsal içeriğinden yararlanma konusunda Jön Türkler arasında en ileri gidenin A. Cevdet olduğu yorumu tekrarlanmaktadır. En ileride olmanın ölçüsünü bulmak bizim için mümkün olmamıştır (s.325). Sonra *Tarih-i İslâmiyet* kitabının tercümesine gösterilen tepkileri (s.326) anlamak pek zor değildir. Bu bir dinin eli kalem tutan mensuplarının tabii bir tepkisi sayılmak gerekir. Diğer taraftan dinin aleyhinde bulunmak şöhreti, onun "toplumsal içeriğinden yararlanma" isteğiyle ters düşen veya bu isteği hükümsüz kılan bir tavır olsa gerek. Bu bölümde (s.327, 8 nolu dipnot) ve sonraki bölümde (s.363, 13 nolu dipnot) Server Bedîî takma adı İsmail Safa'ya (1894-1954) atfedilmiş. Bildiğimiz kadarıyla O'nun küçüğü Peyami Safa'ya aittir. Eğer bu bir tahminse yanlıştır. Bir kaynağa dayanıyorsa gösterilmesi gerekir. Biz şahsen dipnotlu bir yanlışı, dipnotsuz bin doğruya tercih ediyoruz.

"Garblılaşma Ütopyası" başlığını taşıyan XV. bölüm (s.257-354) iki sayfalık bir iktibasla başlamaktadır. Bunun son kısmı mühim: "Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyle isticnâs etmeye mecburuz." Dr. Hanioğlu, pekçok Osmanlı aydınından farklı olarak Abdullah Cevdet'in batılılaşma olgusunu "basit bir taklit düzeyinde kalmamak şartıyla yalnızca Avrupa tekniğinin uygulanması kadar basit" görmeyip "kültürel olarak da bu olgunun gerçekleştirilmesi gereğini ileri" sürdüğünü belirtmektedir (s.360-361). Bize göre yaptığı tercümeyle bizzat A. Cevdet bu hükmü çürütmüş olmaktadır. Bahsettiğimiz kitap, Fransızcadan tercüme edilen *Mükemmel ve Resimli âdâb-ı Muaşeret*tir (Yeni Matbaa, İstanbul, 1927, 50+7 s.). Avrupa'nın âdâb-ı muaşeretine ihtiyacı olan Türk cemiyeti olmayıp, tercihini kayıtsız şartsız Batı medeniyetinden yana yapmış bir çöküş devri aydınıdır, yâni A. Cevdet'tir. Eğer bu bir taklit değilse, taklitin tarifini yapmak gerekir. Burada taklit ve tabiî bundan önce de bir tercih meselesi sözkonusudur. Kayıtsız şartsız ve bütüncü bir tercih veya teslimiyetten de bahsedilebilir. A.Cevdet'in de dediği gibi gülüyle ve dikeniyle bir başka cemiyetin maddî ve manevî unsurlarına talip olmaktır. Bu durumda bir Osmanlı aydınının Batı'yı, rüyalarına giren bir başka dünyayı gerçekten tanımış veya tanımamış olması da pek mühim değil. Shakespeare tercümeleri de bu tercihin birer delili olarak görülebilir. Bir büyük imparatorluk sömürgeci devletler tarafından kanla ve ateşle tasfiye edilirken Shakespeare tercümeleriyle uğraşmak, ancak böyle bir yorumun ışığında makûl görülebilir ve gülünç olmaktan kurtulabilir. Kaldı ki A. Cevdet'ten önce de Shakespeare'in eserleri tercüme ediliyordu. Bu sahada A. Cevdet'in bir üstünlüğü veya hususiyeti yoktur[25].

Gustave Le Bon'un eserlerini tercü-

me faaliyeti bahsinde M.Fuat Köprülü'nün bu sahadaki payı belirtilmeyince A. Cevdet tekelci bir mevki kazanmış görünüyor. Halbuki A. Cevdet'in ilk tercümesinden sonra *(Ruhü'l-akvam*, Matbaa-i İçtihad, Mısır, 1907, 308 s., II. baskı, İstanbul, 1913) Köprülü'nün iki tercümesi araya giriyor. (1- *Ruh-u Siyaset ve Müdafaa-i İçtimâiyye*, İstanbul, 1326, s.74, 2- *Ruhu'l-Cemaat*, İstanbul, 1327, 285 s.- Sadreddin Celâl Antel'le birlikte). Bu hususa işaret edildiğinde yapılan yorum biraz yumuşayabilirdi.

Bölümün sonunda (s.374) Garplılaşmanın ilk defa A. Cevdet ve arkadaşları tarafından sistematize edildiği yorumu da tıpkı A. Cevdet'in düşünürlüğü hükmü gibi fazlaca iltifat veya sevgi payı taşımaktadır kanaatindeyiz. Şahısları suçlamak, kaçınmak istediğimiz bir tavırdır ve kolaya kaçmaktır. Yıkılış devrinin kabûsu içinde düşünmeye çalışan aydınlarımız, her şeyden önce soğukkanlı düşünemeyecek kadar ürkütücü ve sürekli, adetâ cehennemi hadiseler arasında yaşamak zorunda kalmışlar ve uzun boylu düşünme zamanı bulamamışlar ve hep aceleci olmuşlardır. Bunun için de karşılaştıkları Batı medeniyeti karşısında, pahalı ve bol çeşitli oyuncak mağazasında şaşırıp kalmış bir kapıcı çocuğu manzarası sergilemişler ve tıpkı onun gibi her gördüklerinden istemişlerdir, hem de bir seçim yapmadan. Bize göre böyle bir izah, sadeliği içinde hayat kadar gerçekçidir. Bu bölümde bir nazariye'den bahsedilebilirdi: Bu da Toynbee'nin medeniyet karşılaşmalarında, bunların birbirlerine karşı takınacakları tutumları ve muhtemel gelişmeleri açıklayan Zelotçu ve Herodçu tavır ayrımıdır[26].

Zelotçu tavırda zayıf cemiyet kendi değerlerine daha sıkı sarılmakta ve içine kapanmaktadır. Karşılaştığı medeniyetin herhangi bir yönünü taklit etme ihtiyacı duymamakta ve kendi imkânlarıyla savunmasını sürdürmeye çalışmaktadır. Herodçu tavırda ise karşılaşılan medeniyetin imkânlarına kavuşmak ve bu şekilde kuvvetli bir duruma geçerek varlığını korumak yolu tercih edilmektedir. Japonya, bu tercihin başarılı bir şekilde gerçekleştirebilen bir örnek olarak kabûl edilmektedir.

A. Cevdet bu nazariye ışığında Herodçu tavrın en aşırı temsilcisi olarak görünmektedir. Tercihi her yönüyle ve kayıtsız şartsız Batı medeniyetidir. Batı'nın âdâb-ı muaşeretine dahi talip olması bu bakımdan kendi içinde tutarlı bir harekettir. Ancak yanlış yorumlara yol açmamak için bu konudaki izahları biraz daha sürdürmek gerekir. Batıcıların dışındaki aydınlar da ister Türkçü, ister İslâmcı olsunlar, daha düşük derecelerde de olsa aynı Herodçu tavır içinde sayılabilirler. Toynbee'nin bu ayrımından bahseden Peyami Safa'nın Zelotçu ve Herodçu tavır dışında üçüncü bir tavırdan, Seçmeci tavırdan bahsetmesi yeri gelmişken hatırlanmalıdır[27]. Böylece Türkçü, İslâmcı, Batıcı birçok Türk aydınının Seçmeci tavrın taraftarı şeklinde görmek daha makûl olur. Esasen bu aynı zamanda Lâle Devri'nden beri tezahürlerine şahit olduğumuz bir devlet tavrıdır. Bilhassa başlangıçta askerî sahada ihtiyaç duyulan unsurlar Batı'dan iktibas edilmeye çalışılmış ve bu şekilde kanun ithaline kadar varan bir vetire içine girilmiştir. A. Cevdet'in tavrı bunun da bir adım ilerisinde olmuş ve iş âdâb-ı muaşeret ithaline kadar varmıştır.

XVI. bölümde A. Cevdet'in "Cumhuriyet Dönemi Siyasal ve Kültürel Yaşamı" (s.385-395) anlatılmıştır. Bölüm sonunda birkaç yüz nüsha (Dr. Hanioğlu sayı diyor) sattığı belirtilen (s.394) İçtihad'ın "zayıf düşünce temellerine dayanmasına karşılık halk düzeyinde oldukça etkili" olmasını (s.395) anlamak mümkün değildir. Kaldı ki varlığı kabul edilse bile, herhalde menfî bir etkiden söz açılabilirdi. Birkaç yüz nüsha satabilen bir mecmuanın halkla, hele halk düzeyinde oldukça etkili olmakla ne alâkası bulunabilir?

Bibliyografyada A. Cevdet'in bir tercümesi (Adolph Ribone, *Üç Muzır-Tütün, Müskirat, Cehalet*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1311, 40 s.) ve bir telifi *(Âmâlık)*[28] eksiktir. Ayrıca İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a göre Mustafa Fevzi bin Numan'ın *İzhar-ı Hak* (İstanbul, 1331, 27 s.) isimli eseri de A. Cevdet'e reddiyedir[29]. Bu kaydın da tahkiki gerekmektedir.

Her satırını büyük bir hazla ve çok şey öğrenerek okuduğumuz bu kitabın, Dr. Hanioğlu'nun bundan sonra yazacağı diğer güzel kitaplarının bir habercisi olduğu kanaatindeydik. Yeni kitabı ise bu kanaatimizi inanç haline sokmuştur. *[Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, (1986?) C.I. 664 s.]. Sadece bu ilk kitabıyla dahi Yakın Tarihimiz üzerinde söz ve ehliyet sahibi olduğunu göstermiş bulunan Dr.M.Şükrü Hanioğlu'nun kitap ve makalelerine, bu vesile ile bir kere daha dikkati çekmek ve Dr.Hanioğlu'na yapacağı yeni çalışmalarında başarılar dilemek bizim için büyük bir zevk olacaktır.

ALİ BİRİNCİ

---

[1] Bu yoldaki kanaat için: Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, s.43-44.

[2] *Ravza-i Hukuk*, İstanbul, 1300, 224 s.; İttihad ve Terakki'nin Eski Nafıa Nâzırı Ali Münif Bey'in Hatıraları (yazan: Taha Toros) *Hayat Tarih Mecmuası*, 1969, Sayı: 8, s.8-15.

[3] Ahmed Rıza'nın şikâyet edilen hâlleri için: İsmail Hakkı, *Cidâl yahut Makes-i Hakikat*, Kahire, 1908, 32 s.

[4] Meselâ Namık Kemal'in *Meşveret* hakkında yazıları için: *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul, 1327, s.165-231.

[5] (Mehmet) Emin Erişirgil, Başka Diyarlara Giden bir Hayat Görüşü, *Ulus*, nu.10925 (23 Kasım 1951) s.2.

[6] Geniş bilgi için: Léon Allemand, *les Sauffrances des Juifs en Russie et Le Devoir des Etats Civilisés*, Paris, 1917, 228 s.

[7] Herzl'in hâtıraları için: Yaşar Kutluay, *Siyonizm ve Türkiye*, İstanbul 1967, s.294.

[8] Hemen belirtelim parayı sevmeyi beşerî bir duygu olarak görüyoruz. Dr. Hanioğlu'nun yorumuna katılmadığımızı belirtmek için kaynak zikrediyoruz.

[9] A. Cevdet'in para meselelerindeki tutumu hakkında söylenenler ve fıkralar için:
1- İbrahim Alâettin (Gövsa), *Süleyman Nazif*, İstanbul, 1933, s.247-250;
2- Yusuf Ziya Ortaç, *Meşhurların Nükteleri*, İstanbul, 1955, s.47-49;
3- Ortaç, *Bir Varmış Bir Yokmuş, Portreler*, İstanbul, 1963, s.80-81;
4- Falih Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, İstanbul, 1933, s.73

[10] Kutluay, a.g.e. s.273

[11] Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul, 1955, s.104-105'den aynen nakil.

[12] Jön Türklerin bu tavırları için: Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul 1973, s.191.

[13] Bu hususta çıkan son yazılardan biri: M.Orhan Okay, İktisatta Millî Düşünceye Doğru-ilk görüşlerin 100. yılı, *Türk Kültürü*, Ankara, 1980 Sayı: 207-208, s.72-98

[14] Bulgar Komitaları hakkında çok kaynak bulunmaktadır. Ancak komitacılardan birinin dikkate değer hatıralarını zikretmek istiyoruz: Anlatan M.Sadık Poğda (yazan: M.R. Yalkın), *Bulgar Sadık*, İstanbul, 1944, 3125; Kitap Mithat Sertoğlu'nun ifadesiyle de defalarca neşredilmiştir.

[15] Mehmed Kadri Nasın, *Zulm ve Adl*, Paris, 1326, s.48, 57, 273.

[16] Bkz. *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1977, s.86-87.

[17] Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet Hâtıraları, *Fikir Hareketleri*, nu; 116 (11 Kânunu sani 1936) s.181.

[18] *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara, 1964, s.224

[19] Bazı araştırıcıların kitaplarına koydukları isimler ilk bakışta çarpıcı ve romantik olsa bile pek gerçekçi görünmüyor. Meselâ Tevfik Çavdar'ın kitabına koyduğu isim *(Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş 1860-1918*, Ankara, 1982) gibi.

[20] Dr.Hanioğlu'nun Tunaya'nın kitabından atıfta bulunduğu sayfada *(Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s.259) böyle bir değerlendirmeye medar olacak bir kayıt yoktur.

[21] Yaptığımız çalışmada bu fırka hakkındaki birçok hükümlerin yanlış olduğu gös-

terilmiştir: *II. Meşrutiyette İttihad ve Terakkiye Karşı Çıkanlar-Hürriyet ve İtilâf Fırkası* H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1986, 15+341 s. (neşredilmemiş doktora tezi)

22 A. Cevdet'in Dozy'den çevirdiği *Tarih-i İslâmiyet*'in İstanbul'da yeniden bastırılmasına, Maarif Nezareti'nin menfî mütalâasına dayanılarak, Dahiliye Nezareti'nden izin verilmemişti (12 Mart 1325). BBA-BEO-Dahileye Gelen Evrak- Defter nu: 75-3-24, sıra nu: 125.

23 Bu hususta Cavid Bey'in Süleyman Nazif'e yazdığı mektup için: *Tanzimat*, nu: 328 (8 Ağustos 1328) s.4; Y.K. Karaosmanoğlu'na göre gazete doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'nin verdiği ödenekle çıkarılıyordu. *(Hüküm Gecesi*, Ankara, 1966, s.161); Gazetede çalışanlardan birinin yazdıkları için: A. Kemal İlkul, *Türkistan ve Çin Yollarında Unutulmayan Hatıralar*, İstanbul, 1955, s.13-14; 1 Mart 1328 (14 Mart 1912) gününden itibaren çıkmaya başlayan gazetenin yazı kadrosu için *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1981, C.5, s.19-20.

24 M.H.Lütfî, *Hak Gazetesi* Muavinin-i Tahririyesinden Dr. Abdullah Cevdet Bey'e, *Hedef* nu. 307-33 (12 Mart 1328) s.3

25 Shakespeare'in daha önce yapılan tercümeleri:
1- *Venedik Taciri* (Çeviren: H.Y), İstanbul, 1301, 176 s.
2- *Şehv Komedyası* (Çeviren: Mihran M.Boyacıyan) İstanbul, 1302, 28 s.
3- Şehv-i Mûdhik (Çeviren: Hasan Sırrı), İstanbul, 1304, 119 s.

26 Arnold Toynbee'nin görüşleri için:
1- Tarih Konferansları (Çeviren: Akdes Nimet Kurat) *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1964, C.1, s. 235-248;
2- *Medeniyet Yargılanıyor* (Çeviren: Ufuk Uyan) İstanbul, 1980;
3- Tarih Bilinci, İstanbul, 1978, C.2, s.422 vd.

27 *Doğu-Batı Sentezi*, İstanbul, 1963, s.16-18.

28 *Remzi Kitabevi Kataloğu*, 1938, s.133

29 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s.421.

KİTABI ELEŞTİRİLEN ŞÜKRÜ HANİOĞLU'NUN AÇIKLAMASI

Bundan altı yıl önce yayınlanmış bulunan *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, başlıklı kitabım hakkında *Tarih ve Toplum* dergisinde yayınlanmak üzere gönderilmiş bir tanıtım yazısı üzerine ve yazıyı benim de gözden geçirmemin dergi yöneticileri tarafından mümkün kılınması sonrasında aşağıdaki açıklamaları yapmak ihtiyacını duydum.

1. II. Bölümde dipnotta gösterilen kaynaktaki bilginin yeterli olmadığı sorunu: Burada dikkat edilirse, Abdullah Cevdet'in yazısından alıntı yapılarak neden "en ziyade" bu okulda görüldüğü araştırılmaya çalışılmakta ve daha sonra da bunun nedenleri izah edilmektedir. Yoksa bu kaynak ile hareketin Tıbbiye'de yoğunlaştığı izah edilmek istenmemektedir. Ki bu da metinde oldukça açıktır. Daha sonra, yazarın Mekteb-i Tıbbiye'nin bu alanda diğer okullara göre bir üstünlüğü olmadığı görüşünü ileri sürmek için çeşitli kaynaklar desteğinde verdiği bilgilere gelince, zannedersem yazarımız Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilk olarak bu okulda kurulduğunu ve ilk örgütün tüm kilit noktalarında bu kimselerin bulunduğunu ihmal etmektedir. Benim de Tıbbiye üzerinde durmamın nedeni "niye siyasal bir Cemiyetin bir Tıb okulunda kurulduğunu ve diğer okullara karşı alınmayan derecede tedbirlerin (okul binasının Anadolu yakasına nakli gibi) bu okula karşı alınmış olduğunu" ortaya çıkartmaya çalışmaktır. Ayrıca kitapta diğer aydınlar nezdinde benzer hareketlerin görülmediği değil, tam tersine görüldüğü anlatılmaktadır. Yazar, Beşir Fuad ile ilgili notunda haklıdır. Gerçekten de burada Tıbbiye çevresi kastedilmeye çalışılırken, bu kimsenin de Tıbbiye mezunu olduğu gibi bir ifade görülüyor. Yazara, teşekkür ederim. Kendileri yazılarının sonunda pek de hakketmediğim övgüler lûtfettikleri ikinci çalışmamda da Tıbbiye'nin, tanıtımını yaptığı ilk kitabımda olduğu gibi Batı fikirlerinin girişine örnek olarak alındığını yoksa temel etkinin Osmanlı aydınındaki değişim olduğu konusunda benim de bir şüphem bulunmadığını herhalde görmüştür. Bu konuda biraz daha fazla bilgi için *Toplum ve Bilim* no. 27 Güz, 1984, s.183-190'da yayınlanan "Osmanlı Aydını'ndaki Değişme ve Bilim" başlıklı yazıma bakılarak aynen tanıtımı yapılan kitaptaki gibi; temel sorunun aydındaki değişme olduğu, Tıbbiye'nin bunun içinde biyolojik materyalizmin girişine karşı uygun yapısıyla ne kadar ilginç bir örnek olduğu görülebilir.

2. II. Bölüm için yazar İttihad ve Terakki'nin Avrupa şubelerinde "zengin düşünsel tartışmalar yapıldığı" hükmünü fazlaca iltifatkârâne bulduklarını belirtmektedirler. İlk olarak buradaki ifadeyi bulunduğu bağlamdan çıkartmasak daha iyi olur gibime geliyor. İfade aynen şöyledir: "uzun süre Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile oğlu Mahmud Muhtar Paşa gibi kimseleri hareketlerine katılmaya ikna etmeye çalışmaktan başka önemli girişimlerde bulunmayan Trablusgrab Şubesi zengin düşünsel tartışmaların yapıldığı Avrupa şubelerine göre fazlaca cazip bir yer değildi." Burada beyan edilen göreceli bir zenginliktir. İkinci olarak, yazar Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i dışında (ki o da yazarın zannettiği gibi benim belirttiğim 1895-1897 döneminde olmayıp üstelik Mısır'da yayınlanan *Türk* gazetesi etrafında gerçekleşmiş bir tartışmadır) bir düşünsel tartışma olmadığını belirtmektedir. Hiçbir yayın faaliyetinin olmadığı Trablusgrab'a karşı, yalnızca *Meşveret* ve *Mechveret Supplément Français*'de düşünsel tartışmalara bakılırsa ve burada pozitivizmden, biyolojik materyalizme, Le Bon fikriyatından Osmanlıcılık ve milliyetçilik fikirlerine kadar yapılan çeşitli tartışmalar durumun böyle olmadığının kanıtıdır. Eğer yazar klâsik düşünce tarihi *(Political Theory)*'nin yaptığı gibi siyasal düşüncenin devlerini araştırma yönetimini benimseyerek geri kalan düşünceleri böyle anlamlı bir kategori olarak görmüyorsa, buna denecek bir şey yoktur. Ama bu akım günümüzde gerek Batı dünyasında gerekse de Mardin'in çalışmaları sonrasında bizde ağırlığını kaybetmiştir.

3. Ahmet Rıza Bey'in pozitivist fikirlerinden çok, şahsiyeti nedeniyle kızılan bir şahıs olduğu iddiasını; yazarımız, sanki Ahmet Rıza Bey ile tanışıklığı varmışcasına anlatmaktadır. Kendilerinin belirttiği uzlaşmazlık varit olmakla birlikte neden teşkil etmediğini ileri sürdüğü pozitivist görüşleri için aşağıdaki kaynakları vermek isterim: (Bunlar ikinci kitabımda geniş olarak kullanılmıştır.)

a. Murad Bey'in çeşitli mektupları ve yazıları.

b. Şerafeddin Mağmumî'nin Hakikat-i Hal kitabı.

c. Abdullah Cevdet'in Hadd-ı Te'dib kitabı.

Burada belirtmek isterim ki bu eleştirileri yapan kimseler çok muhufazakâr olduklarından değil pozitivist fikriyatı savunmanın halk nazarında kendilerini zor duruma düşüreceğinden yakınıyorlardı. Ayrıca kendilerinin de belirttiği gibi; Ahmed Rıza Bey'in uzlaşmazlığının da bu konudaki etkisi sonraki iki sahifede geniş biçimde açıklanmıştır.

4. *Jönler* kitabındaki Arif Cemil'in, Rodoslu Salih Bey mi; yoksa, Abdullah Cevdet Bey mi olduğu tartışmalıdır. Nitekim, *Piyano* mecmuasında bu ismin mahsus seçildiği ve Arif Cemil isminin başharfleri olan (Ayın) ve (Cim) harflerinin Abdullah Cevdet ismini temsil ettiği belirtilmiştir. Matbaa satılması işlerinde Salih Cemal Bey'e yöneltilen eleştiriler de doğrudur. Ancak belki de yazar burada her iki şahsı da suçlamak istemektedir. Ayrıca ben bu şahsın Abdullah Cevdet'i temsil ettiğini kafamdan uydurmuş değilim. Bunu bizzat o dönemin bir dergisinde yer alan bir açıklamaya dayandırmış durumdayım.

5. Abdullah Cevdet'in düşünür olmadığı itirazına gelince. Burada kastedilen siyasal Düşünce tarihindeki klâsik yöntemin kastettiği devler anlamındaysa, yazar haklıdır. Abdullah Cevdet, Rousseau veyahut Voltaire değildir. Zaten Türk Düşünce tarihinde böyle genel teoriye katkı yapmış bir düşünür de yoktur. Ancak, kendisini Türk Siyasal Düşünce tarihi içinde düşünür olarak kabul etmemizin gerektiği kanaatindeyim.

6. Yazarımızın fazla iktibasdan okuma zevkinin sekteye uğramasına gelince, kitap şahsının özel zevkini tatmin etmek için kaleme alınmamış olup bilimsel bir araştırmadır ve dolaylı anlatımdan ziyade Abdullah Cevdet'in ifadelerine yer verilmesi tercih edilmiştir. s.135-136'daki alıntılarda ise biyolojik materyalist fikirlerin tartışılmadığını, ama İslâmın materyalizme açık olduğunu ispata çalışarak, ondan bir araç olarak yararlanılmaya çalışıldığı anlaşılıyor. Yazara bu alıntıları tekrar okumasını salık veriyorum.

7. İktibaslardaki risalelere gelince, yazarımızın belirttiği *Hareket* risalesinin üzerinde İstanbul yazarsa da İbrahim Temo, Şefik Bey ve Alfred Rüstem Beyler tarafından Bükreş'de basılmıştır. 62 sahife değil daha uzundur. Ülkemizde benim görebildiğim bir nüshası Millî Kütüphanede bulunup 64. sahifesinden kopuktur. *Mahkeme-i Kübra*'nın diğer baskılarının kimler tarafından yazıldığını yazarımızın bir sorunu olarak görüyorum. Bunun çalışmamla hiçbir alâkası yoktur. Benim zikrettiğim *Mahkeme-i Kübra*, II. Meşrutiyet'ten önce basılmıştır. Baskı tarihi 1313/1897'dir. Matbaa-i İctihad tarafından aynı şekilde 1908'de basıldığında, *Matbaa-i İctihad'ın Fihrist-i Neşriyatı*, Mısır, 1908 adlı risalede "müellifi" olarak Doktor Abdullah Cevdet Bey gösterildiği için kendisinin eserleri arasına katılmıştır.

8. Kitabımız psikoloji ders kitabı olmadığı ve Gustave le Bon'un o dönemde dilinde "Cumhur ruhu" olarak belirtilen fikirlerinin ne olduğu konu ile ilgilenenlerce bilindiği varsayıldığından bunun "kitle psikolojisi" ile ilgili olduğu hassaten belirtilmemiştir. Ancak, Le Bon ile ilgili fikirlerin anlatımı ve alıntılardan bu açıkça belli olmaktadır.

Yazarın belirttiği 1969 yılında çevrilen Le Bon kitabını neden zikretmediğime gelince. Le Bon'un *Psychologie des Foules* adlı eserinin bizzat Abdullah Cevdet tarafından yapılan ve 1924 yılında çevirisini kullandığım için bu kaynağı kullanma gereğini duymadım.

9. Siyonizm konusunda yazarımızın yorumuna gelince Herzl'e Abdullah Cevdet'in bir şantaj plânı verdiği bizzat Herzl'in anılarından alıntı yapılarak verilmiştir. Abdullah Cevdet'in, Herzl'den para aldığına dair bir belge varsa ve yazar bunu bana iletebilirse bunu memnuniyetle ikinci baskıda kullanırım. Ancak, Herzl onun kendisine bir şantaj plânı ve nazırlara verilecek rüşvetleri anlattığını belirtiyor. Ben fıkra yazmadığım ve tarihçi olarak belgelere dayanmak zorunda bulunduğum için; bu konudaki yorumu, bilgileri verdikten sonra okuyucuya bıraktım. Dikkat edilirse olayın siyasal bir yanı da; belirttiğim gibi yoktur. Konunun "insancıl olduğunu söylemenin mümkün" olduğu belirtilerek, bu alanda da katı bir tutum ortaya konulmamıştır.

10. Benim Abdullah Cevdet'e duyduğum ilgiden dolayı veyahut konunun kristalizasyonu nedeniyle onu kayırdığımı şiddetle reddederim. Kitabımda bu alanda en ufak bir ima dahi yoktur. Yazar herhalde kendisinde olan bir kısım problemleri daha genel bir araştırmacı kitlesine teşmil etmektedir.

Yazarın ilginç bir tavırla verdiği Memduh Paşa'ya yazılan mektuba atıf ise (verdiği belgenin ilk olarak yayınlandığı *Tarih Dünyası*, no.1,15 Nisan 1950, s.34'e atfen) kitabın 99. sahifesinde yapıldığı gibi, bundan çok daha ağır üç jurnali de tamamen BBA-Yıldız Esas Evrakı'ndan alınarak verilmiştir. Onun siyaset alanında yapmış olduğu bu hareketlerin kasten gösterilmediği iddiasının ne kadar yanlış olduğunu yazar 98 ve 99. sahifedeki bu jurnalleri okursa anlar. Ayrıca Cevdet'in jurnalci ve Saray parasıyla muhalefet yapan bir kişi olarak suçlandığı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 365 numaralı mektubu da aynen kitabın 208. sahifesinde yayınlanmıştır. Yazar bu nişan isteğinin sonucunun ne olduğunu merak ediyorsa, kitabımın 94. sahifesini lütfedip okusun ve kendisi 22 Mayıs 1317 tarihinde, "yani müracaatından kısa bir süre sonra, "Saniye sınıf-ı sânisi" verildiğini de öğrensin.

11. Teşebbüs-i Şahsî fikirlerinde; bunların önceden işaret edilmemiş şeyler olduğuna değinmedim. Yalnız Demolins'den kaynaklanan fikirlerin de evvelkilere göre oldukça farklı olduğunu yazarımız da herhalde takdir eder.

12. Yazarımıza mânâlı bulmadığı Virhovist ve Santralist komiteler arasındaki mücadele ve bunun fikrî temelleri konusunda başta Bulgar resmî yayını olan *Macedonia: Documents* kitabı olmak üzere konu ile ilgili kaynakları okumasını salık veririm.

13. Zekeriya Sertel'in anıları maddî olarak tamamen hatalıdır ve bunun yazarın hatıralarını çok geç yazmasından kaynaklandığı tahmin edilebilir. Ben tekrar edeyim elimde belge olmadan en fazla "normalin üzerinde" ifadesini kullanabilirim. Yazarın elinde desteklenmemiş ve hatalı hatıratlar dışında kaynak varsa, bana iletmesine muntazır olduğumu belirtmek isterim.

14. Jön Türkler hareketinde şiddete dayalı yöntemlerin benimsenmemesi ile daha sonra özel bir örnek olarak Abdullah Cevdet'in ve Edhem Ruhi'nin buna ilgi duymaları arasında çelişen bir durum yoktur. Bölümde durumun genel Jön Türk düşüncesi içinde istisna olduğunu belirten kısımları yazar tekrar ve dikkatle okumalıdır.

Abdullah Cevdet'in Hürriyet ve İtilâf partisine katıldığı hakkındaki bilgiler Tunaya tarafından ilk elden çeşitli kaynakların derlenmesinden sonra verildiği için ben de atıf yaparak kullandım. Tunaya'nın hükmünün gayr-ı ciddî olduğu kanaatinde değilim. 259. sahifede (Tunaya), Osmanlı Demokrat Fırkası'nın Hürriyet ve İtilaf'a katılma kararı aldığı, bunu umumî kâtib Bezmi Nusret dışında herkesin kabul ettiği belirtilmektedir ve Fırkanın önde gelen isimlerinden Abdullah Cevdet Bey de bu kişiler arasındadır. Ayrıca, bunun dışında Abdullah Cevdet'in, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda önemli bir rol oynadığı hiçbir yerde iddia edilmemiştir.

16. Yazarın Abdullah Cevdet'i düşünür saymayan eleştirisi hakkında yukarıda belirttiklerim dışında söyleyeceğim bir şey yoktur.

17. İslâmın toplumsal içeriğinden yararlanma konusunda en ileriye gidenin Abdullah Cevdet olduğunu anlamak için yazar ilgili bölümü bir kere daha okursa aydınlanır sanıyorum.

18. Server Bedîî takma adı Peyami Safa'dan önce ağabeyi İlhami Safa tarafından kullanılmıştır. İçtihatta 1912-13 yıllarında Server Bedîî adıyla "Haftânâme" yazılarını yazan 1899'da doğduğu için 12 yaşında olan Peyami Safa olmayıp ağabeyidir. Durum tarafımdan incelenmiş ve Gül Karlıdağ'dan alınan bilgilerle de teyit edilerek kullanılmıştır. Dipnot konusundaki tercihi yazarın kendi bileceği iştir. Ancak bir şeye yanlış demeden önce bilgi sahibi olmak gerekir. Adab-ı muaşeret çevirisi de bununla çatışan bir özellik değildir. Garplılaşmanın ilk defa kimler tarafından sistematize edildiği hakkında yazarımız bizi derin bilgileriyle müstefid ederlerse memnun olurum.

20. Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet dönemindeki düşüncelerinin bir üst boyut fikriyatı olmaktan ziyade halk düzeyinde nasıl etkili olup tartışmalar yarattığı, kendisinin cenazesinde çıkan olaylarla da ortaya çıkmıştır. A. Cevdet'in etkisi, *İctihad*'ın bu dönemdeki satışının üzerindedir.

21. Yazarımızın eksikliğini belirttiği ilk risale, *Üç Muzır*... Doktor Abdullah Cevdet'e ait olmayıp 1880'lerde *Osmanlı* adında bir gazeteyi çıkartan diğer bir Abdullah Cevdet'e aittir. Her Abdullah Cevdet, Doktor Abdullah Cevdet olmak zorunda olmadığı için konumuz dışında tutulmuştur. Yazarımız engin bibliyografik bilgisinden sunduğu *Âmalık* kitabının ise tamamen bir tıp kitabı olduğunun farkındadır sanırım. Nitekim, kitabımızın 419. sahifesinde Abdullah Cevdet'in konu dışında kalan tıbbî eserlerinin kullanılmadığı belirtilmektedir. Bunun gibi onun *Musiki ile Tedavi* benzeri diğer tıbbî kitapları siyasal düşünceyle bir ilgisi olmadığı için Tıp araştırıcılarının araştırmasına bırakılmış ve incelenmemiştir. Özür dilerim.

Sonuç olarak, kitap eleştirisi yazmak anlamlı bir iştir. Hiçbir eser mükemmel olmadığı gibi, benim araştırmalarımın da böyle bir iddiası asla yoktur ve yazarımızın işaret edemediği pek çok noksanları vardır. Ancak, birkaç kitap okuyarak bir konuda elinden gelen tüm gayreti kullanarak araştırma yapmaya çalışan insanları insafsızca yermek mümkün değildir. Okuyucuların takdirine.

M.Şükrü HANİOĞLU